

אוניברסיטת בר-אילן
המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות

עלי ספר

כתבי־עת לחקר הספר העברי

חוברת ד

תמוז תשל"ז

תוכן העניינים

- נ. אלוני • חמשה כ"י עבריים בספריית לונד בשבדיה
י. תא־שמע • קווים לאופיה של הספרות הרבנית באשכנז במאה הי"ד
א. קופפר • שני מכתבים מחכמי אשכנז במאה הט"ו
י.צ. פיינטוך • על נוסח המשנה 'דכוס לא־בודע'
ח.ז. דימיטרובסקי • "לקט יוסף" ו"סוגיות התלמוד"
י.י. שפיגל • לתולדות ר' שלמה אלגזי וסדר הדפסת ספריו
מ. בניהו • ספרים שחיברם ר' משה חאג'יז וספרים שהוציאם לאור
ח. ליברמן • תרגום יידי לא ידוע לספר "אלף לילה ולילה"
ש. שטמפפר • ר' חיים מוולוז'ין והסכמותיו

העורך: ישראל תא־שמע

תגובות והערות

יעקב ש. הירש
הסכמה לא גודעת מאת הרב ע. הילדסהיימר

חיים ליברמן
שכר עבודה — שכר עבירה

שמואל אשכנזי
המחלוקת בין רבני יאס בשנת תר"ג

יצחק שמשון לנגה
לענין הסמ"ק מציריך

יהושע מונדשיין
הערה

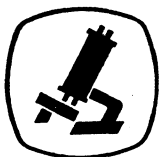
עלי ספר

כתב עת לחקר הספר העברי

ד

בעריכת

ישראל תא-שמע

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן, תשל"ז

כ ת ו ב ת ה מ ע ר כ ת :

המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

נדפס בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

העטיפה: יהודית בלנק

ה ת ו כ ן

5	נחמיה אלוני	חמשה כ"י עבריים בספריית לונד (שבדיה)
	ישראל תא-שמע	קוים לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז
20		במאות הי"ג—י"ד
42	אפרים קופפר	שני מכתבים מחכמי אשכנז במאה הט"ו
51	ישראל צבי פיינטוך	על "דפוס לא נודע" של המשנה
70	חיים ז. דימיטרובסקי	"לקט יוסף" ו"סוגיות התלמוד"
117	יעקב ש. שפיגל	לתולדות הרב שלמה אלגזי והדפסת ספריו
137	מאיר בניהו	ספרים שחיברם ר' משה חאג'יז' וספרים שהוציאם לאור
156	חיים ליברמן	תרגום יידי בלתי ידוע של ספר "אלף לילות ולילה"
163	שאול שטמפר	ר' חיים מוולוז'ין והסכמותיו

תגובות והערות

171	יעקב ש. הירש	הסכמה לא נודעת מאת הרב ע. הילדסהיימר
173	חיים ליברמן	שכר עבודה — שכר עבירה
174	שמואל אשכנזי	המחלוקת בין רבני יאס בשנת תר"ג
178	יצחק שמשון לנגה	לענין הסמ"ק מציריך
180	יהושע מונדשיין	הערה

רשימת הציורים

55	עמוד מתוך "דפוס לא נודע" למשנת יבמות, פרק ז'
57	עמוד מתוך "דפוס לא נודע" למשנת תרומות, פרק ב'
79	שער "לקט יוסף" מהדורה א': חמ"ד, תמ"ח
80	שער "לקט יוסף" מהדורה ג': פרנקפורט דאודר, תס"ה
82	שער "חידושי התורה", אמשטרדם, תס"ג
88	שער "לקט יוסף" מהדורה ב': פראג, תמ"ט
91	שלשה קולופונים של "לקט יוסף", מהדורות א'—ג'
103	שער "מראת הצדק", אמשטרדם, תמ"ב
114	שער "סוגיות התלמוד" [המבורג], תנ"ח
138	"לקט הקמח" בכתב־ידו של רבי משה חאגיז
157	שער "מראות הצבאות", וואנזבעק, תע"ח
160	שני עמודים מתוך "מראות הצבאות" וואנזבעק, תע"ח

כתבי עת נוספים של אוניברסיטת בר-אילן

- (1) בקורת ופרשנות — כתב עת לספרות, לשון, היסטוריה ואסתטיקה. עורך א' שאנן.
 - (2) בלשנות עברית חפ"שית — בולטין לבלשנות עברית, חינוכית, פורמלית ושימושית. עורך א' שורצולד.
 - (3) ערכי המילון החדש לספרות חז"ל — מחקרים בחקר הלקסיקון-גרפיה של לשון חז"ל. עורך מ"צ קדרי.
 - (4) בר-אילן — ספר השנה למדעי היהדות והרוח. עורכים מ"צ קדרי, נ' קצבורג, ד' שפרבר.
 - (5) עבריות וסטיה חברתית — רבעון העוסק בבעיות עבריות וסטיה וכולל מאמרים, תצפיות, מחקרים ובקורת ספרים. עורך ג' קרומר.
 - (6) PHILOSOPHIA — Philosophical Quarterly of Israel, Contributions in analytic philosophy (in the broadest sense of the term), ed. A. Kasher.
-

למידע נוסף נא לפנות אל: ועדת ספרים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

BAR-ILAN UNIVERSITY

DEPARTMENT OF BIBLIOGRAPHY AND LIBRARIANSHIP

Alei Sefer

A JOURNAL FOR THE STUDY
OF THE HEBREW BOOK

ISSUE NO. 4

JUNE 1977

CONTENTS

N. Allony · Five Hebrew manuscripts in Lund, Sweden

I. Ta-Shema · Towards a characterisation of 14th century German
rabbinic literature

E. Kupfer · Two letters by 15th century German rabbis

I. Z. Feintuch · On the 'unknown-print' edition of the Mishnah

H. Z. Dimitrovski · "Leket Yosef" and "Sugyot ha-Talmud"

J. Spiegel · Rabbi Shlomo Algazi; bio-bibliographical observations

M. Benayahu · Books composed and books edited by Moses Hagiz

H. Lieberman · An unknown Yiddish translation of "A Thousand and
One Nights"

S. Stampfer · Rabbi Hayyim of Vholozin and his approbations

EDITOR: ISRAEL TA-SHEMA

NOTES

J. Sh. Hirsch
An Unknown Approbation by Rabbi I. Hildesheimer

H. Lieberman
Sechar Avoda — Sechar Avera

Sh. Ashkenazi
On the Quarrel Between the Rabbis of Jassy, 1843

I. Sh. Lange
On the Semaq Zurich

J. Mondschein
A Note

נחמיה אלוני

חמישה כתבי יד עבריים בספריית לונד (שבדיה) *

העיר לונד היא הקרובה ביותר לדנמארק ולאיירופה המרכזית. האוניברסיטה נוסדה בעיר זו בשנה 1668, ולה ספרייה גדולה. בסך הכול נמצאים בשבדיה מאה כ"י עבריים בערך, ובספרייה עשירה זו שבלונד רק עשרה כ"י עבריים, ופרט לשלושה תוארו בקטלוג טורנברג. נמצא, כי שלושת כה"י: פירוש התורה לרש"י, פירוש נביאים ראשונים לרש"י ותרגום יומא לשבדית, הגיעו לספריה זו בסוף המאה התשע עשרה. בין כתבי היד: מגילת אסתר בלא ציורים ובלא איורים, ביאור תרי"ג מצוות לקארלוס שולטין (1731), ותרגום מסכת יומא לשבדית ללורס גוסטב טינגן (Tengen), שנכתב בשנה 1800. לאלה אין ערך רב לחכמת ישראל, ועל כן לא יידונו כאן יותר, ותיאורם על ידי טורנברג יספיק. לעומתם חשובים מאוד יתר חמשת כה"י, ובייחוד מורה נבוכים לרמב"ם וספר העושר ליעקב בן ראובן הקראי. בביקורי האחרון בשבדיה זכיתי לראות כ"י אלה, ואף קיבלתי תצלומים אחדים בצורת אולטרה ויוליטה. לדאבוני הרב, לא עלה בידי להשיג את התצלומים הבודדים הנוספים שהזמנתי, כדי להשלים את תיאורי באופן מדויק יותר.

MS. L.O.1: טור אורח חיים לרבי יעקב בן אשר
תיאור כה"י: קלף. 205 דפים. הגודל: 30.5×23.5 ס"מ; השטח הכתוב: 16×20 ס"מ משורטט. שתי עמודות בכל עמוד. כל עמודה 7 ס"מ רוחב. 28 שורות בעמודה, בדף האחרון חסרה העמודה האחרונה ברובה המכריע, אולם נשתמר בחלק העליון הקולופון (עי' להלן). הזמן: רל"ז (1477), ושמא זה רי"ז (1457). הכתב חצי מרובע אשכנזי. המעתיק: יעקב בן ישראל¹. פתיחות הפסקות הן באותיות מרובעות גדולות.
כה"י חסר בראשו. בשוליים יש הערות נוסח, כגון: 2 ע"א: "ר"ל: אמן", ובפנים:

* סקירה של כה"י העבריים בשבדיה כולו; עומדת להתפרסם ב"יד לקורא". ב"1850 תוארו 7 כ"י עבריים מספריית לונד בידי: C. T. Tornberg. Codices Orientales Bibl. Universitatis Lundae. תיאורם של שני כ"י פירושי רש"י, לתורה ונביאים ראשונים, ראה אצל: J. D. Pearson, Oriental Mss. in Europe and North America, 1971, p. 46. טורנברג הקדיש רק שורות בודדות לכל כ"י, ודברי הלואי לא תוארו. לפירסון נודעו פירושי רש"י לתורה ולג"ר רק על סמך רשימות פירסום, ולא נתאשרה מציאותם עד היום. נעזרתי בנציגותנו בשטוקהולם, והנני מביע תודה מיוחדת למר עמוס שטיבל על עזרתו המיוחדת. כמו-כן נתונה תודתי לאוניברסיטת בן-גוריון, שאפשרה לי ביקור זה בספריית שבדיה.

1 אינו נמצא ברשימות המעתיקים לפריימן: אשכנזים XI, ZfHB (1907), עמ' 86–96. ספרדים ופורטוגלים – שם XIV (1910), עמ' 105–112. איטלקים – ספר היובל למארקס, ניו יורק 1950, עמ' 231–342.

"אמת". דף 1 ע"א בשוליים למטה: MS. L.O. fol.1 — 1881 [טורנברג, XL/33]; למטה יותר: Ex Biblioth. Lilljeb. No 1 פותח²: "ענינו לא יחזור, ונזכר אחר כך, אומ' אותו במקום שזכר; או מי ששכח לישאל בברכת השנים ענינו לא יחזור". ומסיים: "וא"א הראש ז"ל כתב לתפארת [!] ולשבח לאל"; לפנינו: "וא"א ז"ל כתב כסברא ראשונה" (סוף או"ח). הקולופון: סיימתי האורח חיים האל, אני הכותב יעקב ב"ר ישראל / וסיימתינו היו' יום ד' ח' במרחשון, שנת רל"ז המכוון / יהיה רצון מלפני האל, לקרב נבואות הגואל / שנוכה לבניין אריאל, עם כל קהל ישראל / ולביאת משיח, בימינו נצליח / ואויבנו יהיו כדומן, אמן אמן וכי"ר (= וכן יהי רצון).

MS. L.O.2: סידור בצירוף פירוש תיאור כה"י: קלף. 127 דפים. הגודל: 18×25. השטח הכתוב: 11.5×17.5 ס"מ, ונוסף פירוש 14.5 ס"מ. הכתב חצי מרובע אשכנזי. הזמן: המאה ה-14/5. כה"י חסר רק מעט בסופו, שהרי פיוטי תשעה באב סמוכים לראש השנה. בעלים. 2 ע"א: אברהם Peringer Lilljeb. סימונו: MS. L.O.2 [טורנברג, XLII/34].

התוכן:

(א) 1 ע"א — 11 ע"ב: קריאת התורה במחזור השנתי. פותח: בשנה פשוטה וראש השנה יום ה' האזינו גם צום גדליה.
(ב) הסידור 12 ע"א — 127 ע"ב. פותח: ברוך... על נטילת ידיים.
(ג) הפירוש פותח: חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום... תפח נפשם ש"ר המשנים מנהג מקום וסומכים על עצמם... וכן היה המנהג בראשונה זקנים ואנשי מעשה.
מסיים 127 ע"ב/4: אאביך ביום עוגל חצי גרני לאלעזר הקליר. — לפנינו רק עד מחרוזת זין. פיוט לתשעה באב. עי' דוידוון, 1/ס' 3.

MS. L.O.3: ספר התרומה לר' ברוך בן יצחק מגרמיזו תיאור כה"י: קלף. 301 דפים, הגודל: 21×28 ס"מ; השטח הכתוב: 13×19 ס"מ. הכתב: חצי מרובע אשכנזי. הזמן: מ"ה (1285). המעתיק: אלחנן בן משה. בעלים: יהושע בן ברוך (פעמיים רשום 1 ע"א: א) יהושע בן ברוך []
(ב) מר ישוע בן [ברוך?]. סימונו: MS. L.O. 3 [טורנברג, XLI/33].
12 π⁸. התוכן: א) ספר התרומה: 2 ע"א — 301 ע"א; ב) שאלות ותשובות: 1 ע"א; ג) דיני שחיטה: 1 ע"א.

קולופון א, 301 ע"א/6: —
אני אלחנן בר' משה סיימתי זה הספר, בלי דופי וחפר, שמו מרום יכפר, וחזק ונתחזק הסופר, לא יוזק היום ולא לעולם, עד שיעלה שור בסולם.

- 2 המובאה הינה מסי' קי"ט, ונמצא, כי חסר בראש הטור הוזה חלק לא קטן. לפנינו נוסח שונה. וגם המשך הקטע שונה.
- 3 לא נתפרש לי. מסתבר, כי זהו סימון בספרייה. וכן להלן בכ"י 5.

קולופון: ב, 301 ע"ב: אני אלחנן בר משה, שמו הצור יפשה⁴ / לר' אליקים בר יחיאל, זרע ירבה האל / בעושר ובחכמה, וירבה יו"ל להם תעצומה⁵ / ובשנת מה' לפרט, הספר נחרט.

התוספות

א. רשימות הסטוריות מתקופת הצלבנים

301 ע"ב: ה' בסיון נחרב עכו / זא' לפרט יום ו' / חי באב נפגר המלך / רודולף הרשע זא' / לפרט ליום ה. יז באייר / עמד המלך רודולף נב לפרט / יום ב ומלך שבע שני ואז בא / מלך אלברחטא בן מלך רודולף / ונלחם עמו והרגו וק' ומלך / תחתיו וביא' באייר שנת סח' ל' / יום ד נהרג / מלך אלברכט עשר שנים, ובשנה / העשירית הרגו בן אחיו.

1—2. על חרבן עכו עי' פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, ירושלים תשל"א, עמ' 525—544: 18 במאי 1291. — ועי' עמנואל הרומי, מחברות, מהד' דב ירדן, ירושלים תשי"ז, מחברת א, 400/1231—402.

3—5. הכוונה לרודולף מהאבסבורג קיסר גרמניה. עי' פראוור, הנ"ל, ב, 15/394; הנ"ל, חובבי ציון בימי הביניים, בתוך הקובץ: מערכו של גליל וחוף הגליל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 134—135. כונה "הרשע" כי ציווה להחרים רכוש היהודים.

ב. שאלות ותשובות

1 ע"א עמודה א— 65 שורות; עמודה ב — 63 שורות, ובסך הכול 128 שורות. (א) וששאלתם מי שהיה [] של ישראל ... אלא דרשות ... ולולבא בידה אסור ... הואיל והיה לבוש בגדי [] (ב) וששאלתם על יין ש[...].

ג. דיני שחיטה

(בגליון למעלה ונראה כאילו כתוב בדף אחד תחתיו):

השוחט ... הסכין שהוא שוחט ... / סכין ישחוט בסכין ארוך ... / הילוך הסכין ... ויבוא.

MS. L.O.4: מורה נבוכים לרמב"ם

א. תיאור כה"י: קלף. 259 דפים. הגודל: 14×21.5 ס"מ; השטח הכתוב: 3×14.5 ס"מ. הכתב חצי מרובע איטלקי. הזמן: המאה החמש עשרה. אין בידינו קולופון בצירוף תאריך, אולם יש בעמוד הכריכה פנים איגרת בצירוף תאריך מהמאה ה'ט"ו, ואין ספק, כי החיבור נכתב לפני הרשום באותו עמוד בלועזית אחרי שנכרך הספר.

בספר שלפנינו דברים לפני החיבור עצמו, ודברים רבים אחריו, מהם הקשורים במורה נבוכים ומהם שאינם קשורים, וכל אלה אינם כוללים כל אותן הרשימות

4 כלומר: ירבה. — בכה"י רשום בצד: "כתב זה הספר", ורשם זאת מעיין, אשר לא הרגיש שנמצאות בסוף הקולופון המלים: "הספר נחרט".

5 לפני מלה זו חית בסימן מחיקה (ח), כי ביקש לחזור ולכתוב: "חכמה".

בלועזית ובעברית. ועניין לנו בהם מבחינת תולדות הספר ומבחינת תולדות התרבות.

ב. התרגום של מו"נ הוא לשמואל אבן תבון, אולם לפני החיבור יש מדברי יהודה אלחריזי ואף משל משה בן יהודה חריזי, שאינם ידועים לי ממקור אחר. נמצאים בכ"י זה גם דברים הקשורים בקבלה.

ב. תרגום אבן תבון

פוחת (13, ע"ב):

פתיחה הנה מאז באת אלי וכוונת מקצוות הארץ לקרות לפני / גדילה מעלתך בעיני לרוב זריותך על הדרישה / ולמה שראיתי בשיריך מחוזק התשוקה לדברים העיוניים / ומסיים (259 ע"ב):

וללכת אחרי ההשגה ההיא בדרכים שיתכוין בהם תמיד לעשות חסד / צדקה ומשפט להדמות בפעולות השם כמו שבארנו פעמים בזה / המאמר. זהו מה שראיתי לש(ו)מו בזה המאמר ממה שאחשוב שהוא / מועיל מאד לכיוצא ב(כ)ד... אמן /.

ג. התוספות לפני מורה נבוכים

א) ההקדמה לשמואל אבן תבון (12 ע"א):

פוחת: אמר שמואל ב ט [אבן תבון בטית!] / לא מהיותי חכם בעיני השיאני לבי לבא במשעול ההעתקה אשר / גדר מזה וגדר מזה גדר צורך ידיעת הלשון המועתק ממנו ואופנים.

ב) ההקדמה שהקדים יהודה בן שלמה חריזי ז"ל בהעתקתו למורה הנבוכים (4 ע"א עמודה א — 9 ע"ב עמודה א):

דע, כי הספר הזה נחלק לשלשה / חלקים ובהם קעו פרקים,

ג) ההקדמה נוספת למשה בן יהודה חריזי — 9 ע"ב עמודה ב — 10 ע"א עמודה ב: אמר משה בן יהודה חריזי⁶

צונו והעירנו החכם המורה ע"ה בספרו / המורה בהשיב פרקיו זה על זה / ואני האיש משה עפר אחד קטן מעפריו / הנאמנים בכל ביתו ראיתי להשתדל בהשלים / צווי להוציא הערתו מן הכוח אל הפועל להועיל / ולמדינו [?] ולגלות ליחידי סגולה הדורכים בו ושמתי / כל מגמתי להעריך הפרקים ולהסכימם בסוג / ואף במין כפי יכולתי וידיעתי רעיוני בספר / המקודש המורה הנבוכים ונקרא המאמר הזה / מאמר במערכת הא יעריך לנו כל טוב וכל / שלמות למען חכמתו אמן

מסיים: גם בהיות הדברי בענין המין ובהערך העליוני... ראש פרק לו וקרוב לראש לו מחלק ב. מסתבר, כי חסר המשכו.

ד. התוספות אחרי מורה נבוכים

א) השכלים הנפרדים והמלאכים. כתב איטלקי קורסיבי זעיר (260 ע"ב):

"עשר מעלות הם של מלאכים והפילוסופים קוראים אותם שכלים נפרדים

6 איני יודע השם, ואיני יודע על תולדות חייו מאומה.

או צורות / נפרדות ר"ל נבדלות מחומר ונפרדים במעלה כמו החכמים שזה למעלה מזה ושנים / חיות הקודש. ואופנים. אראלים. משכילים. שרפים. מלאכים, אלהים. בני אלהים. / כרובים. אישים. האישים הוא הנותן צורה למטה לכל הברואים, והוא הנקרא שכל הפועל".

ב) מפתח הפסוקים (261 ע"א — 266 ע"ב) בשלוש עמודות בכל עמוד:

"אלה הם הפסוקים המפורשים במו"נ מכל העשרים וארבע". כתב איטלקי זעיר.

מסיים: "תם ונשלם ת"ל" (תודה לאל).

ג) מונחים פילוסופיים של מו"נ עברית ומתורגם לאיטלקית יהודית⁷ (267 ע"א וע"ב, שתי עמודות בכל עמוד, בכתב איטלקי זעיר). המונחים הם לר' משה בן שלמה מסאלרנו (מת בשנת ל"ט—1279)⁸. פותח: עולם הרוחני—מונדו ספירטואלי. מסיים: תכונות נפשיות — בירטוטי אנימאלי. ונמצא החיבור חסר עמוד אחד נוסף, ולא נתפרשה לי הסיבה⁹, כי מספרו צ"ל 214, ואילו לפנינו 160 בלבד. ד) הגלגלים (תשעה), היסודות (שלושה), והאקלימים (שבעה), בצורת ציור ורישום חצאי עיגולים (268 ע"א).

ה) שבעה האקלימים לפי תורת האקלימים ביה"ב (268 ע"ב). הכותרת: "משפט האקלימים ר"ל החלקים מחלקי הישוב".

פותח: האקלים הראשון רוחבו ט"ו מעלות...⁹.

מסיים: ה' מְנַת חֶלְקֵי וְכוּסִי / יוֹצְרֵי וְעוֹשֵׁי
מְשֻׁנְבֵי וּמְנוֹסִי / וּבֹ שְׁתֵי מַחֲסֵי

ו) הספירות (268 ע"ב — ע"א חלק): רישום וציור בצורת מעגלים קשורים זה בזה ובראשם החר.

ז) הספירות (269 ע"א): נסיון נוסף לצייר את עשר הספירות, בצורה כפולה מן הקודם, ונפסק רישומן באמצע.

ה. "חרוזות על הספר"

בעמוד מיוחד (2 ע"א) נמצאים ארבעה שירים, מהם שלושה שכבר נתקבצו על ידי משה שטיינשניידר¹⁰ (מורה לבב נבוכ¹¹; אמת מורה אמת קרך¹²; מה לי בספר¹³). אולם נמצא כאן שיר רביעי, שלא נתפרסם:

- 7 ע"י י' סירמוניטה, *Un glosario filosofico ebraico italiano del XII secolo*, רומא 1965. זהו חיבור מדעי יסודי על כל גלגולי מילון זה, וביאורו. — בעמ' 62 רשימת כתבי היד, ולא נמנה כ"י זה ביניהם. לפי הסברו של פרופ' סירמוניטה כה"י הזה שייך לענף קמברידג'. תודתי לפרופ' סירמוניטה שדן עימי בעניין מילון זה, וביאר לי ענייניו.
- 8 על פי מציבה המובאת בספר הנ"ל, מול עמ' 24.
- 9 ייתכן, שחסר דף זה בכה"י.
- *9 נדפס, יחד עם "ספר יצירה", ע"י מנשה גרוסברג, לונדון תרס"ב, בסוף הספר, עמ' כ"י הבריטיש מזואום Add. 14763. תורגם מערבית ע"י אברהם הלוי בן חסדאי. מהסיום נדפס רק הטור הפותח ה'... וכוסי.
- 10 קובץ על יד, מורה מקום המורה, א (תרמ"ה), ברלין 1885, עמ' 1—32.
- 11 ע"ש, 16/סי' 46.
- 12 ע"ש, 2/סי' 7 (סדורים, כה"י: קשורים).
- 13 ע"ש, 16/סי' 43 (אורה, כה"י: זורח; מפתח, כה"י: פותח).

נחמיה אלוני

למדו היטב

למדו היטב¹⁴ כל חכמי לב / גם כל איש נפשו שוקקה¹⁵
 דרשו מעל ספר¹⁶ מורה / יאיר לכם אורה רקה¹⁷
 הודו לאל¹⁸ כי נתן לך / כם את המורה לצדקה¹⁹

ו. רשימת בעלים

- (1) 1 ע"א: לה' הארץ ומלואה / שלי מנחם בכמו"ר עמנואל [/ [דב [] אפדי פירש ספר / ספרדי [] / ל
- (2) בכריכה בפנים בשוליים למעלה:
- (3—4) 3 ע"א בגליון למעלה (וכן 259 ע"ב/8): אשר חנן ה' אל עבדו נאום נתן בר שמואל נתן זצ"ל.
- (5) הגיע לחלקי יוסף י"צ.
- (6) 267 ע"ב בגליון למטה: אשר חנן ה' אל עבדו מתתיה נתן (האם זה בן של הנ"ל?).
- (8) 2 ע"ב: Ex. Bibliothe. Lilljeblad No.5 Sr. Mosis Maimonides More
- (9) שם שם: Biblio. Ms. L. O. 4 ועי' טורנברג, XLIII/34.

ז. צנזורים

- (1) 2 ע"א: Visto p'er/ mi Camillo Jaghel 1613 שם שם: Fabiano
- (3) 265 ע"ב: Visto per me fr. Donato da Modena 1625
- Modena 1625.

ח. נסיונות קולמוס אחדים, בעברית ובלועזית

MS. L.O.5: ספר העושר ליעקב בן ראובן הקראי.
 א. פתיחה. בשנה תקצ"ו הופיע בגוזלוב הספר "מבחר ישרים", ובו נכלל פירושו של יעקב בן ראובן לנ"ך, פרט לתהלים, עם פירוש "זכור לאברהם" לאברהם פירקוביץ²⁰. המחבר הקראי יעקב בן ראובן חי בביצנץ²¹ במאה

- 14 יש' א, יז.
- 15 שם, כח, טז.
- 16 שם, לו, טז.
- 17 שם כט, ח; מסתבר, כי לפנינו שאילת משמעות: אור רב ושוטף. עי' ג'אמע, ב, 24—25: רקה אלנפס.
- 18 דה"א טז, לד. 19 יואל ב, כג.
- 20 לא נתברר לי גלגולו של כ"י זה. מסתבר, כי אין זה כה"י לניגראד פירקוביץ מס' 677 (HU, 6/957); ואם זהו, הרי שאינו זהה עם כה"י פירוש התורה, כי הוא היה זה בידי פירקוביץ, היה מפרסם גם פירוש התורה.
- 21 עי' עליו: ש' פונאנסקי, Karaite Literary Opponents of Seadia Gaon, לונדון 1908, עמ' 66—68; ועי' ש' ספרות 67/הע' 1; צבי אנקורי, Karaites in Byzantium, ניו יורק 1959, עמ' 196 והע' 103.

השתים עשרה במחציתה הראשונה²². הוא מזכיר את אגרונו²³ של עלי בן סלימאן, שהוא קיצור האגרון לדוד בן אברהם אלפאסי, ג'אמע אלאלפאט'²⁴. אף מסתבר, כי חי בארץ ביצאנץ, כפי שאפשר לשפוט על פי השימוש באוצרות המלים היווניות והמלים הערביות²⁵.

עד עצם היום הזה לא נתפרסם החלק הראשון של החיבור — פירוש התורה. כה"י הידועים לנו עד היום הם שלושה, והמאמר הזה ידון בכ"י רביעי, מיוחד רק לפירוש התורה, והוא הקדום בכולם והחשוב ביותר להכנת מהדורה מדעית של חיבור זה. כה"י הידועים לנו הם: ליידין²⁶, פאריס²⁷, לנינגראד²⁸, והנוסף לנו כעת: לונד²⁹.

ב. תיאור כה"י: MS. L.O.5. קלף. 149 דפים. הגודל: 15×20.5 ס"מ; השטח הכתוב: 11×13.5 ס"מ. הכתב: חצי מרובע יווני. המעתיק: יוסף בן אליה הקראי (?) איש ביזאנץ (תורכיה?). הזמן: ה"א ס"ב (1302). הקולופון (149 ע"א/3—):

1. חסלת פי התורה בעזרת האל ביום ו בחדש אדר ביום ארבעה שנת ה' אלפים / וששים וב שנים מן בריאת עולם /
 2. [מכר ל] יוסף בן אליה נע בעשרים כספים חל ... 4 / ... עשר ...
 3. בשער בפנים: Filljehao(?) Lunds U. B. Tornberg XXXVIII. Bibl. MS. L. O. 5 : ע"א: 5
- Judai Karaite Commentario in Pentateuchum

II 25

ג. פתיחת ספר העושר

2 ע"ב/1—2: זהו ספר העשר שחברו חכם א מחכמי הקראים זל

בראשית

בזו הפרשה נאה עניין³⁰: הלא תדעו הלא תשמעו³¹ או אתה הוא יוי לבדך³²

22 ש. פינסקר, לקוטי קדמוניות, וינה תר"ד, עמ' רט"ז—רי"ז; ועי"ש נספח ח', עמ' 83—86; פוונאנסקי, II JE, עמ' 41 (שם גם ספרות), ד"ב גוטלבר, בקורת לתולדות הקראים, ווילנא תרכ"ד, עמ' 180.

23 מלה שנתחדשה על ידי רס"ג. עי' האגרון, ירושלים תשכ"ט.

24 נוסחו המקוצר על ידו עצמו ההדיר שו"ל סקז, ניו היבן, II—I, 1936, 1945.

25 עי' אנקורי הנ"ל בהע' 21.

26 קטלוג שטיינשניידר, ליידין 1858, Warn. 8, עמ' 24—26;

27 קטלוג צוטנברג, עמ' 24 מס' 1, 191 (שם גם ספרות).

28 כ"י פירקוביץ מס' 677 (HU. 6/957); ועי"ל הע' 20.

29 בדרכי לשבדיה שהיתי שעה קצרה בליידן, ושם נפגשתי עם פרופ' ח"נ רות, איש הונגריה, היושב כעת בלוקסנבורג ומשמש ברבנות בפרנקפורט בגרמניה, העוסק בהשוואת כ"י לנינגראד וליידן, וגם הוא לא ידע על מציאותו של כ"י לונד.

30 במשמעות: תוכן, כמו משמעות המלה "מעני — מעאני" בערבית. ועי' בן יהודה.

31 יש' מ, כא.

32 נח' ט, ו.

או כה אמ' יוי בורא השמים³³ וחתימתו³⁴: מה ידידות משכנותיך³⁵ או כי שמש ומגן יוי אלהים חן וכבוד³⁶. הלא תדעו מדעת הלב הלא תשמעו מהתורה³⁷ ואמר: הלא הבינותם מוסדות ארץ³⁸. הם המים והרוח³⁹ ככת': כי לך מצוקי ארץ⁴⁰. בראשית דע, כי לשון הקדש תשובב⁴¹ על פֶּבֶב אותיות יֵא מורכבות⁴² והם שִׁמְלֵאכְתּוּ בִּינָה⁴³ ויֵא אינן מורכבות והם' חֹט סֹפֶר גִּזַּע צִדֶּק⁴⁴, ואשר הן מורכבות נקראו זכרים ושאינן נקראות נקבות⁴⁵. וזה שאמר בראשית לא יכשר⁴⁶ לומר בֵּית מִן עֵיק' ⁴⁷ כי אם תוציא הבית ישאר ראשית, וגם לא יכשר שנפתור בראשית חפצו⁴⁸, כי חפצו הוא המקרה המציאו לא בגוף⁴⁹. והפותר כך טעה⁵⁰ ויֵא מִן תחלת יום האחד עד סוף היום⁵¹, ולא כן, כי ה' דברים נבראו בבת אחת⁵². ויֵא עם תחלת הזמן⁵³ ולא כן הוא. ופתר פיומי בראשית בִּ טַפֶּל⁵⁴, ולא כן הוא,

- 33 יש' סב, יז.
- 34 סיומו: חדשים וארץ חדשה. ...
- 35 תה' פד, ב.
- 36 תה' פד, יב.
- 37 זהו פירוש לכתוב ביש' מ, כא המובא לעיל.
- 38 יש' מ, כא.
- 39 מארבעת היסודות: אש ומים עפר ורוח, מביא כאן רק שניים.
- 40 שמ"א ב, ח.
- 41 במשמעות: מיוסדת, כמו בלשון הערבית: דור, דאירה.
- 42 במשמעות: מצטרפות, משמשות, מתחברות, כמו בלשון הערבית "רכב, מרכבה".
- 43 צירוף זה לאותיות השימוש הרכיב מנחם בן סרוק. עי' נ' אלוני, האגרון, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ט, עמ' 140—146. סימני הויכרון הדקדוקיים ב"האגרון"; מנחם בן סרוק, מחברת, לונדון 1854, 1 עמודה ב/8—; א"א הרכבי, האגרון, לנינגראד תרנ"א, עמ' פד—צ.
- 44 אף סימן זה נמצא במחברת מנחם, 1 עמודה ב/8—9; ועי' בספרות הרשומה בהע' 14 הקודמת לה.
- 45 זכרים ונקבות, כלומר אותיות השימוש, האותיות המשרות, כי הן רוכבות על האותיות היסודיות ושוכבות עליהן.
- 46 במשמעות: אפשר, ייתכן. — במקרא רק בספרים אסתר ה, ח; קה' י, י; יא, י; ועל כן כשירה המלה בעיני הקראים והוסיפו לה משמעות.
- 47 עיקר, ומסתבר בעיני, כי נתכוון לומר שאין לומר, כי הבית משרש המלה, כי בלי הבית תהיה המלה שלימה: ראשית.
- 48 אין לומר, כי הכוונה היא לרצון ה' והדבר הראשון שביקש ה' לעשות, שהרי אין לייחס לה' רצון שזהו מקרה ומקרי.
- 49 במשמעות בעצם, ביסוד, בניגוד למקרה.
- 50 אינני יודע למי נתכוון. ועי' כתר תורה לאהרן בן אליהו מנקומדיאו, המקדיש לנושא זה שבעה עמודים, עמ' ה', ע"א — ח', ע"ב/10.
- 51 הכוונה לזמן, כי הזמן נברא והנה יום ראשון. אינני יודע שם המפרש. עי' ראב"ע: "והטעם בראשית הערב או הלילה או החושך".
- 52 חמשת הדברים הם: שמם, ארץ, אור וחושך ותתום.
- 53 ואין זה שונה מהקודם, מן תחלת יום האחד, אלא ששם היום וכאן זמן כולל.
- 54 תרגום רס"ג הוא: "אול מא כ'לק אללה אלסמואת ואלארץ". — לפי יעקב בן ראובן ראה רס"ג את המלה כסמוכה; וכך גם מסתבר מתרגומו זה אף כי לא אמר זאת בפירושו. עי' ראב"ע: "ויש אומרים, כי בראשית לעולם סמוך". טפל — סמיכות; המונח נמצא בדקדוקי המקרא לאשר הזקן, עי' ספר קורנגרין, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 356—357.

כי לא יכשר של כתוב⁵⁵ בתחלת התורה בית טפל⁵⁶, ואשר יקרב אלי פי ואלאול⁵⁷ מע[שה] בשבוע הראשון⁵⁸.

149 ע"א/5 — מסיים הפירוש בפרשת וזאת הברכה :

כי כל יש' קטנים וגדולים ונשים תר אלף גבורים ראו מתת תורתנו⁵⁹. אבל הערלים קבלו כד אנשים⁶⁰ שיכשר לשגות ולשקר. וכן אנשים העידו על הפסול⁶¹ תחת העץ⁶², אבל אנחנו לא, כי אם קבלנו מן⁶³ עם רב כחול על הים הרבה מאד⁶⁴ דור מדור יגדילם בימינו ובחיינו⁶⁵ שז' יזי חפץ למען וג⁶⁶ ברוך יו"י לעולם אמן ואמן⁶⁷ :

2 ע"א לאורך העמוד ד. שטר מ כ ר

1. עדות שהיתה בפנינו אנחנו חותמי מטה
שמכר זה ספר העשר אחינו מ יוסף בר אליהו⁶⁸ נע
2. לאחינו מ אליעזר בכר משה נע⁶⁹
בעשרים כספים⁷⁰ ביום ששי ביא לאיר⁷¹ מכירה מחלטת
3. מן⁷² כל הכספים מידיו וכל מי שיקום לערער
יהיו דבריו כחרש הנשבר שאין לו תקנה
4. וזה אמת נכון שריר ובריר וקי[י]ם
ר' יוסף בכר בנימין נע יהודה בכר שמואל נע

- 55 צ"ל: שהכתוב, או: כי הכתוב.
- 56 לא נתפרש לי נימוק זה.
- 57 מעניין הפירוש בלשון הערבית. רס"ג: אול, ואילו יעקב בן ראובן: ואלאול.
- 58 לאמיתו של דבר הוא כורך כמה פירושים יחד בפירוש הראשון במעשיו או הראשון בזמן.
- 59 כלומר שישים ריבוא במעמד הר סיני.
- 60 כלומר עשרים וארבעה שליחים של הנוצרים.
- 61 מוחמד. ע'י שטיינשניידר, *Polemische Literatur*, לייפציג 1877, מפתח, 455 עמודה א.
- 62 חברי מוחמד, אשר נשבעו לו שבועת אמונים בחודיבה.
- 63 הפריד את המלה מן המובאה. 64 בר' מא, מט.
- 65 חסיר הנושא (ה'). 66 יש' מב, כא. 67 תה' סט, נג.
- 68 יוסף אחר נזכר כיושר ספר זה, לעיל 1 ע"א. 69 שם תואר קראי.
- 70 נמצא בספרות חז"ל, ואינו מציין מטבע מסויים דווקא. ע'י: כתובות פ"ו, מ"ד; רשב"ג, מהר' ירדן, ירושלים, תשל"ה, יט/5 (בר' לו, כג); י"ל צונץ, *Zur Geschichte*, ברלין 1845, 3/546; כ"י מיכאל 414: "לב כספים מטבע קרים"; מ. שטיינשניידר, קטלוג כה"י של לידן 63, לידן 1858, 273/ה' 2; מ' שטיינשניידר *Vorlesungen ueber hebraeische Handschriften*, ברלין 1897, 2/50: — "ג' כסף מטבע נמשך" קיבל מעתיק קראי. — הרגום עברי ע"י ישראל אלדד ובתוספות א"מ הברמן, ירושלים תשכ"ה, עמ' 68.
- 71 חסרה השנה בתאריך. אכן, מכיון שיוסף בן אליה היה המעתיק, נמצא כי המר"מ היה בתוך המחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה, כלומר 1350 בערך.
- 72 מסתבר כי צ"ל: וקבלתי את כל הכספים מידיו.

ה. רשימת ספרים

- 1 ע"א/17—20
1. לקחתי אני יוסף⁷³ בחלקי אלה חתיכ[ות]⁷⁴
2. ספרים ספר מלמד⁷⁵ ספר טורים וס[פר]
3. וספר [ב]לשון לעג⁷⁶ וספר זאת התור[ה]⁷⁷ וספר[]
4. [ב]לשון לעג[.]
- ו. רשימת ראשי הקראים (149 ע"ב)
1. [] זע ג ראש ענן ג ראש ומורה ותלמידיו⁷⁸
2. [] שם ואל [חפני ?] ופינחס⁷⁹ והמשכיל יצחק בן קשתירס⁸⁰ ואליהו⁸¹
3. [] והמשכיל עזרא בן באבויי⁸² והמש[כ]יל יוסף בן בכתי⁸³
4. [] והמשכיל אבי אלחסן בן משיח⁸⁴ והמשכיל
5. [] אבו סהל הכהן⁸⁵ והמשכיל שלהוא⁸⁶ סהל אבוס[רי] המשכיל⁸⁷
- 73 נזכר בשטר המכר (2 ע"ב) כמוכר הספר (ספר העושר): יוסף בן אליה, ומסתבר, כי זהו היורש הזה.
- 74 למונח זה עי' לאוא, Catalogue of the Manuscripts... Trinity, קמברידג' 1926, עמ' 45 (ארבע פעמים: שני חתיכות; חתיכה אחת; ג' חתיכות; חתיכה). א"ז שוורץ, Katalog der hebraeischen Handschriften in der National Bibliothek in Wien לייפציג 1925, 145 (פעמים: בט' חתיכות; בג' חתיכות). המונח תורגם לערבית: קטעה, קטעתין, קטע — עי' פונאנסקי, VII, ZfHB (1908), עמ' 184—185 (=חתיכה, שתי חתיכות, חתיכות).
- ור': נ. אלוני, חתיכה, חתיכות, לשוננו לעם, קל"ה—קל"ו, תשכ"ג, עמ' 84—94.
- 75 מלמד התלמידים (ספר דרשות), ליעקב בן אבא מרי אנטולי (דרום צרפת, המאה ה-13). נדפס ליק, תרכ"ו.
- 76 ספר בלועזית. — יש' כה, יא: בלעגי שפה ובלשון אחרת ידבר אל העם הזה; ריה"ל, יונה נשאתה: ובנות עדינות הגלו ממדינות... ונפזרו בינות עם לא בינות, בלעגי שפה ובלשונות שונות. — ושמא צ"ל: לשון לעז.
- 77 זאת התורה לחזקיה בן מנח (צרפת, המאה ה-13). נזכר: אלוני, ארשת, א', 21/52; מודונא, REJ, XX (1890), 121/מס' 44.
- 78 לא ברורה בכה"י המלה "המורה". עי' אנקורי הנ"ל (הע' 2), 490 ע"ב (מפתח); נימוי, Karaite Anthology גיו הייבן 1952, 24—8/395; 2—3/398; הית, 432/; גוטלובר, עמ' 208—209. ג' = גדולת(?).
- 79 אין הקריאה ודאית.
- 80 שם זה חדש לגמרי. — האם זהו יצחק בן יעקב אבו עיסי? הית, 12/432—13.
- 81 לא ידוע לי.
- 82 האם זה הית, 20/433?
- 83 עי' מאן², 2/29, 10/30, 17—18 (פעמיים), גוטלובר, עמ' 146—147; 177; 203.
- 84 הית, 64/434; מאן², 9/95—; גוטלובר, 168/ ואילך; פונאנסקי הנ"ל, עמ' 3; 1/16.
- 85 עי' מאן², 3/27—; פונאנסקי (ע"ל, הע' 21), עמ' 30—41; נימוי, מפתח, 8/110; גוטלובר, עמ' 148, 206 (ר' סהל הכהן מצליח!).
- 86 מסתבר, כי משמעות מלה זו: הלא הוא, והיא בנויה על פי המלה "שלמה" (שיה"ש א, ז), אולם היא מוזרה וצ"ע.
- 87 וזהו אחד עם הקודם: אבו סהל הכהן הוא סהל אבוסרי. — האם ביקש לומר זאת הרושם

ז. ה ש י ר י ם

בכה"י נרשמו בראשו וגם בסופו שירים ומספרם שמונה, ואלה הם:
 אחד אלוה מעוני — לאהרן אלעמאני החבר [אקרוסטיכון: אהרן הלוי].
 איך לא עליך — לאלעזר בן יעקב הבבלי [אקר': אלעזר].
 אילת אהבים חבשי פארך — לאלעזר בן יעקב הבבלי [אקר': אלעזר].
 אקרא [] — לאלעזר בן יעקב הבבלי [אקר': אלעזר].
 זקנים [משער] שבתו — ליעקב [אקר': יעקב (? חזק)]. הקריאה מסופקת ומפוקפקת.
 ירוחם יתום בך — ליהודה [אקר': יהודה].
 שובב לציון — לשאול [אקר': שאול].
 שמע מכל עברך — ליהודה הלוי [אקר' אין].
 המחברים, לפי סדר אלף בית, הם: אהרן (1); אלעזר (2); יהודה (3); יעקב (1);
 שאול (1).
 אם נכונים הזיהויים נמצא, כי המשוררים הם רבניים ברובם: אהרן הלוי, יהודה
 הלוי, ואלעזר בן יעקב הבבלי, ואחרים — קראים: אלעזר, יעקב ושאול. שלושת
 המשוררים הרבניים ידועים לנו ממקורות נוספים, ואילו שלושת המשוררים הקראים
 אינם ידועים לנו. אין ספק, כי כל השירים האלה נעתקו על ידי מעתיק הפירוש,
 כלומר בשנה 1302.
 משמונת השירים הרשומים כאן, שלושה ידועים בדפוס: אילת אהבים⁸⁸; שובב לציון;
 שמע מכל עברך; ולא יובאו להלן.

1. זקנים [משער] שבתו (1 ע"א/1—16)

זקנים [משער] שבתו	בכו אל מנגינתם
חדלה [] ושיבה	ושבתו עצות משרים
אוי ואבוי כי רבה	צרה וצוקה מזקן ותם
ואיש בורים לאיש נחשב	אשר שם לו [... רים]
אוי כי נסתרה מחשב	מכל אנשי קהלתם
ולה הן תם ישרים	למיכאל שאר בשרם
[אתמול] הובל לקברים	נגיד כל ראש ישיבתם
בכל נפש פהן מרה	אשר גרבה מתוך חברה
יום גולה וגם סורה	יהי רצוי לכוהני מנוחתם
[חכמים] גבונים	זקנים הגלמודים
קדושים איתנים	יבוא שלום ינחו למשכבותם
זקנים	זקנים

במלה "שלה" — ואין לזה קשר עם בן זוטא אבו סרי הנזכר: היתי, 16/432;
 34/433; פחנאנסקי (ע"ל הע' 21), 4/1; מאן², 31/3—3/95; ועי' כעת נ' אלתי,
 בן זוטא הוא בן עטא הקראי, תרביץ, מ"ה, תשל"ו, עמ' 76—88.
⁸⁸ שיר זה נדפס על ידי רצהבי, סיני, כ"ח, תשי"א, עמ' קע"ח—קע"ט; אולם עי' דב ירדן,
 שפוני שירה, ירושלים תשכ"ז, 5—2/55; ועי' דוידזון כרך א' וכרך ד', מילואים.

אין אצל דוידוון; במפעל השירה והפיוט: אוקספורד, 2740/5 ; לונדון, Or. 5557 F/58 ; Or. 55570/101 ; קמברידג', T-S. K. 8/97 ; T-S. NS. 101/54 (האם זהו השיר?).
— אקרוסטיכון: [יעקב חזק.

3. הסוגר, יש' ל, ו.

7. הדלת, איוב כא, לב.

21. הסוגר, יש' נו, ב.

2. אחד אלוה לאהרן הלוי (1 ע"ב)

אֶחָד אֱלֹהִים מְעֻנִי / וְהוֹיָה בְּלִי כָחַד

חֵיהּ וְאוֹפֵן גְּאוּנִי / מֵאֵד פִּתְחוֹ פֶּתֶד

עֵירִץ (ו)צָבָא הוֹד מְכוּנִי / בְּשִׁיר לֹאֲחָדוּ יַחַד

כָּלֶם בְּשֵׁם [בְּהַמוּנִי] / לְעַבְדוֹ שְׁכֶם אֶחָד

כלם

5. הַגְדִּיל תְּלִי עַל שַׁחְקִיו / כְּמֶלֶךְ עַלִי כִסֵּא

שִׁשָּׁה בְּרֹאשׁוֹ עֲנָקִיו / וְשִׁשָּׁה בְּסוֹף נוֹשָׂא

רֹאשׁוֹ בְּסוֹפוֹ בְּרִקְיוֹ / יְרוּצוֹן וְחֹזֶק עוֹשָׂה

מְכַל אֲשֶׁר הוּא לְפָנָי / כֶּשֶׁר הוּא וְלֹא נִכְחַד

חֹזֶק תְּעֲלוּמוֹת חֲלוּנִי / בְּחֹזֶק חֵד עַלִי אֶחָד

כלם

10. רוּחַ בְּלִבִּי תְרוּשָׁה / אֲנוּשׁ כָּל יִצִּיר חוֹתֶם

שֵׁם לִי אֵלִי שֵׁם שְׁלוֹשָׁה / וְהוּא מֶה וְאִיךְ נִכְתֶּם

נִגְבַּל וְנִקְבַּע בְּשִׁשָּׁה / שְׁלוֹשׁ הֵם וְאֵל רְתֶם

אוֹת זֶה פְּלִיאָה הוּא לְעֵינַי / וְרֵם הוּא יְסוֹד יַחַד

מֶה יִקְרוּ רַעֲיוֹנִי / וְכָלֶם אֵלִי יֶה אֶחָד

כלם

15. נוֹרָא מֵאֵד מַעֲשֵׂה אֵל / פְּלִיאָה גְבוּרָתוֹ

הַכֹּל כְּמִשִּׁיב וְשׂוֹאֵל / וְעִידוֹן בְּהַדְרָתוֹ

סֹתֵר לְחֹשֶׁל [עַלִי] אֵל / לְחֹזְקִי בְּתוֹרָתוֹ

וְתִגִּיל בְּאַלֶּה אֲדוּנִי / מְחֹלִי בְּאִיז פֶּתֶד

19. יִגְדֵּל שְׁמוֹ תוֹךְ [הַמוּנִי] / יְהִי שֵׁם יְיָ אֶחָד

כלם

הַמְשַׁקֵּל: מִתְפַּעְעִלִים פְּעֻלָּוּלִים / פְּעוּלִים מְפֻעָעִלִים

אקרוסטיכון: אהרן הלוי.

מחרוזות ואזור בחרו: "חד".

ייתכן, כי זה אהרן אלעמאני בן המאה השתים עשרה מיטיבו ונותן חסותו לריה"ל בעליתו ארצה. אין בד' ולא במפעל השירה והפיוט.

- (1) ה' אלהי השמים, והוא נמצא במציאות שאין לכפור בה.
- (2) כל הבריאה, החי והמלאכים בגלגלי השמים כולם מפחדים.
- (3) מלאכים וצבא השמיים שרים שירי ייחוד. — צבא, בכה"י: וצבא ותיקנתי. — אחדו, בכה"י: לאחדו, ואין להלמו כהלכה.
- (4) מזור החסר בדלת, ואני מפקפק בהשלמתי.
- (5) תלי, רמז לספר יצירה, מהד' מנשה גרוסברג, לונדון תרס"ב, יד/9, 11—12: "תלי בעולם כמלך על כסאו".
- (6) גם זה קשור בס"י, י/7—11: ... חתם בהן ו' קצוות ...
- (7) עי"ש, ט/5—6: עשר ספירות בלימה נעוץ סופן בתחלתן.
- (8) הכוונה לאדם.
- (10) יר' יז, א. — הסוגר, האדם הוא שלמות הבריאה.
- (11) השלישי בערכו בבריאה, ה' המלאכים והאדם. הסוגר, והוא מלוכלך (נכתם) בעוונות.
- (12) אפשר שהכוונה לשלש אותיות השם, יהו, שניתן לגזור מהן שש צורות. עי' רשב"ג, דיוואן, מהד' ירדן, א', סי' ע', שו' 13—12; ספר יצירה, י' / 7—10.
- (13) פליא, עי' שו' יג, יח; תה' קלט, ו. שקל המלה פליא ובסמיכות פליא.
- (14) תה' קלט, יז; עז' ד, ג.

3. ירוחם יתום בך, ליהודה (1 ע"ב למטה)

1. יְרוּחָם יְתוּם בְּךָ / צוּר אֲבִי יְתוּמִים
- הוֹדֶךָ לְדָךְ / מַעֲטָה נוֹטָה שְׁלוּמִים
- וְעַל כֵּן יִהְיֶה לְךָ / אֲתִי בְּקֶרֶב (ו) בַּעֲמִים
- דְּרָכֶיךָ יִצְלִיחַ / גּוֹרָא נוֹהֵג בְּרַחֲמִים
5. הַפְּלֵא פְּלֵא וְגִלָּה / אוֹתוֹת קְדוּמִים

אין בד' ואין במפעל השירה והפיוט.

- המשקל: שש הברות בכל טור. אקרוסטיכון: יהודה. — החרוז המבריק: "קִים".
- (6) לאורך רשומה המלה: "ישראל". האם זה שם הבעלים?

4. איך לא עליך, לא לעזר (2 ע"א למטה)

	איך לא עליך / אֲשִׁים מִבְּטָחִי
איך	בְּךָ וּבִידֶךָ / אֶפְקִיד אֶת רוּחִי
	לֶךְ נַפְשִׁי תִכְסוּף / וּכְעָנִי יַעֲטוּף
איך	עַתָּה קוֹרְאִי יַעֲרוּף / כְּמִטֶּר לִקְחִי
	5. עֲצוּרֹת תִּדְּשׁ / וְיִקֶּר עוֹז הַלְבָּשׁ
איך	עֲבֹדֶךָ כִּי יִבֹּשׁ / כְּחֶרֶשׁ כּוֹחִי
	וּלְתֶךָ אֵין לִי / הִקַּל אֶת עוֹלִי
איך	וּבְלִכְתִּי (את) רִגְלִי / הִסֵּר מִדְּחִי

רוח (בי) שִׁכְנָת / אוֹתָהּ חִכְמָת
 10. זְכוֹר כִּי אֶתָּה / מִבְּטֶן גּוֹחֵי
 איך

חוֹסֶה עַל עַמֶּךָ / גַּם קָנָא לְשִׁמְךָ
 12. וּבִנְיָה אוֹלָמְךָ / קִבֵּץ נְדוּחֵי
 איך

אין בד'; ואין במפעל השירה והפיוט.
 החרוז: "חי".

א ק ר ו ס ט י כ ו ן : אלעזר ח[ו]ק. — אלעזר בן יעקב הבבלי.

1. תה' מ, ה. 2. תה' לא, ו.
3. הדלת תה' פד, ג. — הסוגר, תה' קב, א. 4. דב' לב, ב.
5. תה' קמו, ג. — הסוגר, יש' נא, ט. 6. תה' כב, כו.
7. מל"א יב, ט; דה"ב י, ט. 8. תה' גו, יד; קטז, ח.
9. יחכם, תה' קה, כב ועוד. 10. תה' כב, י.
11. הדלת, יואל ב, יז; — הסוגר, יח' לט, כה.
12. הדלת, בניין בית המקדש. — הסוגר, קיבוץ גלויות. — נדוח, לשון ימי הביניים, עי' בן יהודה, נדוח. ושמא צ"ל נדחי.

5. אקרא... לא לעזר (?) (149 ע"ב)

	לשוב שבות עם נענה	[אקרא]
אקרא	שבנו ועמו אחנה	[]
	קרא בקול לשושנה	[]
אקרא	ובכה אותם קנה	[]
פנה		[]
עמל וענה אקרא		[]
זמר ענה		[]
ודביר בנה אקרא		[אם קרה רפאל לך]

המשקל: הסוער, מְתַפַּעְלִים מְתַפַּעְלִים.
 החרוז מברייח: "נה".
 אקרוסטיכון: א[לעזר]?

ח. נסיונות קולמוס

149 ע"ב: מלים וצירופי לשון של שירה: צבית חן; נגידי שיר; וצופיה ומסיר;
 צבי; לחית.

(2) תה' א, א: אשרי האיש [אשר] לא [הלך בעצת רשעים]
 [ובד]רך חטאים לא [עמד]

בכיוון הפוך: (3) ביטוי קשור בשירה תסגיר צדק... (?)
150 ע"א — עמוד שלם בעל שתי עמודות, ובכל עמודה 21 שורות כתיבה פרובנ-
סאלית, שלא פענחתי ולא זיהיתי.

ה בע ל י ם . אין בידינו לקבוע את גלגולי כה"י ברציפות, אולם יש בידינו לציין
חוליות שונות בשלשלת גלגולי כתב היד במשך שבע מאות שנות קיומו בערך
:(1302—1976)

א) יו ס ם בן א ל י ה ו הקראי מעתיק כה"י בשנת שישים ושתיים (קולופון
149 ע"א/2—). על פי מקום המחבר ועל פי הכתב, מסתבר בעיני, כי היה איש
ביצנץ.

ב) א ל י ע ז ר בן מ ש ה הקראי, המכונה "אח", היה האיש שקנה את כה"י מידו
של בעליו הראשון. על כן נראה, כי היה אף הוא איש ביצנץ (עי' שטר המכר 2
ע"א, לאורך העמוד).

ג) לאורך העמוד, דף 1 ע"ב, נרשם השם י ש ר א ל , והוא מאוחר יותר מן הכתב
הקודם בן המאה החמש עשרה קראי, ועל כן ייתכן, כי היה אף בעליו זה איש ביצנץ.
ד) יוסף, האיש שלקח ספרים בירושה (1 ע"א/4—), ומסתבר בעיני כי היה איש
איטליה במאה החמש עשרה, כי בין הספרים נמצאים טורים והחזקוני, שני ספרים
רבניים שנתחברו בספרד ובצרפת.

ה) בעלים איטלקיים היו לספר, כי נזכרים צנזורים איטלקיים (2 ע"א ; 265 ע"ב)
בשנים 1613, 1625.

ו) פירינגר ליליינבלאט, כפי שמעיד הרישום של הספרייה. מכיוון שאין בידי
ידיעות על ליליינבלאט בארץ שבדיה וארץ מוצאו, לא אוכל לדייק ביחס לתקופתו.
ז) הספרייה האוניברסיטאית בלונד, שכבר נמצא ברשותה לפני 1850, שנת חיבור
קטלוג טורנברג.

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר"שבע, כסלו תשל"ה.

ישראל תא-ש מע

קיום לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג–י"ד

הספרות הרבנית האשכנזית בת המאה ה-14 הינה פרק סתום בתולדות ספרות ישראל ביה"ב. חלק ניכר ממנה לא ראה אור הדפוס מעולם, ומה שנדפס משובש מאד, או מקוטע, מפורז ומפורד, ואינו תורם הרבה בצורתו זו לקידום הבנתנו את הנושא. ההרגשה כי עדים אנו לירידה גדולה בכושר היצירה ההלכתי והספרותי – ברורה לגמרי, ואין טעם לכפור בזה. – הרגשה זו מלווה את בני הדור עצמם, והם נותנים לה, כידוע, ביטוי תדיר בדבריהם¹. כאחד הביטויים הבולטים לשקיעה הרוחנית, רואים הכל את העיסוק הרב במנהגים בתקופה ההיא. עיסוק זה, שהותיר אחריו ספרות עניפה, הטריד הרבה את החוקרים, שניסו להגדירו, להעריכו, ולהעמיד על ייחודו ביחס למה שקדם לו באשכנז במאות ה-13–11². למרות שאיני חולק כלל על ההערכה המקובלת, העיב, לפי דעתי, העיסוק הנמרץ בחקירת המנהג על ראית הבעיה הספרותית בשימונה, שהמנהג הוא אחד מסעיפיה, ולא החשוב שבהם. לאחרונה העליתי, במאמרים אחדים, את הבעיה הספרותית-תרבותית הקשה הכרוכה בשיטת ה"גורניש", שפשטה אז בקרב הישיבות האשכנזיות ושינתה את מתכונת הלימודים הנהוגה בהן מן הקצה אל הקצה. במאמר זה רצוני להסב תשומת-לב אל שתי תופעות ספרותיות נוספות, המיוחדות ואופייניות גם הן ליצירתה של תקופה זו באשכנז, ולהעמיד על משמעותן: א. הספרות ההלכתית המקצועית. ב. ספרות הגליונות. אין ספק בעיני, כי רק התבוננות מקיפה בכל הצדדים המיוחדים לספרות ההלכתית של תקופה זו, תתן בידינו אפשרות להעריך נכונה את מקומה בשלשלת ספרות ישראל ביה"ב. לעובדות הספרותיות "הטהורות" ערך היסטורי, שאינו נופל מערכן של העובדות ההיסטוריות הרישומיות שהספרות משמשת להן כמקור וכתיעוד, ועירנות להן תוסיף מימד להעמקת המובן ההיסטורי של רוח תקופתן.

א. הספרות ההלכתית המקצועית

לספרות ההלכתית המקצועית, כסוג ספרותי, חשיבות רבה להבנת מהלכי התפתחותה של כלל הספרות הרבנית במוצאי יה"ב; אעפ"כ לא תואר סוג זה, ולא הוגדר מעולם, וגם לא נידונה כלל הפרובלמטיקה המיוחדת לו. חקירת המניעים ההיסטוריים שהביאו בהדרגה לפריחתו של הסוג, העקרונות שהניחו את דרכו, ניתוח משמעותו התרבותית, ובדיקת עומק השפעתו על התפתחותה של הספרות הרבנית

1 ראה מה שציין בזה מ. ברויאר, במאמרו על "הסמיכה האשכנזית", ציון, ל"ג, עמ' 19–20, והע' 24. דעתו של ברויאר עצמו בענין זה מתונה למדי.

2 י. דינרי, המנהג וההלכה בתשובות חכמי אשכנז במאה ה"ט", ספר זכרון לבנימין דה-פריס, תשכ"ט.

המאוחרת — כל אלה מצפים עדיין לעיון גדול ולדיון יסודי. כוונתי להגדיר כאן את הבעיה הגדרה ראשונה, מצדדיה הגלויים והפשוטים, ולתאר את הקשריה הרוחניים העיקריים, כפי שהם משתקפים בספרות הרבנית באשכנז.³ "ספרות הלכתית מקצועית" היא ספרותם של "כלי הקודש" לסוגיהם, שמבלעדיהם לא ניתן לתאר את קיומה המסודר של קהילה בישראל ביה"ב: מורי הוראה, חזנים, מוהלים, שו"בים, סופרי סת"ם, סופרי־מתא, וכד'. במאה ה-14 מקבל ז'אנר זה, לפתע, תנופה גדולה. אמנם, לא כל מה שנכתב אז הגיע לדפוס — שראשית פעולתו הממשית בחיים חלה רק במאה ה-16 — ולא כל המקצועות שווים בזה; על ענייני סת"ם נכתב, כנראה, יותר, ועל ענייני מילה פחות, וכיוצ"ב. אך בעצם קיומה של התופעה, ובממדיה הנרחבים, במאה ה-14, אין להטיל ספק. להלן אעסוק רק בספרים נדפסים, המצויים לכל, ודי יהיה באלה כדי להגדיר את הבעיה הגדרה ראשונה.

מכנה משותף לכל הספרים המקצועיים, היא העובדה שהם מקדשים למקצוע אחד מבודד מתוך עולמה הרחב של ההלכה. מכנה משותף אחר, ועיקרי, הוא, שכותביהם לא היו גדולי־תורה במובן הקלאסי של המילה, ומכל מקום לא ידוע לנו — לא מתוך ספריהם הם, ולא מתוך המובא בספריהם של אחרים — כי פסקו הלכות מחוץ לתחומם המקצועי.⁴ ניכר הדבר, וכך יש להניח, כי בכל מקרה מדובר בבעלי־מקצוע מעולים, שאומנתם תורתם, ושעיקר מעלמם בסגולותיהם הדתיות התרומיות ובשימושם הממושך לפני רבותיהם שהיו — הם עצמם ורבותיהם — גדולי תורה מפורסמים. אין הם מסתמכים בעיקר על מקורות חז"ל: התלמודים, התוספתא, המדרשים וכד', אלא על ספרי הפוסקים המפורסמים בני המאות ה-12/3, ובמידה רבה גם על מסורות וקבלות שבע"פ. למסורות אלה אופי טכני־מקצועי ורבני־הלכתי גם יחד, ואין להן אימות אחר מלבד ביושרם האישי של המוסרים ובנאמנותם הגמורה. תוכנן של מסורות אלו נוגע, לעתים קרובות, לעניינים של ריאליה חמרית ושיטות־עבודה מעשיות, שהם נושאים איזוטריים־כמעט למי שאינו מצוי בפרקטיקה המקצועית, — ומכוחם שאבו חלק ממחברי הספרים עוז ותעצומות למלחמתם הקנאית, שכוונה בעיקר נגד חברים למקצוע (שהחזיקו ודאי במסורות אחרות), אך לעתים גם נגד רבנים מוכרים.

מצב עניינים כזה אין להעלותו על הדעת ביחס למאות ה-12/3. סמכותם של חכמי צרפת ואשכנז בעלי התוספות היתה שלימה — ואין צריך לומר קודמיהם במאה ה-11 — והיא נבעה מהיותם חכמים כוללים, שדבריהם בהלכה כלשהי מן ההלכות, שאובים ונובעים מידיעתם הטוטאלית ומראייתם את התורה כולה — ולא

3 לגבי עולם התרבות הספרדי נחוץ דיון נפרד. התמונה המצטיירת שם היא שונה לחלוטין.

4 נקודה זו עיקר. מתקופת הגאונים ידועות לנו היטב עשרות מונוגרפיות הלכתיות, בתחומים שונים של הפסיקה (בעיקר ממונות ואישות), ובהן כשלעצמו אין חידוש — אף כי לא היה זה עיקר מסורת אשכנז. אכן, המונוגרפיות הללו נכתבו בידי גאונים מפורסמים, שפקע שמם בכל חדרי תורה באמצעות חיבוריהם האחרים ותשובותיהם שהקיפו את כל מקצועות התורה. מבחינה זו אין לפרוט המונוגראפי משמעות מיוחדת. מאמר זה דן במונוגרפיות ההלכתיות האשכנזיות שנכתבו בידי חכמים מיומחים־לדבר שלא הוחזקו למורי הלכה בשום תחום הלכה אחר שמחוץ למקצוע התמחותם, ושדברי תורה מפהם בתחומים אחרים לא נודעו לנו כלל, גם לא בציטוטים מכלי שני או שלישי.

דווקא אותה הלכה בלבד. חכמי התורה הקודמים היו, בד"כ, סופרים, שוחטים, חזנים ומוהלים בעצמם, ונראה כי עצם קיומה של אוטוריטה מקצועית לצד, ובמקביל, לסמכות ההוראה הרבנית הרגילה, יש בה כדי להעיד על פיצול הרמה התיאורטית מהפרקטיקה הפרופסיונאלית—אולי בעקבות דלדולן המתמיד של הקהילות באשכנז במאה ה-14, החל ברדיפות הקשות בימי המהר"ם מרוטנבורג והרא"ש וכלה באימי הדבר השחור. קשה להוכיח הנחה כזו, וגם אין בדעתי לעסוק בפיתוחה. כוונתי אך ורק לתאר, בקווים כלליים, את דרך התפתחותה של תופעה ספרותית חדשה זו, מראשיותיה הקדומות, ולנסות לעגן את תנופתה הגדולה במאה ה-14 בנתונים ההיסטוריים.

היווצרותה של ספרות פסיקה רבנית מקצועית, העוסקת, ומתמחה, במקצוע הלכתי אחד היא כשלעצמה חידוש רב בעולם ההלכה, ויש לה קשר הדוק, לדעתי, עם התפתחותה של הרבנות המקצועית (בשכר) באשכנז למן ראשיתה של המאה ה-14.⁴ כפי שנראה להלן מתרחשות שתי התופעות, הפרופסיונאליזציה של הרבנות, ותחילתה של הספרות המקצועית בהלכה, בעת ובעונה אחת, וסמיכות הפרשיות בודאי אומרת דרשני. כח הסמכות המקצועית, שהוכר ע"י חלק (נכבד למדי, ככל הנראה) של עולם ההלכה והרבנות, נתגבר ביותר במאות ה-15/6⁵, עם התבצרות הרבנות המקצועית, ומן אז ועד לתקופות האחרונות, נשאה התופעה, כמה פעמים, אופי של מאבק ממשי על ההשפעה בחברה, ויש צורך לשנות פרק זה בהרחבה.

"הלכות-מילה" ו"כללי-מילה"

הספרים המקצועיים הראשונים שנתחברו בצרפת-אשכנז הם, כנראה, "הלכות מילה" ו"כללי מילה" של ר' יעקב הגוזר [=המוהל] ור' גרשם בנו. ספרים אלה הגיעו לידינו כשהם ערוכים בידי מוהל שלישי, אנונימי, אשר למד אצל שני המוהלים הנ"ל, ואת ספריהם ערך במחצית הראשונה של המאה ה-13. שני הספרים פורסמו מתוך כ"י ע"י (המוהל) י. גלאסבערג, בשם "זכרון ברית לראשונים" (קראקא, תרס"ג), עם הערות, תוספות ומילואים, ובצירוף מבוא תיאורי קצר מאת החוקר י. מילר.⁶ השמות, המקומות והתאריכים, הקשורים בספרים אלו, גידונו ע"י מילר, ומשם יקחם הקורא. מעבר לנתונים אלו הבחין מילר בשתי עובדות נוספות: א. המוהל שכתב, או ערך, את הספר, לא היה מגדולי התורה, ויש בדבריו כמה טעויות ומקרים של חוסר דיוק במינוח וכד'. ב. שימוש במקורות היה בע"פ, ולא עיין בגופי הספרים, וכדברי מילר:

"מדברי הגוזר והמאסף ראינו, שהוא פנה לו דרך לחפוש ולחקור אחר כל הנמצא בענין מילה, להביא כל הפסקאות וההלכות, למען תהיינה משולבות אשה אל

*4 ר' א.י. אגוס, תשובות בעלי התוספות, מבוא, עמ' 18—26, תשי"ד.

5 דוגמה מפורטת, לתחום התרבות הספרדי, כלולה במאמרי "ר' מאיר הלוי אבולעפיא ויצירתו הספרותית", שנדפס בקריית-ספר מ"ה, 119—126, תשל"ל. אותה פרשה תוארה בפרטות, עפ"י גוף כה"י, אצל מ. בניהו, "אברהם אבן חסאן הסופר" (ספרות, י"א), עמ' קפ"ט—רכ"ט, תשל"ג (בתדפיס).

6 ור' גם מאמרו של י. אלבוים, "שלוש דרשות אשכנזיות קדומות", קריית ספר, ל"ח, עמ' 340—347, תשל"ג, ובו דיון על אופני הדרשה בספר זה. לשם הנוחיות אתייחס לשני הקבצים כאילו היו ספר אחד.

אחותה. ע"כ נחזיק טובה לזה האיש [=עורך הקובץ. למעשה יפה ההערכה לגבי כל שלושת המוהלים שנטלו חלק בבנייתו של הספר], אף כי בין הגדולים לא יימנה, כי עינו לא ראתה את כל הדברים והספרים אשר הביא, רק אונזו שמעה ותיקה שמץ מהם...". והביא דוגמאות⁷.

כמו־כן חש מילר בחידוש הספרותי שלפניו, שלא נמצא דוגמתו בנופה של הספרות הרבנית הצרפתית-האשכנזית דאז — צורת המונוגרפיה ההלכתית — והאריך מעט בכך.

אציין כמה נקודות נוספות: א. כל הפולמוסים (החשובים! צורת הפריעה, למשל) שבספר, מכוונים אך ורק כנגד מוהלים אחרים, שלמדו בודאי אצל מוהלים בעלי אסכולה אחרת, ולא נגד בעלי הוראה — תופעה העתידה להתחדש רק במאה ה-14. ב. בולטת עדיין השאיפה להסתמך, בעיקר, על המקורות הקלאסיים: ספרות חז"ל כתבי הגאונים וספרי גדולי ההוראה. ואף שההבאות הן שלא מן הכתב ("זה כתבתי מפי ר' יעקב הגזור" וכד') — ובכך מסתמן לראשונה אחד מקווי ההיכר הבולטים של הספרות המקצועית במאה הי"ד — הרי מדובר עדיין במראי-מקום לספרים ולא לסופרים. ג. רושם מיוחד עושה — ולכך גם נועדה מעיקרה — ההיסמכות על ה"קבלה" האישית מפי ר' יעקב הגזור, וההדגשה הנשנית על כישוריו ויכולתו המקצועית של מוהל נכבד זה, שרכש נסיון מעשי ורפואי רב, ואף חידש הלכות ותקנות בפרטי המעשים. היסמכות זו משלימה את תוקף המקורות הספרותיים, ומשמעותה תתברר יותר להלן. ד. הספר כולו, על כל חלקיו, בהלכה ובאגדה, לא נועד ללימוד בישיבות או לפסוק הלכה לרבים, כי אם לשמש ספר עזר למוהלים, ולהם בלבד. מעניינות הן דרשות-ההודמנות הקטנות המשולבות בו, החידושים הרפואיים, והמדריך לצוורי-מוהלים שבסופו. המציאות ברקע הספר היא ש"רוב העולם אינו אומנים למול", ואבות אינם מלים את בניהם בדרך-כלל, אלא מוהל מקצועי. ה. ניכרת השאיפה לשפר את רמת המקצוע. זוהי נקודה חשובה, ואולי עיקרית, בספר, אף שאין היא מובלטת דיה בבנינו ובסגנונו. מקרים ספציפיים הנזכרים בספר, מצביעים בעליל על רמה נמוכה למדי מבחינה מקצועית, ולאו דווקא מבחינת מדע ההיגיינה שלא היה קיים אז כלל. מתוארים מקרים של מילות חוזרות בתינוק אחד (עד 3—4 פעמים), וכן פגיעות באברי המין, וזיהומים מיותרים ושאר סיבוכים, והספר מאשים בכך במפורש את המוהלים, שחלקם בהולים במלאכתם ואין ידם אמונה, ואחרים שואפים להתהדר בזריונות ומיומנותם וע"כ הם נזקקים לתקן אח"כ מה שהותירו פגום. תלונה קבועה מועלית על חוסר ידיעה מספקת בצדדים הרפואיים של המקצוע. הספר מבקש להתריע על כל הליקויים הללו, כדי לגרום

7 שונה המצב ביחס לחלק המדרשי של הספר, ויש להניח כי היו דברי הדרשות שגורים על פי המוהלים, וע"כ יכלו לכתבם בספר קרוב ללשון המקורית, וכשם שאמרום בעת שמחת הברית. אגב: דברי אלבוים (בהע' 11 במאמרו הנ"ל), כאילו העיר המוהל על סתירה בין התנחומא ובין פרקי דרבי אליעזר, מה שמעיד שלא עשה דרשותיו "מעשה מוכני", אינם. לא פורש בגוף הספר מהי הסתירה ולמה הכוונה, וגם אלבוים לא פרש את הדבר, ובאמת הכוונה לסתירה בין דרשה שבעמ' 5 לבין דרשה אחרת שבעמ' 7 שם, בענין "ישיבתו" של אברהם בעת שנגלה ה' עליו, והערה זו נכנסה אח"כ ע"י קורא שחש בסתירה שבין שני עניינים סמוכים זה לזה (ובאמת אינה סתירה). ודברי אלבוים כי "יש עוד כמותה" של הערה זו — לא מצאתי למה כוונתו.

לתיקונם בעתיד, ולקדם הכשרה נאותה של מתלמידים חדשים. גישתו משתקפת היטב גם בהדגשה הרבה של צדדי פקוח-נפש המרובים הכרוכים במילה, ובנטייתו המעניינת לקולא, שלא כמסורת שהיתה מקובלת עד זמנו, וכפי שהביא בעצמו⁸. כל הנקודות הללו מציינות את הרקע הריאלי לראשית צמיחתו של הספר המקצועי בישראל; מטרותיו הראשונות היו להילחם בקולגים שרמתם נמוכה ושמסורותיהם לקויות, לקרוא ליתר תשומת-לב בהוראת המקצוע לתלמידים, לרכז את כל האינפורמציה הרלוואנטית לנוחיות העוסקים במלאכה, ולהפנות את הדעת לצדדים הטכניים והפראקטיים של המקצוע, שאינם נופלים בחשיבותם מפרטי ההלכה. אין ניכרת עדיין מתיחות בין נושאי הנורמה הפראקטית לבין הרבנים ותלמידי החכמים, אנשי העיון וההוראה, ולא עולה על הדעת האפשרות שיתקיים פער בין המקורות הספרותיים המחייבים (התלמוד וספרי הפוסקים) לבין המסורות המקצועיות, המהלכות בע"פ ממורה לתלמידו מדור דור.

סופרי סת"ם

עם התבצרותן של המסורות המקצועיות, והתבססותן בעיני בעליהן ובעיני חלק מן המייסד הרבני, נתחדד היחס בין "כלי הקודש" המעולים לבין הפוסקים וגדולי התורה, ובסוף המאה ה-13 כבר אנו עדים למקרים של קרע בתחום זה. דוגמה לכך הוא ענין ספר תורה העשוי כמנהג "ווי העמודים". ענין זה נתפרסם בדורות מאוחרים יותר, ותחילתו בזמן מהר"ם מרוטנבורג. וז"ל מהר"ם בתשובתו ("פסקים ומנהגים", מהד' י.ז. כהנא, ח"ב, עמ' ק"ג, תש"ד) — ושם ציינו המקביל (לות): "מה שנהגו סופרים בורים להתחיל כל עמוד בוי"ו וקורין לו ווי העמודים, נראה שאיסור גמור יש בדבר, שהרי עושים העמודים יש מהן רחב ויש מהן קצר, ופעמים יש אותיות גדולות אשר לא כדת... ופעמים אותיות משונות ארוכות הרבה כדי שיגיע וי"ו לראש כל עמוד... והנה כתבתי דברי אלה למורי רבינו [כאן חסר] והסכים על ידי, וז"ל אשר השיבני: ושאלת על ספר תורה בווי עמודים לא נכון בעיני כמו שכתבת, ואינו לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים, אך סופר אחד היה ר' ליאונטין ממילהויון, שהראה אומנות שלו, ואילו היה לי לכתוב ספר תורה הייתי נזהר שלא היה שום עמוד מתחיל בוי"ו חוץ מ'ואעידה בס'".

במקום אחר (כהנא, שם, עמ' רס"ג, והמקורות שציין) ברור מדברי מהר"ם כי מנהג ווי העמודים היה נפוץ כבר בזמנו — ולדבריו: "אי איישר חילי אבטלינהו לאותו מנהג של ווי העמודים, כי כמה פעמים בא לידי קלקול גדול". אכן, בהגהת רבינו פרץ לתשב"ץ (סי' קפ"א) נאמר כי: "יש ליישב מנהג הסופר דווי העמודים". נמצא שמנהג ווי העמודים הוא, לדעת מהר"ם, מנהג של בורות ואיסור, ויש לבטלו, ולא בא לעולם אלא כדי להפגין מיומנות מקצועית של סופר אחד, נקוב

8 ראה דבריו על דין זריזין מקדימין שאינו נוהג, לדעתו, בחורף, משום שהשכמת הבוקר אז אין אורה מספיק למול היטב, ומוטב להמתין ולא להזדרז. דבריו נאמרים במתינות ובהיסוס-מה, למרות פשיטותם לכאורה, ונראה ברור כי לא כך נהגו בזמנו. לדבריו: "בימות החורף העם משכימים לבית הכנסת ומתפללין בהשכמה, ואם ימול בהשכמה סכנה הוא... ואנו אינו לנו לסמוך על הגס... לפיכך אומר הגוור רבינו גרשם, אני הצעיר איני רשאי לקלל[!]⁹ הממהרים ביום המילה במזמורים ובתפילה, אבל המאריך פי' לעד ברוכים [צ"ל: סמוכים] לחיי עד יהיו זוכים".

בשמו, וממנו למדו לעשות גם סופרים אחרים. אכן, ספק בעיני אם היתה זו גם השקפתם של הסופרים עצמם על טיב המנהג ועניינו, ואין צריך לומר כי היו, ועדיין יש, סופרים המבקשים לעשות כתיקון זה. הסופר החכם יודא פיזא אף הרחיק לכת והדפיס "תקון סופרים" מיוחד לצורך זה, בשם "עזרת הסופר" כדי לקבוע דוגמא בדוקה לספר שכזה. ובאמת נמצאו כבר בתלמוד דוגמאות לשכלולי מקצוע והידורי-מיומנות בכתיבת ס"ת, שלקראתם חתרו סופרים נודעים מבין האמוראים, כגון שיהיה ארכו של ס"ת כהיקפו (ב"ב י"ד, ע"א) — משימה קשה שלא הצליחו קדמונים בהגשמתה (ב"ב שם: "רב הונא כתב שבעין ספרי דאורייתא ולא איתרמי ליה אלא חד. רב אחא בר יעקב כתב חד אמשכיה דעיגלי ואיתרמי ליה; יהבו ביה רבנן עיניהו ונח נפשיה"), ולמעשה — אף כי לא להלכה — נדחתה משורת ההלכה.⁹ אין ספק כי שאיפתם של הסופרים להתגדר ביפי מלאכתם, שהיא "מלאכת שמים" (עירובין, י"ג, ע"א), קדומה לזמן מהר"ם ומקורה טהור, אלא, שבתוך כדי נסיונותיהם חידשו הסופרים, מדי פעם, צורות מחודשות, שבחלקן נראו לפוסקים כעומדים בניגוד לענייני הלכה חשובים יותר מאותם השכלולים וההידורים — שהם כולם לפנים משורת הדין וההלכה — וכנובעים ממניעים של יוהרה מקצועית.

יש גם צד שני למטבע. גדולי תורה, בכל הזמנים, הכירו בקיומו של "שטח הפקר", בין תחום העיון ותחום המעשה, שבגבולותיו ידם של העושים במלאכה על העליונה; הן משום שכך נהגו קודמיהם, מדור דור, "ולא מיחו חכמים בידם", והן משום מעלתם הדתית-האישית התרומית של בעלי המקצוע המפורסמים, הוודאות שכל כוונתם לשמים, וכבר ראינו את תמיכתו של רבינו פרץ במנהג ווי העמודים, למרות התנגדותו העזה של מהר"ם מרוטנבורג, גדול אותו דור. דוגמא קלאסית לענין זה, המפיצה אור בהיר על היחסים המעניינים שבין גדולי ההלכה לסופרים אנשי-מעלה וסגולה, עולה לפנינו מאיגרת יחידה במינה, מהמחצית השנייה של המאה ה-12, ששלח רבינו אברהם ב"ר יצחק אב"ד נרבונא, בעל ספר "האשכול", אל ר' נתן, אביו של בעל ספר "המנהיג"¹⁰. תחילתה: "מפני שאנו צריכין לך באתי בקצרה לבקש פרס מאדוני... להתחנן לפניך שתשלח לנו מלאכת שמים שבידך מתפלה של יד ושל ראש מתוקנין להנחתן וברצועותיהן...". וכו'. בקש הראב"י אב"ד להתעטר בתפילין מעשי ידי רבי נתן, ובדאי החשיב את מעלת עבודתו — שהרי אין להעלות על הדעת כי לא ידע לכתוב לעצמו תפילין כהלכתן — אולם עם זאת עמד ופרט כרוכל — ולפירוט זה מקדשת האיגרת — את כל סדר התפילין כפי שהיה רוצה שיעשו: הוויות מלגיו בהכנסתם לגרתיק, וכסדר המקרא בכתיבתם, תיתורא, מעברתא ורצועות עפ"י סדר ר"י הברצלוני, כתיבת כל פרשה בדף בפני עצמו אע"פ שהן בקלף אחד (שלא כדעת הברצלוני!) וכו'. יש להניח כי בדומה להראב"י אב"ד היו גדולי תורה בכל הדורות שלא רצו לוותר על שרותיהם של אנשי מקצוע געלים, שמלאכתם מלאכת שמים וכל כוונתם לשמים, ומעשה ידיהם מתקדש ומתעלה ע"י כוונותיהם, דקדו-קיהם ומסורותיהם הפנימיות, אך עם זאת עמדו הגדולים על כך שיתקיימו כל הפרטים הנחוצים עפ"י דרישת ההלכה, כפי הבנתם הם אותה. יחס אמביוואלנטי

9 ראה תשובתו המעניינת של הרמב"ם, מהד' י. בלאו, חלק ב', סי' קנ"א, תש"ך.

10 נתפרסמה ע"י א. קופפר, תרביץ, ל"ט, 356—358, תש"ל.

זה של בעלי ההלכה אל אנשי המקצוע, עתיד להתחזק ביותר במאה ה"ד, עם המפנה הגדול שחל אז בכל הגישה לנושא המקצועי, וכפי שיבואר להלן. אמרנו, כי הספר המקצועי הראשון שבידנו, בתחום התרבות האשכנזי, הוא מן המאה ה"ג. אכן, רובד קדום יותר של מתיחות אלמנטרית בין העיון והמעשה ניכר כבר באמצע המאה ה"12. אפיו פשוט יותר, אך הוא תורם פרטים להשלמת התמונה. כידוע חיבר רבינו תם "תיקון ספר תורה"¹¹ לתועלת סופרי סת"ם. כדרכו, כתוב החיבור בסגנון תקיף, סמכותי וחד-משמעי, ועיקר מגמתו לעורר ולזרז את הסופרים להשתלם בפרטי עבודתם. זאת יעשו הסופרים, לדעתו, ע"י שינון קבוע ומסודר של מספר ספרים, המומלצים על ידו; א"ב דר"ע, מסכת סופרים, המסורה, ודייקות¹². לדבריו: "עוד יש ענייני אותיות בא"ב דר"ע, אך רוב סופרים אין רגילים בהם, ומי שאומנתו במלאכת שמים יבין בהם ויראה בא"ב ויעשה מצוה כמאמרה ולא יתבשר אלא בשורות טובות"; ועוד: "שירת הים והאזינו כתובות לפנים כהלכתן בראשי שיטותיהן וסתומותיהן, והכותב בס"ת ידקדק בדברי אלה, אם הוא חכם יוסיף וישנה וישלש מסכת סופרים המוספת בה עוד דברים". וכד' הרבה. לעומת זאת אין דעתו נוחה ממה שמצא ב"סדורי קדמונים" לסוגיהם¹³ וב"תקוני תפילין". בעקבות ה"סידורים" יש ללכת רק כאשר אין דבריהם סותרים אחד מהמקורות העיקריים, אך בדרך כלל טוב, לדעתו, "לצאת ידי שניהם", אם אך אפשרי הדבר. קשה ביותר עמדתו כלפי ה"תיקוני תפילין" — הלוא הם ספרי העזר האנונימיים שעמדו לתועלת הסופרים: "ומה שכתוב בתקוני תפילין שעטנו גץ — שי"ן דשמע וכו' מכלל דבשאר שעטנו גץ לא צריך, שקר הוא, אינמי לענין תגין... וכן מצאתי בסדור א' שכולהו שעטנו גץ שבכל מקום צריכות ג' זיונין". כן נזכר בדבריו "תיקון תפילין של קדמונים שיש שם אמוראים, אביי ורבא ושאר אמוראים" — כנראה מין של "שימושא רבא"¹⁴.

11 נדפס בשנת תרנ"ו פעמיים, ע"י ש.א. ורטיהיימר, בתוך "גנוי ירושלים", א' ובחלק ב' ממחזור ויטרי שנדפס אז.

12 ספרי דייקות הם מאוחרים, באופן יחסי, לספרים האחרים הנזכרים בפי ר"ת. אחיו של ר"ת, שלמה, עסק במקצוע זה, והוא נקרא "אבי הדייקנים". ראה א. ברלינר, "לתולדות פירוש רש"י", בתוך ספר רש"י, תשט"ז², עמ' קמ"א, והצית שציין למאמרו של דוד קופמן. וראה א.א. אורבך, בעלי התוספות, עמ' 54, ומבוא לערוגת הבושם, ד', 142/3.

13 על מה שמשקפים "סדורים קדמונים" אלה, למרות דחיותיו של ר"ת, ראה ש. ליברמן, שקיעין, עמ' 24/5, תרצ"ט.

14 ספר "שימושא רבא" שימש הרבה ביד הפוסקים האשכנזיים במאה ה"13, והם רואים אותו במפורש כ"תקון סופרים": "בשימושא רבא, הוא תיקון תפילין קדמוני, כתוב בסדר רבינו שלמה" וכו'. ראה ספר התרומה, ויניציאה, רפ"ג, הלכות תפילין. גם היה יחסם אליו כיתסס לשאר ספרי תיקונים: "כתוב בשימושא רבא לא אפשר לאחותי / תפילין / אלא דבקי בתורה, נביאים וכתובים... אמנם בתלמוד שלנו לא מצאנו כל זה... ואין יש לסמוך עליהם בדבר שהתלמוד שלנו חולק עליהם" (ספר התרומה, שם, סוף הל' תפילין). וגם הערתו של ר"ת "שקר הוא" שהבאתי לעיל מתייחסת לשימושא רבא. וראה הערתו היקרה של פרופ' א.ש. רונטל בנספח למאמרו "למילוח התלמודי", תרביץ, מ' תשל"א, עמ' 196—200. עניינו של הספר, זמנו, מקום חיבורו, מקורותיו וכו' טרם נבחנו דיים. וראה עכשיו מבואו של ע.

לפנינו, א"כ, קריאת-תגור של אחד מגדולי ההלכה שבכל הדורות כנגד סופרים שאינם בקיאים בחומר הספרותי המחייב מצד ההלכה, כבריתות של מסכת סופרים ומדרשי האותיות, ובמקום זאת הם מעתיקים מאשר ימצאו, מן המוכן לפנייהם בספרי ה"תיקונים", ה"שימושים" וה"סידורים" למיניהם, שחלקם מהימן וחלקם משובש. אין ספק בעיני כי מסוג ספריידי אלו, אשר כמותם שימשו את הסופרים במלאכתם מאות בשנים קודם ר"ת, הוא גם ספר "תאג" המפורסם הרבה אצל הקדמונים¹⁵ — ואגב: גם אצל ר"ת ב"תיקון ס"ת הג"ל — ואשר כה הפליגו בעתיקותו ובסמכותו עד שקבעו את מקורו ב"ב האבנים אשר כתב יהושע על מעברות הירדן. ספר תאג" גם הועתק, בשלימותו, לתוך מחזור ויטרי, והדבר מעיד על חשיבותו הרבה למלאכת הסופר. אין ר"ת שולל מסמכותם של ספריי-עזר אלו, אך, כיאה לבעל הלכה, שיווה להם חשיבות משנית בלבד, לצד המקורות המחייבים הקלאסיים, ולא במקומם. משתקף כאן בעליל הרגלם של הסופרים, שבד"כ לא היו ת"ח גדולים, להפוך את היוצרות בענין זה ולשים את הטפל לעיקר, ועל כך התריע ר"ת. ספרו הקטן כתוב בצורה עממית, כדי שיהיה בעצמו מעין "תיקון" פשוט במידת האפשר.

זהו רובד מוקדם של המלחמה, אשר היתה עתידה להתפתח במאה הי"ד, כאשר הסופרים שוב אינם צד פאסיווי בלבד. כאן המלחמה היא עדיין חד-צדדית, אנונימית, נגד סופרים שאינם מזכרים בשמם וספרי העזר האנונימיים שלהם, ויוזמת הפולמוס יוצאה מצידו של איש ההלכה. כדי להעריכה,

הילדסהיימר, בתוך מבואו למהדורתו את ספר "הלכות גדולות", ירושלים, תשל"ב, עמ' מ"ו–נ', המכיל גם מהדורת הספר שימושא רבא.

15 ראה מבואו של ש. זקס למהדורתו את ספר "תאג", פאריס, תרכ"ו, ודבריו של ש. הורוויץ במחזור ויטרי, ב', עמ' 674. ועל המקורות הרבים שיש להוסיף, יצוין כאן רק ספר "הלכות ספר תורה" הקדמון, אשר הוציא לאור מן הגניזה א"נ אדלר, 1896. כבר הכיר זקס כי ענין התגין, הכתרים והעיסורים, היה נודע בימי חז"ל, וכן עמד על זיקת ספרות המסתורין לנושא. וראה עתה ד.ש. לוינגר, "רבי שם טוב בן אברהם בן גאון", ספונות, ב', עמ' ט"ו–כ"ג, תשכ"ד. אין כיום כל ספק כי צדק זקס לחלוטין בדחייתו את תפיסתו של צונץ, בספרו על "הדרשות בישראל", כאילו ספר התגין מוצאו מחוגו של רבי אליעזר מגרמייזא, ומלבד מה שהראה שם ניתן להצביע עכשיו על חומר נוסף הרבה מאד, ודי במה שראינו כי כבר רבינו תם מוזכר בסתם כדבר נודע. הרבה יש לתמוה על ח. אלבק שלא ציין דבר בסוגיה זו, בהשלמותו לספרו של צונץ.

ארשום כאן, באגב, פרט אחד. הרמב"ן בהקדמתו לפירוש התורה אומר: "יזוה אמרו בשיר השירים רבה בחוקיהו ספר תאג" הראה להם...". לפנינו אין זה בשהש"ר, אולם כבר הראה זקס את מקומו של המאמר שם, שנשמט לפנינו, לפסוק "כמעט שעברתי", והוסיף כי כבר העיר על כך בעל "מתנות כהונה" על אתר (ומקש לקח איינשטיין, בשתיקה, במבואו למהדורתו, "אוצר מדרשים", ב', ולדבריו של איינשטיין מציין הרב שעוועל במהדורתו לפירוש הרמב"ן). והנה נתברר לאחרונה ע"י ש. ליברמן, במאמרו "משנת שיר השירים" הנספח לספרו האנגלי של ג' שלום. *Merkabah Mysticism etc.* 1960, עמ' 118–126, כי: "הוא מדרש שה"ש, הוא מעשה מרכבה, הוא שיעור קומה" (שם, עמ' 126), וכפי שהירבה להביא דוגמאות לכך מתוך המדרש. ויש להוסיף את דברי המדרש הזה שהביא הרמב"ן, ובא זה ולימד על זה. ליברמן עצמו העיר שם (סוף הע' 24) על ההשמטות במדרש שה"ש: "ומדרש שה"ש צורך חוקק יותר משאר מדרשים".

יש לראות את התופעה במסגרתה הנכונה: בספרי ההלכה הגדולים אשר נכתבו ע"י גדולי חכמי צרפת ואשכנז במאה ה-13, כאור-זרוע, סמ"ג וספר התרומה — וזה האחרון שימש בני-אב לכל מה שנכתב אחריו בתחום זה — נידונות הלכות סת"ם בהרחבה רבה ובפרטות טכנית מדוקדקת, כולל פרטי צורת האותיות, הזיונין והתגין וכו'. אין הדיון בנושאי סת"ם שונה בספרים אלו מדיניהם בנושאי הלכה אחרים, והוא מבוסס על עיון הלכתי במקורות תורה שבע"פ, על מסורת ספרי השימושים והתיקונים, ועל הכרעות הפוסקים בני הזמן. היחס אל ספרי השימושים והתיקונים הוא, בעיקרו, זה שהיתווה ר"ת, כנ"ל, אלא שלא כר"ת אין הם משתמשים בלשון קשה ופולמוסית, אלא מקבלים, או דוחים, את דבריהם, בנחת. אין "הסופרים" נזכרים שם כלל, שלא כר"ת שהזכירם במפורש ובלשון קשה כדרכו, אך נזכרים מנהגיהם השונים, בייחוד בפרטים הטכניים היבשים. ניכר מצב של הסכמה כללית בין המנהגים ("מנהג שלנו"; ס' התרומה), אך פעמים אחדות נזכרים: "יש שעושים" (מעור שליל), "יש שלוקחים" ("עור אחד, וקוצרין בו כמין ארובה בראשו"), וכד', מבלי נקיטת עמדה מצד מחבר הספר. מעט מאד נזכר מנהג הסופרים כדי לדחותו במפורש: "לאפוקי שעושים בשל יד ראש הבית עגול ולא נכון, ואין לשנות בלא ראייה", וזו הלשון החרפה ביותר בספר התרומה כנגד מנהג סופרים. גם מלחמתו של ר"ת אינה מציינת, אולי, מתח בין הרמה הרבנית-הלכתית לבין הרמה הטכנית-מעשית, אלא מידה אישית בלבד.¹⁶ המצב המשתקף בברור בכל ספרי המאה ה-13 הוא, א"כ, של שיתוף-פעולה שלם בין מורי ההוראה לבין הסופרים (ושאר אנשי המקצוע, מן הסתם), כאשר סמכותם המליאה של מורי ההוראה — גם בשאלות של צורת הכתיבה ועבוד החמרים — אינה מוטלת בספק.

דוגמה מעניינת היא מתוך ההוספה¹⁷ בספר התרומה: "והגיה ה"ר קרשביהו הנקדן בסמ"ג כתב ידו וז"ל: ואני הנקדן אומר שראיתי אחרים שאין עושים כי אם זיון אחד, כי אומרים שימין ושמאל עולין שני זיונין, על כן אני אומר שהכל אחד והכל תלוי בכתיבת הסופר, יש סופרים שאוחזים הקולמוס באלכסון ונעשים הזיונים כרבינו שלמה מן הכתיבה עצמה, שאינו צריך כי אם מעט תיקון, ואותם שאינם עושים כי אם זיון אחד הוא לסדר הסופרים הקדמונים, שהיו עושים כל ראשי האותיות כעין ט', ואין צריך כי אם זיון אחד. ועכשיו שפארו הסופרים כתיבותיהם לעשות ראשי האותיות שוין למעלה, טוב לעשות השלש זיונין אחר כל הכתיבה. עכ"ל".

הווה אומר: לדעת רבי קרשביהו הנקדן, שפעל באמצע המאה ה-13¹⁸ — מהווה

16 ראה א.א. אורבך, בעלי התוספות, פרק ג': ר"ת, תשט"ו.

17 על ההוספות ראה שם, עמ' 293. וזו מן הבולטות.

18 מסופר זה נשארה, כנראה, עוד הגהה אחת (לפחות) בסמ"ג, בהל' תפילין גם היא, המתחלת: "ואני הנקדן האומן לעשות תפילין קשה בעיני פירוש זה...". לאחרונה נתברר יותר טיב פעולתו, בקטע חדש שנתפרסם ע"י א. קופפר, בנספח ד' לספר "תשובות ופסקים" שבמהדורתו, עמ' 325/6, ירושלים, תשל"ג. וז"ל הקטע הנחוצ לנו: "אמ' קרשביהו הנקדן בר יצחק הסופר, אשר הייתי בימי הר"ם מקוצי ורבי' יחיאל מפריש, הייתי בעיר פריש לפני מהר"ר יחיאל... ושלתם לא היו כותבים [בגט] שום דירות... וגם מחבר זה הספר [=סמ"ג; ראה הע' 8 אצל קופפר] כתב למעלה שאם הדבר רפוי בידם לא יכתבוהו כלל, והביא ראייה ממהר"ר

שאלת הזיוגין חלק מן האידיאליזציה של הסופרים, והוא כבר מכיר בכך ש"עכשיו פארו הסופרים כתיבותיהם" – ממש כטענה הנדרשת אצל מהר"ם מרוטנבורג לגנאי – ו"הכל תלוי בכתבת הסופר". תופעת הנקדנים בעצמה הינה, ביסודה, תופעה "מקצועית", וראשיתה בסוף המאה ה-13, כפי שהכיר כבר א. גייגר: "הנקדנים האלה בעלי מלאכה היו, ואם גם בתוכם אנשים אשר באמונה מלאכתם הם עושים, אך לא מחכמת הדקדוק שאלו על זה, רק היו בידם כללי מסורת וניקוד, דרשו בדגש ומפיק, ובנגינת הטעמים, במתג ובגעייא, באותיות גדולות ומשונות וכדומה, ובללו דרשות ואגדות בתוך טעמי מסורות, כתבו כאשר קבלו איש מפי איש, חיפשו בתוך הנוסחאות המונחים לפניהם ובהערות הגליונות היוצות אות מהנוקדים אשר היו לפניהם..."¹⁹.

"שערי־דורא"

חוליית המעבר בין ספרות הפסיקה האשכנזית של המאה ה-13, לבין הפסיקה המקצועית בת המאה ה-14, הוא ספר "שערי־דורא" של ר' יצחק מדורא. ספר זה, שהשפעתו על הפסיקה האשכנזית (עד סוף המאה ה-16) בענייני איסור-והיתר היתה מכרעת, לא זכה עדיין לעיון מעמיק. גם מהדורה מדעית אין בידינו עדיין, על אף ששיבושיו – בכל עשרת המהדורות הנדפסות – רבים מאד, "ויכולו עלה קמשונים", כמליצת הדורות, ולמרות שעשרות כ"י ממנו פזורים בספריות העולם. חשיבות מיוחדת לספר בחקר הספרות הרבנית, בהיותו פותח את הסדרה המגוונת של ספרי הפסיקה המונוגרפית מקצועית, כולם בני המאה ה-14, שעניינם במקצוע אחד מבודד מתוך עולמה המקיף של ההלכה, ושמתבררים לא נודעו לנו כפוסקים וכמשיבים בתחומי הלכה אחרים מלבד אותו מקצוע. אין הוא עדיין כמותם ממש, ובכמה דרכים הוא דומה עוד לספרי הפסיקה האשכנזיים הקלאסיים שקדמוהו, ואתארו כאן בקצרה.

ר' יצחק מדורא, בן־זמנו הזקן של המהר"ם מרוטנבורג, חי ופעל במפנה המאות ה-14/13. את ספרו כתב, כנראה, קודם למותו של המהר"ם מרוטנבורג²⁰. פרט

יחיאל, ומפני זה כתבתי פה טופס הר"ר יחיאל כי ראוי לתקן טופס אחד השווה לכל, כי יש מהסופרים שאינם יודעים לדלג ולחבר המליצה" (מתוך: "סדר כתיבת הגט", בכ"י "שנכתב במאה ה'ט' ע"י חכם מבית מדרשו של מהרי"ל"). למדנו, א"כ, כי הוא אשר קבע את טופס הגט של רבינו יחיאל בתוך מהדורות הסמ"ג שבידינו, ואשר בראשו מודגש: "טופס הגט מרבינו יחיאל מפאריש, ואעפ"י שאינו כדעת המחבר [=הסמ"ג]... מ"מ כאשר ברוב המקומות נהגו לעשות הגט כזה הטופס, מלאני לבי להעלותו על ספר זה...". טופס זה הוא משנת 1258 (וכך הוא גם בכה"י) וזהו, א"כ, בערך גבול הזמן התחתון לפעולתו של קרשביהו בהעתקת הסמ"ג והגהתו.

עוד למדנו מטעם זה, כי צדק א.מ. הברמן בקביעתו, שאין לזהות את ר' ברכיהו הנקדן ב"ר נטרונאי עם ר' קרשביה הנקדן (ראה מבואו ל"משלי שועלים"), שהרי עכשיו נתגלה כי שם אביו היה יצחק. – ור' מה שהערתי ברשימתי שנדפסה בק"ס, תשל"ז, עמ' 483. על חכם זה אומר הרמ"ע מפאנו (שו"ת, סי' ל"ח בסופו): "ה"ר יוסף! הנקדן, שהגיה הסמ"ג, ואיש חכם ומזמחה היה בדורות הראשונים ההמה".

¹⁹ כרם חמד, ט', תרס"ז, עמ' 61.

²⁰ לברור זמנו של ר"י מדורא ראה: י. תא-שמע, "על ספר 'איסור והיתר' של רבינו ירוחם ועל ר' יצחק מדורא", סיני, ס"ד, תשכ"ט, עמ' רנ"ד–רנ"ו. ברור נוסף עליו, ועל חתנו ר' ישעיה מוייל, ראה הג"ל, "רבינו ישעיה מוייל – חכם בלתי נודע

ביוגראפי חשוב הוא, שאין שמו נזכר פעם אחת בכל ספרות התוספות לתלמוד, וספרו "שערי דורא" הוא באמת ההוכחה הספרותית העיקרית לקיומו. ספרו מוקדש, בשלימותו, לדיני מאכלות אסורים ודיני נדה. סקירתו קצרה ותמציתית, אף כי מפורטת בסעיפיה, ומגמתו הבלעדית לחתוך הלכה ברורה בכל מקום. אין בו משא ומתן של הלכה אלא לצורך המידי של הפסיקה, ואף זאת במידה מחוקה בלבד, וכדבריו: "כחל, פירש רש"י כל הסוגיא לצלי, ור"ת וראב"ן פירשו לקדירה, ונלאיתי לכתוב כל הסוגיא, אך לפי המסקנה", ובסגנון אחר: "והאריך מאד אבי העזרי ונלאיתי לכתוב הכל"; "ר"ת וראב"ה מאד הקילו, ולכן לא כתבתי דבריהם" וכד'. "הספר" — ר"ל: התלמוד — מובא הרבה בציטטה מילולית, אך המובאות קצרות בד"כ, מלוות בשיטות רש"י ותוספות, ותוך מו"מ ענייני וקצרה עיקר הסתמכותו היא על גדולי אשכנז (וצרפת) במאה ה-12, שלדבריהם היקפה מקום רב לאין שיעור מלסוגיות הש"ס, ובמידה פחותה הרבה — חכמי המאה ה-13. מן הראשונים הרבה לצטט את ראב"ן, ר"ת, ראב"ה, וספר התרומה (כולל ציטטים סתמיים מאתו), ומן האחרונים: רבנו יחיאל, ר' שמשון מקוצי, הסמ"ג, ר' יהודה מפאריס ומהר"ם מרוטנבורג ועוד. מקום צנוע בהיקפו, אך מכובד בצורתו, היקפה לחכמי אשכנז הקדמונים בני המאה ה-11: ר' יהודה הכהן "רבנו של רגמ"ה"²¹, ר' יצחק ב"ר יהודה ור' יצחק סגן-לויה (סי' צ'), מלבד רש"י עצמו הנזכר בספר יותר מכל חכם אחר²². תוקף סמכותי זה הגודע מן המחבר לפוסקים הנ"ל — והוא עולה מכל דף ומכל סעיף בספר — מאפיל על ערך העיון העצמי במקורות התלמודיים, ואף מייתר אותו במידה רבה. גורם אחד ישנו, העולה בחשיבותו על כח סמכותם של חכמי המאה ה-12, והוא: מנהג רבותיו של המחבר וביותר — "מנהג העולם". מושגים אלו נזכרים בספר, בסגנונות שונים, עשרות פעמים, והם מכריעים בו תמיד את כל יתר השיקולים האחרים. על בעל "הלכות גדולות" כתב: "והאריך הרבה ונלאיתי לכתוב, שאין אנו נוהגים כמותו" (סי' ע"ז), ועל הראב"ן — שהוא מעמודי הפסיקה העיקריים אצלו — כתב: "ועוד האריך הראב"ן, אך אני עיקר קבלתי אכתוב, מה שראיתי רבותי נוהגין ואני אחריהם" (סי' נ"ה), "לפי שראיתי במלכות שוואבין שאוכלין חמאה של גוים ואין מוחין בידם, לפי שמביאין אותם מן ההרים ... לכן ארשום כל דין חמאה לפי דעת גאונים גדולים, והאיך נהגו העולם". "נוהגין העולם" סתם, מובא על-ידו להכרעת ההלכה עשרות פעמים, בסגנונות שונים, לאחר הרצאת שיטות הראשונים: "ומיהו נהגו העולם לאסור אפילו שהה תחלה בכלי מנוקב, ורגילין להתיר ע"י קליפה" (סי' י"ג), "תמיהין העולם איך נהגו — העם למלוח בכלי מנוקב כמה פעמים זה אחר זה, שכבר בלע הכלי מן הציר, ויש לומר שאין מליחה לעץ ... מכאן נוהגין היתר בדפוסי גבינת הגוים ... וגם מעשים בכל יום שנותנין מלח לקערה תולבת ומולחין בו בשר או איפכא ... ושפורד ... אסור ... כך קבלתי מרבותי, אמנם אין העולם נזהרין מזה ומתירין

מזמן מהר"ם מרוטנבורג, סיני, ס"ו, תשל"ל, עמ' ק"מ—קמ"ו. ידיעות נוספות על מחותנו של ר"י מדורא, ר' יקר הלוי, ראה: א. קופפר, מבוא ל"תשובות ופסקים", ירושלים, תשל"ג, עמ' י"ב/ג, ועפ"י המפתח.

21 על ענין זה ראה עתה: א. גרוסמן, ר' יהודה הכהן וספרו "ספר הדינים", עלי-ספר, א', תשל"ה, עמ' 30/1.

22 נזכרו גם "בני רומי" שהשיבו לרב שר שלום גאון בענין חלב של גוי.

בדיעבד", ועוד הרבה בכיוצ"ב. רישומו של אלמנט זה שולט בספר, ומביא לידי הצנעה פסיכולוגית קיצונית של אישיות המחבר, עד כי נדמה לעתים למעיין כאילו אין לספר מחבר אישי כלל. ניכרת גם נטיה ברורה להתחמרה, מכח הדין ולפנים משורת הדין ("המחמיר תבוא עליו ברכה"; "יפה לפרוש לכתחילה" וכדומה) והמשפט המסיים את הספר הוא: "וזה החכם [רב עמרם גאון] החמיר, והמחמיר תבוא עליו ברכה". משפטים אלה ודומיהם דומים על המעיין כאילו היו סיסמת הספר והמוטו שלו. זאת ועוד. באופיו, בתכנו, בהכרעותיו וברוחו הכללית, מזכיר ספר "שערי-דורא" מאד את הספר "מעשה הגאונים", שנלקט ע"י החכמים בני המכירי באשכנז במאה ה-11, ואשר גם בו מצויים כל המאפיינים הנ"ל עד לאחד. כמותו נועד גם ספר "שערי-דורא" לתלמידי-חכמים ולמורי הוראה בלבד, ולא כמין "שלחן-ערוך" לבעלי-בתים מן השורה, שספק רב אם היו יכולים לעשות בו שימוש רציונאלי כלשהו. עיקר הדגש בספר הוא, כאמור, על המאה ה-12, ושילוב תורתם של בעלי התוספות בו מצומצם לחכמי מאה זו בעיקר, לגדוליהם ולבני אשכנז שבהם, פרט לרבינו-תם כמובן.

* *

*

בפעולתו זו הביא ר"י מדורא לידי קיצוניות את שיטת הפסיקה האשכנזית הממוזגת, שנחתחדשה באמצע המאה ה-13 לערך על בסיס מפעל התוספות והשיגיו ההלכתיים, וברוח תפיסתה של חסידות אשכנז. במקום אחר²³ תארתי בפורטרוט את הרקע למיזוג זה, שנשא אופי של פשרה בין שתי אסכולות קוטביות, ואחוזר כאן, בקיצור רב, על עיקרי הדברים, משום חשיבותם להבנת היווצרותה של הספרות ההלכתית המקצועית במאה ה-14.

בעלי התוספות קבעו את העיון העצמאי, הבקרתי והחפשי, בים התלמוד, כבסיס לימודם. מלאכת ההשוואה של סוגיות התלמוד זו לזו, עפ"י מקבילותיהן הספרותיות, הענייניות והאסוציאטיביות, הרחיבה ביותר את התשתית התלמודית הירודה ואנטית לכל דיון ולכל ענין, ואיפשרה — ואולי אף אילצה — לחלק ולהפריד בין עניינים שנחשבו לשווים, וניתנה בכך תגופה חסרת-תקדים להתפתחות היצירה ההלכתית. הבקאות הקיבוציות של חבר הלומדים בישיבה, עמדה לרשות החבורה כולה, ומידת הביקורת ההדדית — ששימשה ככלם הכרחי וחיוני לפעולתה של החריפות האישית והפלפלנות המחלקת והמבדילה — ניוונה היטב משירותיה של בקיאות זו. וכעדותו של ר' מנחם מ' זרח תלמיד הרא"ש, שכתב בהקדמתו לספר "צדה לדרך" (דפוס סביונסה, ט"ו, ע"ב): "כי העידו לי רבותי בצרפת בשם רב-תיבה; כי נודע ונתפרסם שהיו לומדים לפניו [לפני ר"י הזקן] ס' רבנים... גם היה לומד כל אחד לבדו מסכתא שלא היה לומד חבירו, והיו חוזרים על-פה, ולא היה מגיד רבינו יצחק הלכה שלא היה בפיהם בין כולם כל הזמן...". וכיו. באווירה זו התבלט, ותפס מקום בראש, מי שתכונתו האינטלקטואלית גבוהה יותר, ובהיות הכשרון השכלי מבוקש ראשון-במעלה בין כתלי הישיבה, ובהיות הישיבה עצמה מקור גאוותה ותפארתה של החברה כולה, הפכה מעלת האדם להיות מדודה, יותר ויותר, בכלים אינטלקטואליים, תוך ויתורים גדלים ותולכים

23 י. תא-שמע, תלמוד-תורה כבעיה חברתית ודתית בספר חסידים, ספר ברי-אילן, י"ד, (בדפוס).

לאיכות המוסרית וליחסים עם הזולת והחבר. לכשרון השכל ולהצלחה האינטלקטואלית שבעקבותיו, אורבת, בדרך הטבע, מלכודת הגאווה ופריעת המוסר, ורק מעטים ויחידים-סגולה ניצולים ממנה²⁴.

על ענין נוקב זה סובבת ביקרתו הקשה של ספר חסידים. אין מחברי הספר חולקים על עצם מפעל התוספות או על ההישגים ההלכתיים והלימודיים שנבעו מדרך בעלי-התוספות ולימודם. אדרבא, הם עצמם נימנו על בעלי התוספות, והיו כחבריהם לכל דבר. אלא, שהם ביקשו לעקוף את הפח המוסרי ע"י חינוך הלומדים ליתר עירנות חברתית ודתית, ולשימת-לב לעניינים של "יראת-שמים" ו"חסידות" כתשתית עיקרית שעליה – ולמענה – יבנו את לימודם והישגיהם האינטלקטואליים בין כתלי הישיבה. בעיקר ביקשו לדאוג לתלמידים הממוצעים, הבינוניים, שהם בסופו של דבר רוב ציבור התלמידים, שהיו מעותדים מראש לנושור מן הישיבה שחבריה מהווים קבוצת עילית של אינטלקטואלים. עבורם, בעיקר, היתווה ס"ח תכנית לימודים אלטרנאטיבית, שתכשירם להיות יהודים טובים, בעלי מדרגה ומעלה ביראת-שמים, בקיאים בהלכה-למעשה וחרדים על דבר ה' ורצונו. כחלק מתכנית-לימודים זו, אותה תארתי במאמרי הנ"ל, הושם דגש רב על בקיאות מעשית בהלכה הפסוקה, בעיקר ע"י שינון וחזרה של סוגיות התלמוד וספר "הלכות גדולות". בקיאות זו בהלכה ובפוסקים מונגדת, בפירוש, בס"ח, לפלפול העצמאי, המחדש והיוצר, – המאפיין בס"ח את ה"רשעים" – והיא מבליטה היטב את נטייתו של ס"ח לסמכותיות ולקבלת עול ומשמעת – ברוח הפסיקה האשכנזית הקלאסית של המאה ה-11.

ברוח תביעותיו אלו של ס"ח, קמה ונוצרה, לדעתי, הפסיקה האשכנזית (בעיקרה) של מפנה המאה ה-13 והמשכה. חבורים כמו ספר התרומה לר' ברוך ב"ר יצחק מוורמייזא, ספר יראים לר"א ממיץ, ספר הראבי"ה לר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, ספר אור-זרוע לר"י מוינא וספר מצוות גדול לשר מקוצי הם נסיון מוגומנטואלי לסכם את ההישג ההלכתי של מפעל התוספות, ולשלבם כחלק אורגני בספר פסיקה נטול פלפול ונעדר מו"מ נרחב בהלכה. עולה עליהם, מבחינה זו, ספר הרוקח של ר' אליעזר מוורמייזא, מראשי חסידות אשכנז, שספרו מרוחק הרבה יותר מפעולתם של בעלי התוספות, ונראה כאילו היה המשך ישיר לספר "מעשה הגאונים" שמן המאה ה-11. קרוב הוא אל מסורת המאה ה-11 גם ביחסו הלבבי והחם אל המנהגים המקובלים במסורת (בניגוד לחידושי התוספות העצמאיים והמקוריים!), וזאת בהבדל ניכר מן הפוסקים הנ"ל. שלימותה של המזיגה עולה גם מתוך שימת-לב לעובדה כי כל הפוסקים האלו כתבו בעצמם תוספות, כפי שהוכיח פרופ' אורבך בספרו בפרקים הנוגעים לכל אחד מהם, וספרי הפסיקה שלהם – שהם עיקר מפעלם של חכמים אלו לדורות – כמו משווים את המשמעות הפנימית למגמת פעולתם בתוספותיהם. העובדה המכרעת היא, לדעתי, כי כל החכמים הללו, פרט לסמ"ג, שייכים אל קבוצת בעלי התוספות האשכנזיים, אף אם

24 תהליך זה תואר ביד ח"ה בן-ששון במאמרו "חסיד אשכנז על חלוקת קניינים חומריים ונכסים רוחניים בין בני האדם" ציון, ל"ה, תש"ל. אולם הוא לא עמד כלל על הקשר המהותי שבין כל זה לבין מפעל התוספות, וע"כ חסר העיקר בענין זה ממאמרו. תאור שלם ומשוכלל של התהליך, תוך שימת דגש חזק על הקשר שבין בקרתו של ס"ח לבין מפעל התוספות, ראה במאמרו של ח. סולובייצ'יק

Three Themes in the Sefer Hasidim, AJSReview, I, 1967, 311-357

היו מהם שעמדו בקשר אישי הדוק עם צרפת וחכמיה, ויש גם בזה כדי להבליט את אופיה האשכנזי של התופעה. פוסקים אלו יש לראותם ע"כ כאנשי-ביניים בין התביעה הלימודית של בעלי התוספות וסגנונה, לבין הדרישה הדתית והחברתית של ספר חסידים לתורה-לשמה, בצינעה ובענווה, לשם ידיעת קיומה בפועל וכדי לקדם עבודת-ה'. מסכת פסיקה מפוארת זו, היא נסיון להגשים את האידאה החנוכית והלימודית של ס"ח וליישמה בפועל ממש, ע"י תרגום המפעל הלמדני של בעלי התוספות ללשון ההוראה והמעשה, והפיכת ההישג האינטלקטואלי-אישי לדרך חיים של מצוות וחרדות דתית.

הקשר — שקיומו נטען בזה — בין בקרתו של ספר חסידים לבין מפעל הפסיקה האשכנזי של המאה ה-13, אינו סיבתי דווקא. כלומר: אין הכוונה, בהכרח, כי כתוצאה ישירה מרעיונותיהם וביקרתם של חסידי אשכנז קמו גדולי הארץ ונטלו על עצמם, משימה מודעת ומוגמרת, להביא לתיקון המצב ע"י פעולתם הספרותית. אמיתותו של קשר סיבתי ממין זה בתחומי עולם הרוח, לעולם אינה חד-משמעית, ועצם קיומו אינו ניתן להוכחה. יתרה מזו אפשרית תמיד הטענה, וכך נכון יותר (כפי שיוכח להלן), כי לשתי התופעות קיום עצמאי לחלוטין ובלתי-תלוי-אהדדי. את מפעל הפסיקה האשכנזי ניתן לקשור ישירות עם עצם קיומו של מפעל התוספות, שהפרטים ההלכתיים המרובים והמגוונים העולים ממנו, כאילו "תבעו" סיכום הילכתי-פסיקתי. אלא שאת העובדה הברורה כי רובה המכריע של פסיקה זו נוצר באשכנז דווקא, ולא בצרפת — מקום הולדת התוספות ועיקר תוקפן — לא ניתן, לדעתי, לראות כמקרה חסר-משמעות, כמו גם את סמיכותה, במקום ובזמן, לביקורתו של ס"ח. טענתי היא, ע"כ, כי לא סידרת מקרים לפנינו, אלא חוליות בשלשלת, אף שמסתבר כי אין בין החוליות יחס של סבה ומסובב, אלא של זיקה ותלות, וכי אותו מניע שסובב את ביקרתם של חסידי אשכנז — ואת עצם השקפת עולמם — הוא שהגיע גם את מפעל הפסיקה האשכנזי.

ואכן, מפעל-פסיקה שיטתי ומסודר מלווה את היצירה הספרותית ההלכתית באשכנז, למן ראשית היותה במאה ה-11. מפעל הפסיקה הראשון הידוע לנו הוא "מעשה הגאונים", אשר חלק ממנו בלבד נדפס, וקטעים רבים מתוכו נמצאים עדיין בכ"י. בספר זה, המיוסד על עבודתם של החכמים בני מכיר, נעשה נסיון להקיף את כל ההלכה המעשית שנתחדשה ונתגבשה באשכנז — צרפת, למן תחילת לימוד התורה הרבני שם ועד לדור רבותיו של רש"י (ועד בכלל), ולסדרה פסקים פסקים, לפי סימנים, ובסדר הגיוני ונוח. מפעל זה נערך ונסדר כולו באשכנז. מפעל הפסיקה השני, הוא הידוע לנו כיום בשם הכולל "דבי רש"י", ומקיף ספרים אחדים. הקדומים שבהם הם "מחזור ויטרי" לר' שמחה מויטרי, תלמיד רש"י — המכיל הוספות, ומידה של עריכה, מדי תלמידי ר"ת — וספר ה"אורה", שנערך כנראה סמוך לאחר אמצע המאה ה-12, ואפשר ע"י חכם פרובנסאלי²⁴. מלבדם מצויים בידינו עוד: סידור רש"י, ספר הפרדס, ליקוטי הפרדס, הליקוטים שהדפיס א.א. אורבך ב"ספר רש"י", ועוד. ספרות זו "דבי רש"י", שהיא אנונימית וקבוצית ברובה, מהווה נסיון — צרפתי, כנראה, בעיקרו — לכנס את כל הפסיקה האשכנזית של רש"י, חבריו ובני-חוגו, כלומר: בנקודה בה נפסקה עבודתו של ספר "מעשה הגאונים". נסיון

²⁴ ראה: ב. ז. בנדיקט, לתולדותיו של מרכז התורה בפרובאנס, תרביץ, כ"ב, תשי"א, עמ' 106.

זה תחילתו בדור אחד לערך לאחר פטירת רש"י — בראשית תקופת היווצרותה של שיטת התוספות — ומישכה כ-70 שנה, עד לדורו של ר"י הוקן ותלמידיו, שהיא תקופת השיא של היצירה בתוספות. מלאכת פסיקה זו נעשתה תוך הרקת חזרת מכלי אל כלי, ותוך תוספת מתמדת של הפסיקה המתחדשת בבית-מדרשם של גדולי התוספות, בעיקר ר"ת ור"י. מאוחר יותר נספחו לספרים אלו גם קטעים מספרי-פסיקה אחרים, שנתחברו מחוץ לתחומה של אשכנז — צרפת. מפעל הפסיקה של גדולי אשכנז במאה ה-13, אשר בעניינו הארכנו את הדבור לעיל, הוא, כאמור, נסיון לתת ביטוי פסיקתי להישגים ההלכתיים של בעלי התוספות בני המאה ה-12 בעיקר. כלומר: נקודת המוצא למפעל היא הנקודה בה נפסקה פעולתם של עורכי הספרים "דבי רש"י". מצד זה עוקב מפעל הפסיקה יפה את המסורת האשכנזית-צרפתית הסלולה, אף כי יש בו, מכל-מקום, חידוש לא מבוטל: שהרי שני מפעלי הפסיקה הקודמים מסכמים פעילות פסיקתית של תקופה — וגם ספרי "דבי רש"י" מסכמים אך ורק את פעולתם הפסיקתית של רש"י וחביריו: תשובות, פסקים כתובים, שמועות, מסורות וכד', ולא את פעולתם הפרשנית לתלמוד — ואילו הפוסקים בני המאה ה-13 מסכמים מפעל שהוא פרשני מעיקרו, שמניעיו הם אינטלקטואליים — למדניים ולא פסיקתיים-נורמאטיוויים.

כאמור, אין לטעון שהיוזמה למפעל הפסיקה האשכנזי הקלאסי, בן המאה הי"ג, יצאה מחוג חסידי-אשכנז. פעולתם של הפוסקים הללו היא, בלי-ספק, פרי אינרציה פנימית, בעלת חוקיות היסטורית משלה (שלתיאורה בכוונתי להקדיש דיון נפרד), ושאינו לה קשר סיבתי עם הגורם של חסידי-אשכנז דוקא. אדרבא, מחאתם התקיפה של חסידי-אשכנז נגד דרך בעלי התוספות ותוצאותיה, כפי שתארתיה לעיל, וקריאתם להטות את הלימוד — גם זה שבדרך התוספות! — חזרה אל אפיקי הפסיקה המעשית, מהווה בעצמותה נסיון להחזיר עטרה ליושנה, ולהשיב לב בנים אל מעשי אבותיהם הגדולים אשר חיו בטרם היות בעלי התוספות, ואל מדרגתם בענווה, בחסידות וביראת-שמים. אעפ"כ, פעולתם העצמאית של פוסקי המאה ה-13, שכפתה את המסגרת הדתית, השמרנית-מסורתית, על דרך התוספות, קשורה, לדעתי, באותם מצעים עצמם שהדריכו את הגותם של חסידי-אשכנז, ויש לראות, ע"כ, את פעולותיהם כתלויות זו בזו, וכנובעות מרקע משותף, אף כי לא כקשורות אהדדי בקשר סיבתי.

* *

*

על רקע זה יש להבין גם את שליחותו של ספר "שערי-דורא" מבחינת המשמעות ההיסטורית. בפעולתו היטה ר"י מדורא את כף המאזניים ביתר-עז כלפי דרך המסורת האשכנזית הקדומה, תוך דילוג וויתור על עיקר פעלם של בעלי התוספות, ולדעתי חרץ בכך, ובעזרת נסיבות היסטוריות מסייעות, את מהלך הספרות הרבנית במאה ה-14. בעיקר גרמה לכך חביבותו הרבה של הספר, והיקלטותו חסרת-התקדים בכל רחבי אשכנז ובנותיה, ויעדו על כך — מלבד הספרות הענפה שנכתבה סביבו, וההבאות המרובות ממנו בפוסקים האשכנזיים — גם כ-50 כ"י ששרדו עד היום מן הספר, רובם מן התקופה שלפני התפשטות הדפוס באירופה. אין ספק כי התפשטותו המהירה קשורה לא במעט בפריחת הרבנות הקהילתית והמקצועית (בשכר) שהחלה באשכנז במאה ה-14, ובצורך הממשי

ספר זה ענה עליו בשעתו, וברור כי תוך כדי חדירתו כ"פוסק אחרון" בתחומו, השפיע רבות גם כדוגמה ספרותית להמשך היצירה בתחום הפסיקה באשכנז. וזאת – בכמה וכמה מובנים: ברוחו, בסגנונו, במקורותיו הסמכותיים ובראש ובראשונה – בעידוד היצירה המקצועית בתחום הפסיקה, יצירה שהסתמכה בעיקרה על מומחיות והתמחות בתחום ספציפי, תוך קליטה ושימור של מיטב המסורות שבע"פ, המסורות החיות המשתלשלות מפוסק לתלמידו ע"י מראה-עינים ומשמע-אזניים ולא ע"י ספרים כתובים. בהתפתחות זן גיתן, עדיין, להבחין בכמה שלבים, ויתוארו להלן.

יסוד אחד בלבד, אף כי יסוד חשוב, נטל "שערי-דורא" ממורשת התוספות: מסקנותיהם ההלכתיות של ר"ת ור"י, המשוקעות בתוספותיהם לש"ס, והשימוש במסקנותיהם של הראב"י ובעלי-תוספות אשכנזיים אחרים. לעומתם בולטים היטב היסודות האשכנזיים הקלאסיים של טרם-התוספות ומלבד האמור לעיל ניכרים בספר "שערי-דורא" גוונים אשכנזיים נוספים אלה: א. יסוד הסמכותיות, רוצה לומר – ההישענות על "סופרים" (גדולי המאה ה-11/2, ורבותיו בני המאה ה-13) ולא על ספרים (עיון התלמוד ופולולו), – וזאת בניגוד מוחלט לרוח התוספות, שקיימו חופש אקדמי גמור בישיבותיהם²⁵. ב. יסוד ההחמרה לפנים משורת הדין, וג. קידושו של "מנהג העולם", בהבדל ובנפרד מ"מנהג רבתי" ומנהגי שאר גדולים, והצגתו כגורם מכריע בהכרעת ההלכה למעשה. אלמנטים אלו קיימים כולם באשכנז של המאה ה-11, והם מתמעטים במשך המאה ה-12, ותופסים מקום מועט-ביחס בהלך-המחשבה של בעלי התוספות, ועדיין הם תופסים מקום צנוע למדי גם בספרי הפסיקה האשכנזיים הגדולים של המאה ה-13 שתוכנם מיוסד על מפעל התוספות. רק בספר שערי-דורא שב ומוקנה לאלמנטים אלה מקומם המכובד שמקדמת-דנא, תוך התקרבות נוספת לדרישותיו של ס"ח ולתפיסת עולמו. ערך הפסיקה המעשית נעשה לגורם הדומיננטי בספרו, והשתדלותו לקרב את הפסיקה ככל האפשר אל הווי חיי המעשה לפרטיהם, ניכרת היטב במיגוון הדומסטי של הדוגמאות הקונקרטיות, המשמשות בספרו להדגמת העק-רונות ההלכתיים, כשם שהיא ניכרת יפה בעצם הפרדתו של נושא מוגדר אחד וליבונו כנושא מרכזי לספר.

ויש לשים לב לשרירות ההיסטורית, המונעת, פעמים רבות, בעד התפתחות תרבותית-פנימית בקו ישר במישורי הזמן והמקום כאחד. ביטוייה הטוב ביותר של הפסיקה האשכנזית שברוח חסידות אשכנז, ופריה המשוכלל מכל שקדם לה, הוא בלי ספק ספר "פסקי הרא"ש" לרבינו אשר ב"ר יחיאל, וספר ה"טור" לר' יעקב בנן. – ודווקא שני ספרים מונומנטאליים אלו, שהם בלי ספק שיאו, ומיטבו, של מפעל הפסיקה האשכנזי, נתחברו על אדמת ספרד, לאחר שרדיפות וגזירות קשות הבריחו משפחת חכמים זו – עם הרבה משפחות אחרות – אל מחוץ לגבולות אשכנז. לוא ביקשנו לתאר את היצירה האשכנזית של המאה ה"ד, היה עלינו לעסוק, בראש ובראשונה, במפעלם הספרותי של הרא"ש ובניו. אכן, עיסוקנו כאן הוא ביצירה באשכנז של המאה ה-14, ודווקא בארץ זו חל במאה ה-14 שינוי מכריע במהלך היצירה הספרותית, כתוצאה מירידה כללית, חמרית ורוחנית, שאירעה שם; ראשיתו של השינוי נעוצה בשנים

25 ראה, לדוגמה, א.א. אורבך, בעלי התוספות, עמ' 396.

האחרונות של המאה ה-13, והוא בא לידי ביטוי מוקדם כבר בספר "שערי-דורא", כנ"ל — שאף לו שרשים ויסודות במסורות אשכנזיות שלפניו. אעפ"כ שינוי רב וברור לפנינו, ויסודו: הויתור המודע על דרך התוספות, ובמידה לא-מעטה אף על הישגיהם, והמרה מוחלטת של העמדה האינטלקטואלית-אישית ביחס ללימוד התורה, בהכנעה דתית ואלמוניות.

ספר "האגודה"

השפעתה של הספרות המקצועית, בנוסח "שערי-דורא", היתה מכרעת על המשך התפתחותה של הספרות הרבנית באשכנז במאה הי"ד. מאז ואילך, לא זו בלבד שנמשך תהליך ההתפצלות המקצועית של ההלכה, אלא ששוב לא נתחבר באשכנז ספר הלכה כולל על התורה כולה, כפי שהיתה דרכם של הפוסקים האשכנזיים תמיד, — מלבד ספר "האגודה". ספר זה נתחבר כיוכל שנים לאחר ספר "שערי-דורא"²⁶, וכדברי מהר"ר יוסף כ"ץ, "מגיה ההעתק" שלפיו נדפס הספר לראשונה (קראקא, של"א): "הוא היה סוף כל מחברי ספר על כל התלמוד, כי אחריו לא נמצא ספר מפורסם על כל התורה" (הקדמתו לספר). בצמידותו לש"ס ובסיכומו את ההלכות החשובות בעיניו (ר' להלן), לפי סדר סוגיות הש"ס, קרוב ספר האגודה — קירבה פורמאלית — מכל ספר אשכנזי, אחר, לאידיאל "הלכות גדולות" של ספר חסידים²⁷. היסוד הלמדני-פלפולי נעלם כליל בספר האגודה, ודברי התוספות (והפוסקים האחרים) מסוכמים אצלו בקצור נמרץ ביותר, פיסקא אחר פיסקא, בלא קשר ספרותי בין הפסקאות, ובלא כל מו"מ.

בפעולתו זו היתווה, לדעתי, ספר האגודה, לראשונה, את סגנון "פסקי-תוספות", אשר עתיד היה לזכות בתפוצה נרחבת בהמשך המאה ה-14 באשכנז, ליהפך בה לז'אנר ספרותי עצמאי, ולהביא לידי קיצוניות את השתלטותן של מגמות הפסיקה על המסורת הלמדנית-אינטלקטואלית. כידוע, טרם נחקר ספר "פסקי-תוספות", המצוי הרבה בכ"י, ובדעתי לעסוק בזה בנפרד²⁸. מיעוט-הדמות של המחבר בידי עצמו — שהוא בן-זוגה של הנטיה לאלמוניות אשר ראינוה לעיל בספר "שערי-דורא" — ניכר בספר "האגודה" מתוך סממן ספרותי מיוחד שחידש המחבר: פעמים הרבה משמשת לו ההבאה מתוך הגמרא (או התוספות וכד') כדבר הפסיקה עצמו, בלא להוסיף לה אף מילת הסבר אחת. נדמה כאילו נשמט מן הספר משפט, שהיינו מצפים לו, באופן טבעי, לאחר העתקת דברי המקור התלמודי, הנשאר תלוי-הקשר בספר; ואין הדבר כן, אלא זו דרכו של המחבר, שהפליג במאמצים לקרב את המקורות לסוגיהם אל הפסיקה המעשית. יתר על כן. עצם הפסיקה "המעשית" נושאת אצלו אופי מעשי, ואין זו טאוטולוגיה כלל ועיקר, כי הלכות הידועות ומקוימות לכל אין הוא פוסק את פרטיהן בדרך-כלל,

26 הברור האחרון בנוגע לזמנו, ומחברו, של ספר זה, נמצא במאמרו של ש. אברמסון, "בירורים", סיני, י"ח, ס' ו', תשכ"ו. וראה גם: א. קופפר, תשובות ופסקים, מקיצי-נרדמים, תשל"ג, עמ' 319—320.

27 ובאמת מוטב היה לדמותו, מבחינה זו, לספר האלפס מאשר לה"ג. כל המעיין בפרטי תכניתו הלימודית של ספר-חסידים, כפי שתוארה במאמרי הנ"ל בהע' 23, תמה מדוע לא העלה ספר חסידים את ספר הרי"ף כתמונת האידיאל המבוקש, אלא את ספר ה"ג דווקא. ובעניין זה ראה מאמרי הנ"ל, הע' 15.

28 ראה א.א. אורבך, בעלי התוספות, עמ' 566—568.

אלא שולח את הלומד לעיין בספרי הפסיקה העממיים דאז, כספר הסמ"ק וספר התרומה. בכל סוגיה וסוגיה ניכרת דרכו לפסוק את ההלכה הנחוצה בלבד, כלומר: המצויה תדיר ושאינן נזהרים בה, או שרבו ספיקות בפרטיה וכד'. במסגרת זו נמצאהו פעמים הרבה מתייחס בדבריו, לחיוב או לשלילה, למנהג העם בפרט זה או אחר, או מזהיר ומתרה על זלזול וחוסר הקפדה. — יסודות האזהרה וההתראה כמניעים ומרכיבים שיטתיים ביצירה הספרותית ההלכתית, אמנם ידועים לנו לפני ספר האגודה, אך בספר האגודה הם ניכרים ביותר. כל האלמנטים שמניתי כאן הינם תרומתו של בעל ספר האגודה לחיזוק מגמת הפסיקה, ברוח המגמה הניכרת מכל פיסקא ופיסקא שבספר "שערי-דורא", ואין צריך לומר כי רוב האלמנטים המאפיינים את ספר "שערי-דורא", כפי שמניתי ותיארתם לעיל, מצויים גם בספר האגודה, אף כי בגיוון אישי ידוע. דוגמה לגיוון שכזה היא, למשל, העדרה של הנטיה להחמרה בספר האגודה. לפרט זה קשר הדוק עם תלותו הרבה של ספר האגודה בספר המדרכי, שהשפיע רבות על ספר האגודה. וספר המדרכי הוא הספר המקיף האחרון שנתחבר באשכנז בהשפעת מפעל התוספות וברוחם.

ספר "ברוך-שאמר"

ההתמחות המקצועית החד-תכנית אחוזה היטב באופייה המיוחד של הרבנות באשכנז בתקופה שאחר הדבר. גורמים שונים, פנימיים וחיצוניים, חברו יחד ליצור אקלים נוח להתפתחות יחסים הירארכיים מעין-מעמדיים בין רב לתלמידו, בין רב לקהלו, ובין רב לחברו. ביטוי חברתי מרכזי למהפכה-רבתי זו היא "הסמיכה האשכנזית", שנחקרה באחרונה, ביסודיות רבה, ע"י מ. ברויאר.²⁹ תחילתה של הסמיכה האשכנזית כמוסד הלכתי-חברתי מוכר, סמוך לאחר אמצע המאה ה-14, כפי שהראה ברויאר במאמרו הנ"ל. בין הפונקציות הממשיות (והמעטות) של הסמיכה מונה ברויאר (עמ' 22/3), בצדק רב, את תפקידה כעדות על כך שמקבל הסמיכה שימש זמן ידוע בפני חכם מוכר (=נותן הסמיכה), וקיבל ממנו מסורות וקבלות מספיקות על אודות פרטי ההתנהגות הנכונה וההולמת במיגוון אירועי החיים, אל נוכח סבך המנהגים המקומיים, המשונים והסותרים זה לזה, שרווחו ביותר במאות ה-14/5 באשכנז, כחלק מעולמה של ההלכה. יחוס ערך עקרוני לקבלה חיה שכזו, בקנה-מידה ציבורי נרחב, ואמון מלא בדקדוקיה ובפרטיה גם כאשר נושאה לא היו בעצמם בני-תורה חשובים³⁰, הם מקווי ההיכר הבולטים של

29 מאמרו הנ"ל בהע' 1.

30 על רקע זה צריך להבין גם את הסמכות הרבה שנודעה אז לקבצי המנהגים הגדולים של מהרי"ל ור' ישראל איסרליין, שנתחברו בידי אנשים חסרי כל מעמד הלכתי כשלעצמם. את קובץ מנהגי מהרי"ל כתב ר' אליעזר ב"ר יעקב, שמשו ותלמידו, ואת ספר "לקט-יושר" — אוסף מנהגי מהרא"י — כתב ר' יוסף ב"ר משה, המעיד על עצמו: "אני לא הגעתי עדיין לקראות אותי לא רב ולא חבר, וכבר הגעתי למ' שנה ויותר ש"ל, אלא כך היה המעשה. בתחילה הייתי בארשטריד אצל הגאון ז"ל כנגד ה' שנים ... ואח"כ נתגלגל הדבר שהלכתי לארץ ריינס ושאלו לי רבני הדור ידעתי איך שנוהג הגאון ז"ל בזה הענין, ולא ידעתי להשיב להם דבר, ומקצתם לא היו ידוע לי לגמרי, וכשחזרתי אצל הגאון ז"ל שאלתי אותו אותו הדברים, והיה הדבר פשוט בעיניו, ואמר זה כתוב בתוס' זה כתוב בפוסקים, ואמרתי בלבי ש"מ שרבני העיר הם מסופקים בדברים שהם כ"כ פשוטים מכ"ש שאר העם

יהדות אשכנז בתקופה זו, והם אשר באו לידי ביטוי בספרות המקצועית, אשר פרתה אז באשכנז, לצידה של ספרות המנהלים. לצד תכונות אלו, באים בה לידי ביטוי כמה מאפיינים נוספים שלא נודעו בעבר, ולהם חשיבות רבה לקורות חיי הרוח באשכנז.

הספר הבולט בסגנון חדש זה הוא, בלי ספק, ספר "ברוך שאמר", בהלכות סת"ם, לר' שמשון ב"ר אליעזר, שהיה בילדותו ממגורשי זכש"ן (1348—1350) בעקבות הדבר³¹. ספרו שנכתב ב־1380 לערך, נתקבל ביותר בכל תפוצות ישראל באשכנז, ואח"כ בפולין ובאגפיה, ונשתמרו ממנו עשרות העתקות בכ"י. בצורה מקוטעת נדפס הספר, לראשונה, בדובנא, תקנ"ו, ובשלימות בשקלאוו תקס"ד. לאחרונה יצא במהדורה משוכללת בידי הרב מ"מ משי-זהב (ירושלים, תש"ל), ולהלן יצויינו העמודים לפי מהדורה זו.

ממחברו אין בידינו שום דבר הלכה שלא מתחום סת"ם, וגם שמו לא הגיע אלינו בקשר לשום מעשה אחר. אכן, בתחומי המקצועי והמיוחד נשתבח מחברו מאד בפי כל גדולי אשכנז, שהללו את דקדקנותו ובעיקר את מסורותיו וקבלותיו. לפי דבריו בהקדמתו לספרו, נתייתם בילדותו מהוריו, ונתחנך בבית סופר סת"ם בשם ר' יששכר, אשר "למדני כל הקבלות שידע מתפילין... ונתן לי עוד נוסחא אחת מתפילין יסוד של ה"ר אברהם [ר' להלן] ראש לכל כותבי תפילין שהיו בדורו, ואחריו לא קם כמוהו... כי גלה כל טעויות ושיבושים ושגגות של כל הסופרים שהיו לפניו ואחריו[!]"... לדבריו היתה "נוסחא" זו כה משובשת בהעתקתה, עד כי נואש, תחילה, מלעסוק בה ולתקנה. אמנם, "אחרי שאני רואה ששום אדם אינו משים על לבו מלאכת-שמים זו... ועוד שאפילו מקצת לומדי תורה מסכימים ומקבלים את הסופרים לכתוב תפילין, אשר בעצמם לא קבלו שום קבלה אמיתית, כי כל אחד סומך על החיבור שבידו, כגון ספר התרומה, או ספר המצות וכיוצא, וסבורים שכל קבלת האותיות נכתבות בו, ובוהם הם מחטאים את הרבים, כאשר ראיתי פועלי און שכתבו תפילין ומוזות, שהיתה הכתיבה שבורה וחצאית כמו שכותבים במחזורים... שנשתכחה בעוה"ר הקבלה מפי סופרים מדי יום יום מחמת רוב הצרות בגלות...". תחליט הוא להתמסר למלאכת-קודש זו. ואכן, מלחמתו עם הסופרים "פועלי האון", ועם רבנים מקומיים שנתנו גיבוי לפעולתם, היתה קשה, מתמדת וממושכת, והתנהלה באזורים נרחבים של אשכנז, "שאפילו קצת לומדי התורה, השם ימחול להם, עזרו לסופר אחד שהיה נגדי, שנטע קוצים בכרם יותר משלשים שנה, עד שעורני השם ית' שסלקתי הקוצים מן הכרם..." (שם). פרטיו של מאורע ממושך זה מתוארים בגוף הספר: "וכל אלו פסולות מצאתי בארץ לזו"ץ... ושמתי נפשי בכפי אני שמשון ב"ר אליעזר, ופסלתי כל התפילין האלו, וסלקתי כולם מן הכרם בעזרת משפיל רמים, אעפ"י שרבים היו עוזרים לו, מקצת לומדי תורה השם ימחול להם... וציוו לאותו הסופר שהחטיא את הרבים יותר משלשים שנה שאין לו לכתוב שום תפילין

[ואמרתי בלבי] אכתוב לעצמי מה שאשמע ומה שאראה מן הגאון ז"ל... וגם חברי הפצירוני לכתוב... והשבתי להם שאני אוכל לכתוב בלשון צח...". נדמה לי שהדוגמה הספרותית המוקדמת לפעולה שכוון היא ספר התשב"ץ לר' שמשון ב"ר צדוק, שכתב את תהגותיו של מהר"ם מרוטנבורג.

31 על כך ראה מאמרי: ענייני ארץ-ישראל, שלם, א', תשל"ד 94/5.

עד יום מותו בגזירת נח"ש מה"ר מנחם הישיש מהלברשטט, מהר"א אליא כ"ז ז"ל, וכן הסכים מהר"ר עוזר שליט"א. — ואין פרטי המאורע ידועים לי. נשקו העיקרי של ר' שמשון היו, כאמור, הקבלות אשר קבל מר' יששכר רבו ו"הנוסחא" של ר' אברהם שניתנה לו מאיתו. בספרו, שנכתב כפירוש ל"נוסחא" זו, הבליע ר' שמשון גם את גוף ספרו של ר' אברהם, על הקדמתו, וממנה אפשר לנו ללמוד פרטים על זהותו של ר' אברהם זה. ואלה דבריו: "הגני אברהם מזונשהיים, בן ה"ר משה, אומן התפילין, ובבחרותי נקראתי בין הצרפתים אברהם חזן מהייפארט, ראיתי רעה חולה עד כי נפשי נבהלה, מיום הפרדי מלפני מורי ר' מאיר מרוטנבורג לא מצאתי איש מדקדק לעצמו במצות, בציצית, ובתפילין ובמזוזה, לפי הצורך, וזלתי רבינו פרץ מקורביל ומורי הקדוש הרב החסיד ר' זוסלין ז"ל ומורי הרב מלכיאל מהגמוניא". בגוף ספרו, תוך דיוניו בפרטי הלכה שונים, נמצאהו מתווכח לעתים קרובות בלשון חריפה עם סופרי זמנו, בלשונות כגון: "לאפוקי מקלפים שעושים בדורינגון", "לאפוקי מכמה סופרים שמקצרים עור של הבתים... ופוסלים מלאכתם בזה", "ולא כשאר האומנים העושים תפילין", "לאפוקי מפועלי און אשר לא ימחול להם השי"ת לעולם, שמחטיאין את הרבים", "ולא ימהר בכתיבתן כדי להרויח ממון הרבה, כי אותו ריוח ילך לאיבוד ולדראון ויפסיד נשמתו, כי הוא מחטיא את הרבים", וכדומה. נזכרים גם ערים אחרות בגרמניה ששימשו זירה למעשיו, (ערפורט, גירנבערג ועוד), ובמקום אחר (ראה הערה 29) הראיתי כי גם בא"י עסק בפעולה זו. מתלמידיו של רבינו שמשון היה רבינו יו"ט ליפמן מיהלהויון, אשר כתב אף הוא ספר "אלפא ביתא" להורות הסופרים צורת כתיבת האותיות, לאחר שנזכר לדעת, לדבריו, את חוסר ידיעתם של הסופרים במקצוע זה. ר' יו"ט ליפמן משבח את אותיותיו בזה, כי "הנה זה שלש ושלשים שנה אשר קבלתי תואר צורתם מן הר"י ווירד ומן הר' מרדכי ומן הרב שמשון ברוך שאמר, ומשם והלאה נטיתי אחר סופרים וספרים וראיות וסודות...". (עמ' קצ"ח). הסופרים נהגו להעתיק את שלשת הספרים יחד, וע"כ נבלע ספרו זה של ריו"ט ליפמן בתוך ספר "ברוך שאמר" כחלק ממנו, ולא זוהה אלא במאת השנים האחרונות³². בדרך דומה נבלעו גם הגהותיו של ריו"ט ליפמן, אשר כתב מסביב לספר "ברוך שאמר", ומלבד הגהותיו אלו נבלעו בכתבי היד של ספר "ברוך שאמר" עוד הגהות רבות אחרות, משל סופרים רבים אחרים שכתבו הגהות וגליונות לספר, ומהם נזכר אחד בשמו, דרך מקרה, והוא "ר' ישראל". כל הסופרים הללו פעלו בסמיכות זמן ומקום לריו"ט ליפמן, ומשנבלעו הגהות כולם בתוך ספר "ברוך שאמר", קשה היה מאד להבחין בין הרבדים. לאחרונה נתפרסמה מהדורה מתוקנת ומשוכללת של הספר, ע"י מ"מ משי-זהב הנ"ל, שנשתיע במהדורתו גם בכ"י, ונתפור לא מעט מן הערפל הביבליוגראפי, אף כי נותרה עוד מלאכה לעשותה. שלשלת המסירה העולה מן הספר המרכב הזה מאלפת מאד. עיקרה ובסיסה של המסירה הוא מהר"ם מרוטנבורג, שהיה הסמכות העליונה באשכנז במאה ה-14. כידוע, העמיד מהר"ם תלמידים רבים במהלך חייו, והם רשמו את מנהגיו ונשאו את תורתו למרחקים. אוספי תשובותיו של מהר"ם שבידינו מכילים בתוכם התכתבות ענפה הקשורה בתלמידים אלו, ועדויות-בע"פ רבות על מנהגיו, מפני

32 י. קריפמן, רבי יום טוב ליפמן מיהלהויון, תרפ"ז, עמ' 75–71.

תלמידיו שחיו במחיצתו, פוזרות בספרים, בדפוס ובכ"י. אחד מתלמידים אלו הוא ר' אברהם מזינצהיים אשר לפנינו, שזכה ללמוד לפני מהר"ם (וגם לפני רבינו פרץ, כנראה), וע"כ ראה עצמו מוסמך במקצועו יותר מכל סופרי זמנו — שנשאו עמם מן הסתם מסורות אחרות — ונתלבש הרגשת שליחות עליונה ללחום בעזובה שנתגלתה לו, לפי דעתו, במקצועו, ואשר בגללה גם "ננעלו שערי תפילה, כי הקונים אינם עומדים מוכתרים בתפילין כהלכה למשה מסיני...". את ספרו, כתב "לאפוקי" מסופרים-שבשנים שבארצו, כלומר קולגים מיוחסים פחות, וערכו, כאמור, בלשון חריפה ותוקפנית מאד ובהרגשת סמכות אישית, המשתקפת יפה בהיעדר כמעט-מוחלט של ציטאטים מחכמי תורה שלפניו.

כ־50 שנה לאחר זמן חיבורו נמצא עותק מן הספר בידי ר' יששכר הסופר, שעל פעולתו לא נמסר לנו מאומה, והוא מסרו לידי של ר' אליעזר ב"ר שמשון, חניכו, שהקדיש עצמו לשכלול ולקידומו של מקצוע סופרות סת"ם. הוא הגיה את נוסחת הספר ובארה בהרחבה, תוך הסתמכות נרחבת על ספרי ההלכה הקלאסיים של חכמי אשכנז הקדמונים. סגנונו התקיף של ר' אברהם נתחדד ביותר אצל ר' שמשון, והוא יצא למלחמה עזה נגד סופרי סת"ם בכל רחבי גרמניה (ובא"י!) ולא היסס לגרור למלחמתו אף רבנים ואישי הוראה שהסכימה דעתם לתת גיבוי לסופרים שגינה הוא. ומכיון שהיתה בידו מסורת הלכתית ופרקטית מאוששת עפ"י סדר מהר"ם מרוטנבורג, יצא שמו בקרב סופרי הארץ וחכמיה, וזכה להשפיע על גדולי תורה מפורסמים כר' יו"ט ליפמן מיהלזיון, שערך אלפ"א ביתא מיוחדת (בכמה נוסחאות) על יסוד שיטתו, ואף הגיה את גוף ספרו, ומלבדו סופרים אחרים שעמדו תחת רושם פעולתו המקצועית של ר' שמשון ב"ר אליעזר ברוך שאמר, והגיהו גם בספרו.

ספרו של ר' אברהם מזינצהיים הוא ספר הלכות טכני ביסודו, ואיני מכיר ספר אחר כמותו בספרות ההלכה קודם לו. הספר מוקדש, בעיקרו, לבירור סדר עיבוד העורות, חומרי העיבוד ותהליכיו, הכשרת הקלף לכתובה, סדר תפירת הבתים והכנתם הכללית וכד', ופרק גדול מוקדש לצורות האותיות. בספר זה מתוארים לפרטיהם כל שלבי מלאכת הסופר, וכוללים בו מונחים ושמות רבים בלע"ז אשכנזי לציון שמות חומרים, שמות כלים וכד'. מתוארת מלאכת הפועל הגוי בבית הסופר היהודי, ומוסבר עד היכן יוכל הגוי לפעול בעצמו, באילו פעולות דרוש שיתוף-פעולה של היהודי, בעה"ב, בגופו ממש, ובאילו פעולות צריך היהודי לפעול לבדו. מספר המובאות בספר אפסי, וכאמור עניינו העיקרי הוא ללוות את הסופר בכל שלבי מלאכתו, למן בחירת העורות ועד לסיום הכתיבה, ולהכניסו בסוד העצה המקצועית והטכנית כדי שיהיו תפיליו כשרים למהדריץ, ומהודרים בכל פרטיהם. אופיו זה של הספר הוא גם הסבה הראשית לכך שמצויות בו התקפות חמורות כה רבות על סופרים אחרים חברים-למקצוע. ההידור, הדקדוק, הוזהירות וההתמרה, הם גר-תמיד לרגליו של ר' אברהם, ואזהרות תדירות על תשומת-לב מירבית ועל רכזו וכוונה, מצד הסופר, במלאכתו, מלאות את כל הספר. תכונות אלו מתגלות בספר לא רק במלחמתו כנגד הסופרים, אלא גם בתוכחה המשולבת בספרו נגד הקהל כולו, שאינו מדקדק ואינו שם לב לפרטים קטנים, סומך על מה שנותנים בידו בעינים עוורות, ובוטח ושלו במעשיו.

גם ספר "ברוך-שאמר" מתאפיין ע"י הקווים המאפיינים את ספרו של ר' אברהם ומבחינה טיפולוגית אינו שונה ממנו במאומה. עיקר מלאכתו בציון המקורות

הספרותיים הרלוואנטיים לדברי ר' אברהם, ובתחום זה מפנים ציוניו בעיקר לספרי הפסיקה האשכנזיים הקלאסיים בני המאה ה-13, בעיקר: הרוקח, יראים, רבינו שמחה ר' יהודה החסיד מהר"ם מרוטנבורג והגה"מ נ"ל, ולצד השתמש גם בדברי הרמב"ם ו"בנוסחת" ר"י הברצלוני. יש לציין גם את ההשפעה הברורה מצד הקבלה על המחבר, וספר זה הוא מן הראשונים באשכנז המראה השפעה זו. לצד ההרחבה הספרותית הזו, מודגש בספר כמה פעמים ערכה של המסורת החיה שבע"פ, ועליונותה על המסורת הספרותית – שהיא מקווי האופי הבולטים של אנשי המאה הי"ד בכלל. וכך כתב באמצע מהלך התיאור של סדר עשיית הבתים בספרו של ר' אברהם: "והנה נ"ל שמאד בקושי [יש] לידע ולעיין עשיית הבתים על הנכון אחר לשון גוססא זו, אך צריך קבלה נכונה מיד ליד ומפה אל פה ולא ע"י כתב... וכשנקבל קבלה נכונה מיד ליד או ימצא דברי אבי זאת הנוסחא כלם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת" (עמ' מ"ה).

ר' אברהם, שעיקר כוחו היה בנוסחאות ובמסורות החיות שהיו אצלו מדבי מהר"ם מרוטנבורג, ניסה לסכם את תורתו בספר טכני-הלכתי, מפורט להפליא, ולהפוך אותה בדרך זו לנוסחה המחייבת בכל מקום. שנים-שלשה דורות אחריו טרח ר' שמשון בר' אליעזר להדגיש את מוגבלותה של הלכה כתובה זו, הן משום נטייתה להשתבש בידי מעתיקים – כדבריו בהקדמה – הן משום ויתורה על כל הפניה למקורות הספרותיים הקודמים, והן משום סתימותה של לשונו העברית, שאינה עומדת לו למחבר כהלכה בתחומים טכניים ומקצועיים מסובכים שכאלה, ושם להדגיש את חיוניותה של המסירה שבע"פ ושל המעקב היומיומי, בעיניים ובכדים, אחר מלאכתו של האמן המומחה. שתי הגישות, של ר' אברהם ושל ר' שמשון, שני צדדים של אותה מטבע הם, ולא חינום נזדווגו ספריהם זה לזה ונכרכו יחד עד כי לספר אחד נחשבו.

**

גם בתחומים אחרים של ההלכה נפוצו ספרים מקצועיים, ודי לציין למספרם הרב של כ"י מן המאה הי"ד, אנונימיים רובם ככולם, העוסקים בהלכות שחיטה, בדיקה וניקור. וכבר הקדמתי כי לא אעסוק במאמר זה אלא בספרים נדפסים בלבד, שדי בהם כדי להגדיר את הספרות המקצועית בהלכה הגדרה ראשונית. אכן, טרם מצאתי המידה אף מתוך הספרים הנדפסים, שהרי לא הזכרתי כלל ספרות המקצועית של החזנים בעלי-התפילה – ואף לא "ספר המחכים" לר' נתן ב"ר יהודה ו"סדר טרויש" התלוי בו – וגם ספרות המקצועית של מורי ההוראה המקומיים נפקדה כליל, הלוא היא ספרות "איסור והיתר" רבת הפארות והענפים³³. כל אלה ואחרים³⁴, מלבד כל הספרים שתוארו לעיל, נתחברו באשכנז במאה הי"ד, וראיתם כגוש ספרותי אחד מבחינת תולדות הספרות הרבנית עתידה לתרום נקודת-מבט חדשה על דרך הבנתנו את היצירה הרבנית באשכנז בשלהי י"ה"ב, ואת פריחת ספרות המנהגים כחלק מן הספרות המקצועית בת התקופה.

33 ראה המאמר הנ"ל בהע' 20.

34 בעיקר יש להסב תשומת-לב לתופעה הספרותית החדשה של קיצורי דינים ביידיש, לתועלת הנשים ופשוטי העם, שעוררה פולמוס גדול באשכנז במאה ה"ט. ראה ש. אסף, זוטות, קרית-ספר, כ', 41/2, תשי"ג. במאמר קצר זה ישנו גם חומר מעניין הנוגע לספרות המקצועית של השוחטים.

אפרים קופפר

שני מכתבים מחכמי אשכנז במאה ה"ט

(רבי יעקב וייל, רבי יעקב מרגליות ורבי זלמן ז"ק)
שתי אגרות-תשובות שאנו מפרסמים כאן, נמצאות בכתב יד שבספריית האוניברסיטה בורשה.¹

א: "כתב של האשל הגדול ר"ג ז"ל" — ר' יעקב וייל, אל ר' מן-מנחם בכרך, אב"ד דק"ק וורמיוז (דף 333 בכה"י). לכתב זה צורפה האגרת: "אנשי אמת רודפי צדק", ששלח ר"י וייל למנהיגי "ק"ק דנורנבערק ופרוואט היישובים סביבותיכם", ואשר נדפסה בשו"ת מהר"י וייל, סי' קס"ג, ובתשובות מהר"ק, שרש קס"ג. ר"י וייל נחשב כיורשו הרוחני של רבו המהר"ל בסמכות ההלכתית ובמנהיגות הקהילות באשכנז,² ותחושת אחריות זו בוקעת ועולה מן התשובות שהשיב לרבני אשכנז, ומפניותיו למנהיגי הקהילות. עמידתו בפרץ הדור באה לידי ביטוי במיוחד באגרת "אנשי אמת" הג"ל. מ"כתב" זה שלפנינו מתברר, שהעתקות מאגרת זו שלח גם לקהילות המרוחקות מ"נורנבורק ופרוואט", ואף לקהילות גדולות וחשובות כמו וורמיוז, וכי לא היסס להטיל מרותו על רבני אשכנז ידועי-שם. לעמיתו ר' מנחם בכרך, מתלמידי מהר"ל³, הוא פונה בקול מצוה, ודורש במפגיע: "עלי דידך רמיא הא מילתא, ופירצה היא באחריותך... שמע בקולי לאשר אני מצוה [הדגשה שלי] אותך".

ב. תשובה — פסק "שכתבו האלופי" ה"ה מוהר"ר יעקב מרגלי" י"צ וה"ה מהר"ר זלמן ז"ק י"צ"ו מנורנבערק", למנהיגי ק"ק פרנקפורט, "על דברי ריבות בשעריכם בין הקהל ובין שמעון" (דף 339 בכה"י). לתשובה זו גם ערך ביוגרפי לאישיותו של ר"י מרגליות. על תולדותיו של חכם זה, אשר נחשב בעיני גדולי דורו כ"איש אלהים קדוש"⁴, ו"גדול הדור צדיק וחסידי"⁵, ידוע מעט מאוד.⁶ מתשובה זו מתברר, כי לפני שנתמנה לאב"ד ור"מ בקהילת נירנברג העתיקה, דר בגינגן,

1 מס' כה"י 258. כתב היד מכיל: מחזור לכל השנה מנהג אשכנז, תשב"ץ לר' שמשון בן צדוק עם הערות שב"א — ר' זלמן מבריוק, פסקים מחכמי אשכנז וצרפת, ועוד. כה"י נכתב בשנת ק"ץ על ידי "שועל בר ישראל הלביר". בדפים לפני סוף כה"י נתוספו ע"י סופר אחר התשובות שלפנינו, אשר העתיקן, לפי עדותו, מכתבת יד מתברם. תשובות אלה נעתקו בעוד ר' יעקב מרגליות חי, כי הסופר מזכירו בהוספת ברכת החיים: "י"צ", ואחרי פטירתו של ר' יעקב וייל — המוזכר בברכת המתים, וא"כ היה זה במחצית השניה של המאה ה"ט".

2 ראה שו"ת מהר"י ברונא, סוף סי' ל"ג; ר"י איסרליו, פסקים וכתבים, סי' ר"כ.

3 ראה תשובה שלו בשו"ת מהר"ב מינץ, סי' כ"ה.

4 תשו' מהר"ק, שרש כ"ו.

5 שו"ת מהר"י מינץ, סי' י"ג.

6 ראה עליו מאמרו של וינר, MGWJ, 17, 1868, 345 ואילך; גרץ, דברי ימי ישראל, ו', ציון ז', 336.

מקום "אשר נתאספו שמה העדרים ונעשה מקום תורה"⁷, וכי אף שהיה "הדבר הגדול"⁸ של יהדות אשכנז, לא שש להתערב בדברי ריבות שנתעוררו בקהילות. מנהיגי הקהילות ידעו, כי כדי לזכות בהתערבותו, עליהם לתת "טעם לדבריהם... מדוע שולחים הטענות לכאן", ורק אחרי ששוכנע "שיש לחוש ח"ו לתקלה", ניוקק ר"י מרגליות לחוות את דעתו "בדבר המשפט".

לפסק זה גם ערך של תעודה היסטורית. סדר חלוקת עול המסים קובע ר"י על בסיס ניתוח יסודי של המצב המדיני ויחס המלך והשלטונות ליהודים בערי אשכנז, ובמיוחד על יסוד מצבם בערים החופשיות כמו פרנקפורט ונירנברג. לתושבי היהודים שבערים החופשיות לא הועילה "חירות העיר", ואם סרבו אי-פעם — לפי "ציווי העירונים" — לתת למלך מסים מיוחדים "לצורכי המחלוקות שלו", מצא תמיד איזו עלילה "לעונשם ולקונסם". ר"י מרגליות קובע, כי המס שהטיל המלך על יהודי פרנקפורט כקנס על שלא הספיקו לו כלי תשמיש, אינו אלא עלילת דברים, שהרי ידוע כי: "הרבה שרים, ואפי' הדייט, אשר יקוצו מפני בני ישראל, ובו בעיניהם להשתמש בכליהם, כל שכן מלך רומי [אשכנז], שיש לחשוב עליו שאיננו מבקש להשתמש בכליה של ישראל". ברור, לדעתו, ש"אף אם נתנו לו כלי תשמיש, היה מוצא עלילה אחרת שהיה מוציא מהם רצונו", להוציא מהם מסים ל"צורך הוצאותיו, אשר צריך למחלקותיו, עדיין מידי יום יום... מאין הפוגות".

מתורתו של ר"י מרגליות הגיעו אלינו רק פרורים מעטים⁹, ועלינו להחזיק טובה לסופר אנונימי זה, ששמר לנו פנינה זו המתפרסמת כאן.

כתב של האשל הגדול ר"ג [= ריש גלותא] ז"ל

שלו' רב לגברא רבה ירך המיומן¹ מה"ר מן יצ"ו. הנה נא הואלתי לדבר הנייעני[!] לצדק ולזכות כי על הטוב באתי, על הדין ועל השלום והאמת. הנה בא אלי ר' יוסף בנו של ר' טרויטכין², וצעק נגדי ומתאנח בשברון מתנים על צערת אביו, אומ' שקמו עליו אנשי מרי נפש לרדפו כרודף מלא, לטורדו להבהילו על לא חמס בכפו, והיסיתו בן אחיו לבא עליו בעקיפין להפשיט עורו מעל בשרו, והגיד לי כל התביעות שתבע ממנו, ועיקר תביעתו תבע ממנו, ממה שמסר אותו נגד השר שלו ובוזה בא להפסד מרובה, ועוד תבע שנעשה סרבן, והראה לי כל הטענו'. ואני דקדקתי וחפשתי, וחזרתי על כל צדדין וצידי צדדין, ובדקתי לחורין ולסדקין, ולא מצאתי לא ריח ולא טעם ולא סברא ולא נדנדוד ולא פקפוק ולא ריפרוף ולא בישבוש³, שראוי לטעון ולהוציא הוצא' בשביל דברי הבלים הללו, לאיזה צד הוא טעה ניכרת מתוך המעשים, וכל השומע' מתמיה' הפלא ופלא שיהא זאת בקהיל' מפוארת אם בישראל.

7 שו"ת מהרי"ק החדשות, ירושלים, תש"ל, סי' ל"ט.

8 שו"ת מהר"י מינץ, שם.

9 שקלא וטריא הלכתית, באריכות, של ר"י מרגליות, הגיעה אלינו רק בשאלה ששאל מאת מהר"ם מינץ; שו"ת מהר"ם מינץ, סי' ע"ג.

1 החשוב שבחכמים. ראה קידושין, כ"א, ע"ב.

2 אולי צ"ל: טרוסלין, או טרוסטיכן. ראה "טיב — גיטין", אות ט'.

*2 צירף מילים: ביש—רע, בוש—בושה, כלומר, לא עשה דבר רע שעליו להתבייש בו.

עוד הגיד לי ר' יוסף, איך שאביו היה מבקש לטעון בלשון אשכנז ולא אביתם, אלא שיטענו בלשון הקדש. חזי מר, דכירנא ששמעתי בימי חורפי שסדר הב"ד בוורמיישא כך הוא, לטעון בלשון אשכנז³, ובזה אני מסופק אם הדיינים מעתיקין אות' בלשון הקדוש. ועוד הגיד לי, איך שמחקתם מתוך השאלות של העדיות הרבה עדיות שבהם תלוי זכות של אביו, ודקדקתי באותו השאלות למצא טעם וסברא מדוע מחקתם אותו, ויגעתי ולא מצאתי. עוד יתר דברי' שנתגלגלו בזה העניין, שהגיד לי זה ר' יוסף, אם כדבריו הוא — קשים לשמוע. וחזי מר, לזות שפתי' קחוינ' הכא, כיון דבאתרי' דמר הוא ויש בידך למחות, עלי דידך רמיא הא מילתא, ופירצא היא באחריותך, לתקן המעוות ולהרים המכשול, וחזק ונתחזק בעד דתינו ותורתינו להשיבה על כנה ועל בסיסה, שלא ימצאו הבעלי בתי' ועם הארץ פתחון פה לחלוק ולפרוק מעליהם עול הדין, ובלאו הכי הם עלולים ומלעיגי' ומלעיבים בלומדי תורה⁴, באמרם רבנן משלחי גלימא דאינשי ומוטל עלינו להוציא הדברים מלבם, לדקדק ולפשפש במעשינו, ולכלכל דברינו במשפט, שלא ימצאו אחרינו מאומה. לאפוקי מיש רבנן דסמיכי, שזכו לשם, שכוונתם נוטה מדרך האמת לצד האחרון, לחפשם עלילות דברים, ומתגוללי' ומתנפלים על הבעלי בתים בעלי כיסים, למצוא עילה ותואנה לקפח שוקם בדברים הבלים ותעתועים, שלא לשם שמים אלא למלאות כליהם בר, הם הם המבלה עולם, המחללים ש"ש ועושים תורתינו פלסתר, וגורמי' רעה להם ולבנינו עד עולם. ואני, בראותי כל זה, נתתי על לבי לתור, לדרוש ולחקור, לבטל דבר זה, לתקן המעוות, אולי יש תקוה. כתבתי⁵ מה שקבלתי מרבותי', כאשר בינתי בספרים בראיות ברורות צהורות ומלובנות, ששום רב לא לעבד דינא לנפשי. אם יש לשון רב תביעה על אחד מהבעלי בתים, יחות בהדי לדינא במקום הממוצע⁶ לתרווייהו. שלחתי כתבי לקהיל' נורנבערק בובנברק של ז', עלתה בידי

3 בענין טענת בעלי דינין בלשון אשכנז, ראה שו"ת מהר"י ווייל, סי' ק"א. כנראה המדובר בטענות שנמסרו לב"ד בכתב. בתקופה זו נהגו באשכנז להציע את הטענות בע"פ ובכתב; ראה שו"ת מהר"ם מינץ, סי' ל"ט: "בסתיומות כתבו ראשי פרקים", ובסי' ע"ד שם: "ובכן קבלתי טענות בכתב ובע"פ כפי הצורך". וראה ר"י איסרלין, פסקים וכתבים, סי' נ"ה.

4 על יחסם של בעלי בתים ללומדי-תורה בתקופה זו, גם בצרפת, אנו למדים מדברי ר' יוחנן בן מתתיה טריוויש, אב"ד דפריס. במכתבו אל ר' זלמן כ"ץ, בעל היריעה, מנורנברק, הוא כותב: "בכל מקום תורה חוגרת שק, ובעלי בתים שונאי לומדי' ואהבו מות, או לסבת קצת לומדי' משנאיה משתמשי' בתגא אעפ"י שאינם צריכי' ולא נערכי', חוטא אחד יאבד טובה הרבה, או בסבת שנאת לומדי' תורה ודרכיה לא יחפצו, ואם גליתי גם אני למרחקי' את מרודי', ואשר אני סובל ממרד עמי ארץ אכזרים לא ירחמו, אבן מקיר תועק, ואשים בפי מחסום ככל כחי. ולולי כי תש כחי ושבתי, כי עתה ברחתי לאחד ההרי'". מתוכן המכתב נראה שנכתב בפריס סמוך לפני הגירוש של שנת קנ"ה, בעת שהישוב היהודי נמצא היה במצוקה. התשובה נמצאת בכת"י אוספורד-בודלי, Hunt.221, דף 33. וראה שו"ת מהר"ק, שרש קס"ט.

5 הכונה לאגרת "אנשי אמת רודפי צדק" הנ"ל, אולם שם לא נמצא ענין "אם יש לשון רב" וכו'.

6 כנראה משום שהנטען יכול לומר שהדיינים שבעירו נשמעים לאותו רב. ראה שו"ת מהר"י וייל סי' קנ"ה, שו"ת מהר"ם מינץ, סי' י"ח.

7 כנראה שהכוונה ל — הלה, על נהר זלה. ראה גרמניה יודאיקה, ערך האלה.

והצלתי העשוקי' מיד עושקיהם.⁸ ומסרתי כתבי לר' יוסף בנו של ר' טרויטכין⁹, להראותו ג"כ במדינתכם, ועתה בני שמע בקולי לאשר אנכי מצוה אותך, תכלכל דבריך במשפט, לזוט שפתי' הרחק ממך, הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו, יברכך טובים כנ' אהו' הקטן יעקב ויילא.

חינא וחסדא וחיי אריכין וסייעת' דשמיא לרישי עלייה דאתמלייא מבני עלייה סגני כהונה ולווייה הראשים אלופי בני ישראל ודייניה' ירבו ימיהם וימי בניהם האלוף המופלג ה"ה מהר"ג¹ ס"ל יצ"ו והאלוף המופ' שאי' מהר"ג כ"ץ וה"ה מהר"ר נתן כ"ץ יצ"ו ע"ש תלמידיה' שואבי מימיהם והחוננים על דגליהם.

הנ' נא שלוחכם הגיד לנו, שאם נסלק ידינו מלחונות דעתינו על דברי ריבות בשעריכם בין הקהל ובין שמעון, שיש לחוש ח"ו לתקלה², וגם אתם כתבתם ונתתם טעם לדבריכ' מדוע שלחתם הטענות לכאן והזקקתנו לחוות ע"ד, אנחנו פי מלכים נשמור להודיעכ' מה עמנו בדבר המשפט עניו' דעתו' וד"ת לא ידענו³. והנ' הטועני' האריכו בדבריה' באפוכי מטרת' זימנין סגיאין, ואם על כל קוץ וקוץ נחבר מילין יגיעת בשר הוא ללא תועלת, על כן ביררנו הסולת מתוך הפסולת, כבי תרי ותלת, אשר עליהם מוסבים הטועני' ובהם תלויים עיקר הנידון, ועליהם נערוך דברינו עניו' דעתנו, ומשגינות ה' ינקינו.

הנה הקהל תבעו את שמעון חתן לוי שישא עמהם בעול המלכות, כמו שאר זוגות סמוכי' על שולחן אבותיה', ומנהגם לישא בעול כפי ממונם, אעפ"י שאינ' רשאים להרויח בעיר מאימת תפקידם של העירוני'. ולוי השיב מחמת חתנו שמעון, מאחר שממונו של שמעון במלכות אחרת, ואינם רשאים להביא לידם תוך ד' שנים, לא נעשה עליהם שום הטלה. והקהל הביאו ראייה ממנהגם, סדר הודאתם, שמבואר בו שיצטרך כל אחד ליתן מכל מה שיש לו, הן בצרפת הן באשכנז, טמון וגלוי. ולוי השי' מחמ' חתנו דמה שנכלל הנכסי' שבצרפת, היינו לאות' ב"ב שגם יש להם מקצת נכסי' בתוך הקהל, וגם אותם נכסי' שבצרפת יכולי' להביאם אצלם, מה שאי' כן בחתנו שמעון שאין לו נכסי' רק במדינ' בבל⁴, ואינו יכול להביא הנכסי' אצלו תוך ד' שנים, גם עודנו יניק ואינינו בר משא ומתן אף לענין מציאות, ובוה האריך המליצה בכפלו רבות ובהוכחו'. גם טען שצריך ליתן מנכסיו במדינ' בבל ממכת מדינ'.

הנה נעתיק לכם מה שכת' מהר"ר מנחם ממירזבורק⁵, וז"ל: וי"א מי שיש לו מעות מחוץ לעיר, אפי' בכרכי הים, צריך ליתן מן הכל וגם שם צריך ליתן

8 וא"כ היו לאגרת "אנשי אמת" תוצאות מעשיות.

9 ראה לעיל, הערה 2.

1 אולי צ"ל: ר"נ, והכונה לר' נתן אפשטיין, מחכמי פרנקפורט באותה תקופה. ראה שו"ת מהר"ם מינץ, סי' ל"ז.

2 כנראה שהכונה שיש סכנה ששמעון יפנה לערכאות של גוים, כמנהג התקיפים באותה תקופה. ראה שו"ת מהר"י וייל סי' קמ"ט, וסוף סי' קנ"א, פסקים וכתבים סי' קע"ד, תשובות מהרי"ק, שרש ע"ט.

3 מליצה שגורה בפי חכמי אשכנז. ראה תשובות מהרי"ל, סי' ל"ז; שו"ת מהר"י וייל, סי' כ"ח, פ'.

4 כינוי למדינה שהיא מחוץ לגבולות אשכנז.

5 ראה נימוקי מהר"ר מנחם מירזבורק שבסוף שו"ת מהר"י וייל, עמ' קס"ח, ד"ה דין יש הורה. וראה תרומת הדשן, סי' שמ"ב.

מאות' מעות, אפי' לא באו המעות לידו מעולם, ורוב עמא דבר כן עכ"ל. והג' הגדול מהר"ר ווייל ז"ל הביא בתשובתו⁶ דברי רמ"מ דלעיל, וגם כתב בתשובתו וז"ל: ובדידי הוה עובדא שהייתי אחד מן התובעי, שתבענו איש אחד לדין לפני רבינו מהר"ר מולין ס"ל ז"ל, ליתן ממון שלא ראה פני המדינ', ולא בא אותו ממון לידו מעולם, וגם לא היה יכול להביאו אליו תוך סך שני, ואפי' הכי חייבו מהר"ר מולין ס"ל ז"ל ליתן ממנו כמו מנכסיו שהיו אצלו במדינ' עכ"ל. עוד כת' מהר"ר ווייל ז"ל, וז"ל ז': והמנהג בכל אילו המדינ' שנותני' מסים ועול' מנכס' שלא ראו פני המדינ', וכן אני רגיל לדון עכ"ל. גם מהר"ר איסרליין ז"ל כת' בנימוקיו⁸, וז"ל: גר' דכל מה שיש לאחד אפי' חוץ למדינ' בפקדון חייב לתת מן הכל עכ"ל, והביא גם דברי מהר"ר מנחם ממירזבורק דלעיל. הרי לכם מבואר מן הגדולי', שנוהגי' שנותני' ממעות שלא ראו פני המדינ' ולא באו לידו, ואעפ"י שאין רשאים להביא לידו תוך סך שנים, ובנדון דידכון גמי, האי שמעון חייב ליתן מכל נכסיו שבארץ בבל. ומה שרצה לוי לפטור חתנו, וחילק בין בעלי בתים שגם יש להם נכס' בתוך הקהלה, ומרויחי' עמהם, אבל חתן שמעון אינו ב"ב וגם אין לו שום נכס' בתוך הקהלה, גר' לע"ד דאין כאן חילוק ובילוק, כיון שמנהג הקהלה ששאר זוגות שאינם ב"ב צריכי' ליתן כמו הב"ב, וכן ראיתי המנהג בקהלות אחרות, וכיון דמעות שלא ראו פני המדינ' חיובי' הם, אין לנו טעם לחלק בין מקצת נכסיו במדינ' אחר' ובין כל נכסיו במדינ' אחרת.

ומ"ש שצריך ליתן מנכסיו בארץ בבל למכת מדינ', הלא לעיל הבאתי דברי מהר"ר מ"מ שכתב שצריך ליתן בשני המקומי, ורוב עמא דבר כן. וזוהי שלפני כמה שני' בהי' דירתי בגינגן⁹, וגם ישב שם ה"ה מהר"ר רויטלינגן¹⁰, והיה חתנו ה"ר אברהם סמוך אצלו, ועדיין לא נשא בתו, כי עדיין היה יניק ויתום, אך היה משודך לבתו, ומעותיו היו בעיר גמינדא¹¹, והגיע דבר בערי הרייך ליתן עול גדול, וחבורת גינגן תבעו מן היתום לישא עמהם בעול כיון שהנפש היה קבוע לשם בדירת קבע, וגם חבורת גמינדא תבעו מן היתום ליתן מממנו שהיה מרויח אצלם, ושלחו הדברים אצל מורה שהיה בימים ההם ז"ל ונתחייב היתום בשני המקומות. והג' אעפ"י שכת' הא"ו שראה כמה קהלות חשובות שלא היו נוטלי' מס מן היתומים עד אשר יגדלו וינשאו וזהו ד"ת עכ"ל, על זה כת' הגדול מהר"ר איסרליין ז"ל¹², שמתוך כובד עול מס המלך והשרי' סמכו עלמא אאשרי, דפסק פ"ק דב"ב דכל מיני מסים וארנוניות מיקרי מידי דנטירות, כי הם השומרי' אותנו בין האומות, דמה תועלת היה להם לשמור אותנו ביניהם אם לא בשביל הנאתם, ורמינו להו איתמי, כדפסיק תלמודא דכל מידי דנטירות רמינו להו איתמי. וכן מוכח מדברי מהר"ר יח, דמחייבי יתמי לתת מס' האידנא, משום דדעת

6 סי' קל"ג. 7 שם.

8 ראה תרומת הדשן שם. לתשובותיו של בעל ת"ה קראו "נמוקיו"; ראה "לקט יושר", א', עמ' 79.

9 Giengen אשכנז, פרנקוניה התיכונה.

10 אולי הוא זהה עם ר' אייזק רויטלינגן, אליו כתב מהר"ק; ראה שו"ת מהר"ק, החדשות סי' י"ג.

11 Gemünd מערב גרמניה, וסטפליה.

12 תרומת הדשן, שם.

המושל ליקח מכל אדם, אעפ"י שאינו נושא ונותן עכ"ל, והאי שמעון נמי לא שנא.

ואע"ג שאני הק', בפסק שפסקתי כבר בין הקהל ובין היחיד, היקלתי קצת על היחיד, שלא להכביד עליו כמו על שאר בני הקהל, היינו משום דהוה ליה תרתי לטיבות' דידי', שלא היה מרויח בקהלה וגם לא היה כל כך קבוע ומשוקע שם, כמו הזוגות בני בעלי בתים וחתניהם, או כמו יתומי' שהם קבועי' בתדירות אצל אוהביהם וקרוביה' שבקהלה, וכן מוכח ממנהג קהלתכם, שהרי מוכח מן העדיות שעשו פשרה עם הנכרי¹³ שחנו שם, אבל הזוגות צריכי' ליתן כמו הב"ב, כאשר נמצא בטענות הקהל, ושמעון לא הכחישם בזה. ומ"ש שרוצה להיפטר מחמת שנותן דמי לינה שקורי' נכס געלט, וכי משום הכי יפטר יותר משאר זוגות, אתמה, ודאי אם בשביל זה יפטר מעולי' היו גם שאר זוגות עושי' כן.

ומ"ש לוי לזכות חתנו, שהקהל פשעו במה שלא הכינו למלך יר"ה כלי תשמישי בית זבולו, גם כתב שחתנו שמעון לא נתפש בפשיעה זו, כי אות' שעה שהיה להם [לתת] למלך כלי תשמישי, עדיין לא נשא שמעון את אשתו, ולא נתחייב לשום דבר, נר' לנו דפשיט' שאין שום פשיעה, לא מיבעי מאחר שהקהל שרובם אותו משפט בל ידעום, אלא אפי' אם כולם היו יודעי' מאותו נימוס, מאחר שלא היה אותו עול מאות' נימוס נוהג מקדמת דנא, לא מקדים איניש פורענות לנפשיה, גם הרבה שרים ואפי' הדיוטי' אשר יקוצו מפני בני ישראל, ובו בעיניהם להשתמש בכליהם, כ"ש מלך רומי¹⁴, שיש לחשב עליו שאיננו מבקש להשתמש בכליה' של ישראל. ובר מן דין, כל נימוסי עבודת המלך ושריו אין רגילות ליתנם, עד שיתבעו ע"י משרתיה', ודיה לצרה בשעתה, ואין צורך בזה להאריך. מעתה אין אנו רואין שום פשיעה בזה, אלא עליל היה על הקהל, ואתקפתא דמלכא להוצי' מהם ממון, וגם שמעון נתפס בעלילה זו, אפי' לפי דבריו של לוי שרוצה לומר שאין הולכין אחר זמן תביעתו של המלך, אלא אחר זמן המעשה אשר על ידו באה התביעה, מ"מ הלא מודה [כי] בא לשם קודם שבא המלך, ונהי נמי דזמן מועט היה, הלא כת' במרדכי בפ"ק דמפ' רבי' ברוך, דאדם הבא לדור להשתקע שם, הוי כקונה בית דיר' שם, ועל קנה בית דירה תנן דהרי הוא כאנשי העיר מיד. וכת' בנימוקי¹⁵ מהר"ר איסרלין ז"ל, דנוהגין הכי, דמי שבא לעיר לגור שם, אם דעתו להשתקע חייב לתת מס מיד, וזוג זה ודאי מיקרי ירד להשתקע, כשאר זוגות שנישאו שם, כדפי' לעיל.

מעת' ע"ד נוטה, דאפי' אם גם תביעת העלילה ופשרה היה קודם נישואי שמעון, אחרי שבא לשם היה חייב לישא בעול מנכסיו שהיו לו באותה שעה. אמנם ודאי חיוב העול מן עלילה זו מתחלת בשעה התביעה, שאז המלך ושרי מסיו (ו)תנו עיניהם בכל דרי הקהלה, ואפי' אם לא היה שם בשעה שהיה להם להכין למלך כלי תשמישי, אעפ"י כן אם היה לשם בשעת התביעה נר' שאין לפטור שמעון, שהרי עיקר כוונת המלך אחזות המס ששאל לצורכי המחלוקת שלו, אשר עדיין לא פסק, וכשסירבו הקהל בזה ע"י ציווי העירני¹⁶, מצא המלך

13 יהודים שאינם תושבי הקהלה.

14 תוארם של כסרי גרמניה. כאן מדובר בפרידריך השלישי.

15 תרומת הדשן, שם.

16 כלומר כשהעירונים ציוו על היהודים שלא יתנו את כלי התשמיש למלך, מפני שמס זה נוגד לחוק "חירות העיר" של פרנקפורט.

עילא זו ותסקופי מילין¹⁷ לעונשם ולקונסם מחמת כלי תשמישיו. קרוב לודאי, אף אם נתנו לו כלי תשמישיו מצא עלילה אחרת, שהיה מוציא מהם רצונו, כאשר גם כבר הוצרכו ליתן לענייני אחרים, כאשר טענו הקהל שלא הועיל להם החירות של העיר, וכ"ש אחרי שהקהל אומרי שלעולם מנהגם לילך אחר שעת התביעה. ואם תתמהו עלי הק', שבפסק שלי הראשון היקלתי על היחיד שלא היה שם באפסניא ראשונה, אף כי בשעת תביעה היה שם, דהיינו משום שלא השיבו הקהל על טענת היחיד, שמנהגם לילך אחר זמן התביעה, בכה"ג שאמרו העירני' בפירוש שבשביל שבאפסניא ראשונה (ש)נתנו הגוים ולא נתנו היהודי', על כן הכבידו עתה עליהם, ואותו מס לא היה עלילה אלא דינ' דמלכות', וגם בלאו הכי, אותו יחיד לא היה כל כך קבוע לשם, היה דעתי לפשר להקל על היחיד גם בזה, לילך אחר אומד דעת, שהעירוני' הגדילו את המס מחמת מסע הראשונה, שנתנו גוים מס הק' שהוקצב עליהם ויהודי' לא נתנו דבר, כאשר טען היחיד, וגם יש לאמוד שדעתם היה שבא אחר מסע ראשון שיגרע מערכו. אבל המס ששאל המלך יר"ה מחמת צורך הוצאותיו, אשר צריך למחלוקתיו, עדיין מידי יום יום צריך הוא לאות' הוצאות, מאין הפוגות והפסק, א"כ אין שייך כל כך אומד הדעת לאמוד שהיה דעתו שהישני' יוסיפו על החדשים. ואפי' אם היה הדבר עומד בספק, מ"מ כיון ששמעון קבוע בעיר כמו שאר זוגות, א"כ יש לומר עליו דמוהרקיה בטפסא דמלכא מנח¹⁸, בכל דבר ספק יד רבים על העליונה¹⁹ וק"ל.

אחזור לענין ראשון מה שלוי רוצה לפטור חתנו ולחלקו משאר זוגות, גם מב"ב אשר להם נכסי' בצרפת, מחמת שכל נכסיו במדינ' אחרת, וכבר כתבנו שאין חילוק בין כל נכסי' למקצת נכסיו, וקצת ראייה לזה ממה שפסק הגדו' מהרר"י ווייל²⁰, על זוג אחד שנדר להם אביהם וקינים ועדיין לא הגיע הנדוניא' לידם, וכתב על זה וז"ל: גלע"ד אם מנהג במדינתכ' לגבות עולי' מממון שיש לאדם במדינ' אחרת ולא ראה פני המדינה, חייב הגתבע ליתן מהנדוניא' שנדר להם וקינים עכ"ל. הרי שלא חילק בין מקצת נכסי' לכל נכסי' דאף אם לא היה לזוג נכסי' רק הנדוניא', לא חילק בדבר, דאם היה הדין תולה בזה, היה לו לפרש דדוקא חייבי' ביש להם נכסי' אחרי', אלא ודאי לית דחש להא דשמעון, דאמר אין מקצת כאן [צ"ל: כסף] ככל כסף. ומה שטען שאין רשאי להביא הנכסי' בידו, כבר הבאנו מרמ"מ דאין נפקות' בזה, ועוד הא אם רצו מאהבי שמעון היה לאל ידם לשלוח הנכסי' לידו, ומה שאינם שולחי' היינו מחמת טובתו של שמעון, וא"כ אין חילוק נשאר בדבר. ומ"ש והביא ראייה מן היתום אלי' פהם, מה ראייה היה זו, שמא לא ידעו קוצבי ההערכה מאותו יתום, ואפי' אם ידעו ופטרוהו — מה בכך, מ"מ כיון דבקהלתכ' הוקצב המס על הקהל בסתם, והם יגבו ביניהם, א"כ תבנא לדינא דכל מי שהוא בר חיוב ישא בעול.

ומ"ש שהתרה בקהל שלא לפשר מחמת שמעון, ודאי לאו כל כמיניה, שאין שום יחיד רשאי לפרוש עצמו מן הצבור אפי' קודם הפשרה. וכן כתב מהר"ח

17 עלילות דברים. ראה אונקלוס דברים, כ"ב, ז',

18 ראה ב"מ ע"ג, ע"א.

19 השוה תשו' מהר"ם, סי' ק"ו; מרדכי, ב"ב, רמז תקכ"ב; שו"ת מהר"י וייל, סי' קכ"ד.

20 שו"ת מהר"י וייל, סי' פ"ב.

א"ו²¹ בתשובה, וז"ל: דזהו מנהג פשוט בכל מקום תפוצות הגולה כו' עד ובדידי הוה עובדא כמה פעמי, כשהייתי שליח קהל קלוניא, ור' זעליקמן כהן ז"ל צעק כמה פעמי אל תדור עלי כלום, בשביל זה לא נפטר, כדי שלא להכשיל את הרבים כול' עכ"ל. ובודאי אם היו יחידים יכולי לפרוש היה מכשול לרבים. ומעתה מה שהעיד גומפיל ז"ל: הוט ער אבר גיזגט מן זול עש ניט טון זא הוט מן ניכט טורן טון איבר זיינן ווילן עכ"ל, ודאי האי סהדות' לא קאי אשאלת מס, שאם אחד מהם אומר שלא יפשרו שבגללו לא יפשרו הקהל, דא"כ לעולם ימצאו יחיד' שרצו לישמט.

ומ"ש שיתן לפי נפשות בהא ודאי מילת' דבדיחות' קאמר לוי, דדבר פשוט הוא דכל מסי נגבין לפי שבח ממונ. ומ"ש שעיקר דירת שמעון במדינ' בבל, מאחר שאין כתו' בתנאי' שחייב ליתן לו היצאה בביתו והיה יכול ליתן היצאה במקום אחר, מה בכך, אם בשביל זה יפטר גם שאר זוגות היו יכולי לדלג בתנאי' מקו' המזונות, ואם בשביל זה יפטרו מעולים — כולם היו עושין כן, וכל כה"ג מידי דלית ביה ממשא הוא. ומ"ש שאותם שהלו לעולים אחר ביאת שמעון לא היה דעתם שישאלו משמעון, ועל זה השיבו הקהל שהרבו על הבית בשביל זוגות ולא הזכירו רק הב"ב, ובטענ' שלישי השיב לוי ז"ל מעולם לא קבלתי ממהר"ג ס"ל שום אגרת שנכתב בו בבית פלוני כאשר טענו עכ"ל. הנה הדייני' כתבו שבגרמת לוי נשתנו דברי האגרת ההוא, על כן אין ללמוד הימנו, גם כתב לי בטענ' שלישית וז"ל ולא בקשו ממנו להלוות לעולים מאומה כאשר עשו לאחרים כו' הרר"ש ובנו יוסף, ואעפ"י ששניהם בבית אחד פירש שמותם קמ"ל שלא בבית תליא מילתא עכ"ל. כל כה"ג צריך ג"כ לאודועי, שהדייני' כתבו לנו שאות' יוסף עירון בפני עצמו הוא, וגדול בשנים, ויצאתו בפני עצמו הוא, על כן גם מזה אין שום ראיה. ומ"ש בטענ' שלישי' וחידש שעליו אימת' ופחד, מה שאינו על שאר קהל, לא ידענו מה זה ועל מה זה ישתנה דינו בשביל זה, ומה מביא ראיה מגומפיל ווירט שנתן דמי תיור²², הלא גם הוא נתן עולים. ומ"ש שיגידו ויעידו מעריכי' האנשלק²² או העיצה, לא מפייהם אנו חיים. ומה שהביא ראיה מגבייתו של מאן הופפרשטט²³, אין זה ראיה לגבייתו של המלך, שמטיל גבייתו על הקהל בכללית. ומ"ש שלא יתחייב שמעון שום דבר עד אחר הנישואין, מאחר שלפעמי' מתבטל הדבר ע"י קטיגורא, גם בזה אין ממש, כי מ"מ הוא ירד להשתקע שם. ומ"ש וז"ל: והיה לכם להכין ז' ימי' קודם, כמו בנורנבערק עכ"ל. הנה גם פה אין הקהל מכינים שום דבר עד שיאמרו להם העירוני' ומוהירי' אותם להכין מצעות הקיסר ומש(ו)רתיו, ובורנקבורט לא הוזהרו על שום דבר.

ומה שנתעצמו לטעון מחמ' שלוי הכריח את מהר"ג לעשו' הברכה²⁴ אין זה

21 האותיות לא ברורות, ולא מצאתי בשר'ת מהר"ח אור זרוע הנדפסות ענין זה. גם לא ידוע לי שר"ח אור זרוע היה בקולוניה, או שהיה שליח קהל קולוניה.

22 לא ברור לי מה הם דמי תיור.

22 = השמאים = עורכי' השומא, לא יהודים. העיצה — מועצת העיר, שאינם יהודים.

23 כנראה מושל העיר.

24 לא ברור במה הענין.

אפרים קופפר

בכלל תביעו' ותשובות אשר עלינו לפסוק עליהם. עוד האריכו בדברי' וראיות ואין צריך להשיב עליהם.

כללא דמילת', שמעון יתן לזה לפי ממון, בכל האופן ובדרך אשר נותני' בקהלה זוגות אחרי' הסמוכי' על שולחן האבות' אחרי גישואיהן, ואין לחלק ביניה'. (כל מה שמוגה בשתי היריעות כתב ידי הוא). ובכן שוכן ברום עליות יפרוק ממנו שיעבוד מלכיות בקיבוץ גוליות ויוליד אותנו קוממיות לבניין תל תלפיות. כנ' אהו', ומשרת' הק' תולע' יעקב

נאו' אהו' זלמן במהר"ג ז"ל

| געתק | אות באות | | שכתבו האלופי' ה"ה מוהר"ר יעקב מרגלי' י"ץ

| וה"ה מהר"ר זלמן זק²⁵ יצ"ו מגוירנבערק בין הקהל ק"ק ורנקבורט ובין |

25 מכאן נראה ש"ז"ק" הוא שם משפחה של ר' זלמן מגוירנבערק. הוא בא על החתום אחרי ר"י מרגליות, והוא "הורה בשם מהר"י מרגליות"; ראה ויגר הנ"ל בהע' 6 (עמ' 349 אצלו), וי' פריימאנן, מבוא ללקט יושר, אות מ, ושם הערה ק'.

ישראל צבי פיינטוך

על "דפוס לא נודע" של המשנה *

דפוס זה של המשנה נתגלה מחדש במאה השנים האחרונות פעמיים. א. יערי רכש טופס של משנה, שלושת הסדרים הראשונים של המשנה בכרך אחד, בשביל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, והוא אף תיאר דפוס זה תיאור מפורט.¹ ידוע, אמנם, על דפים בודדים מדפוס זה (מאוספי ד"ר י. מהלמן ויודא לוי נחום; ר' להלן בסוף המאמר) משלושת הסדרים הראשונים של המשנה, ודף ממסכת בבא קמא, שהם שרידים מטופס אחר, וכן אציג בהמשך המאמר שנים עשר דפים נוספים שזיהיתי בגניזה מדפוס זה מן הסדר הרביעי של המשנה, אבל עד כמה שידוע, טופס יערי הוא היחיד בעולם המכיל את שלושת הסדרים הראשונים של המשנה. יערי הקביל את הספר אל המשנה עם פי' הרמב"ם דפוס נפולי רנ"ב במקומות שונים, והוא רשם שם את שנויי הנוסח שבין שני דפוסים אלה במסכת תרומות. יערי מסיק (שם, עמ' 224): "המשנה שלפנינו כוללת שינויי-נוסח מרובים מאד לגבי דפוס נפולי רנ"ב, ובין אם נדפסה לפני דפוס נפולי ובין אם נדפסה אחריו, על כל פנים נדפסה לפי כתב-יד אחר ושונה. לגבי חוקרי המשנה דין המשנה שלפנינו הוא, איפוא, כדון כתב-יד מהמאה החמש-עשרה או קודם לה". ועל יסוד הלעזים בספרדית שבביאור הוא מסיק (שם, עמ' 229): "לפי השערתי נדפס, איפוא, הספר באיטליה, ע"י אחד מגולי ספרד, על-פי כתב-יד שהובא מספרד, ועם ביאור חכם ספרדי, בין שנת רנ"ב ושנת ר"ס".

על יסוד דברי יערי כתב באותה שנה אף הרי"ן אפשטיין על ספר זה² והוכיח מעל לכל ספק שספר זה הוא מאותו הדפוס שהרנ"ג רבינוביץ השתמש בו בדק"ס, מח"ג ואילך ועד סוף סדר מועד, דק"ס ח"ח. רבינוביץ קרא לו בהגהות שבדק"ס "משניות פיזור", וברשימת הספרים שבסוף ח"ג מדק"ס קרא לו: "משניות, עם פי' קצר אשר לא נודע עוד לרושמי הרשימות, והוא חסר מעט בראשו, ולפי השערתי נדפס בפיזור או בקושט' באותיות הפיזור, וקראתיו משניות פיזור". הרי"ן אפשטיין קלט נוסחאות ספר זה מדק"ס אל ה"מבוא לנוסח המשנה", וציין בשם שקרא לספר רנ"ג רבינוביץ³⁻⁴. הרי"ן אפשטיין גם מצביע על כך שאחרי שמונה עשרה שנים,

* מתוך דיסרטציה שנכתבה בהדרכתו של מ"ר פרופ' אפרים א. אורבך. תודתי אמורה לו אף כאן.

1 א. יערי, דפוסים קדומים. א. משנה. דפוס לא-נודע. איטליה לפני ר"ס — 1500, קריית-ספר, כ"ב, תש"ה/ו.

2 י. ג. אפשטיין, "משנה, דפוס לא נודע" — ("קושטא, רע"ו"), תרביץ, י"ו, תש"ו.

3 דיוקן של ההבאות במבוא לנוה"מ מספר משנה זה תלוי גם בדק"ס. במבוא לנוה"מ, עמ' 420, מביא אפשטיין ח"ג לסוכה פ"ב מ"ט, ובין השאר הוא כותב "ד"פ למוזג לרבו ושפך לו הקיתון", כך עפ"י דק"ס לסוכה כ"ח ע"ב הע' י', אבל באמת אין במשניות אלה "לו". במבוא לנוה"מ, עמ' 54—56, דן אפשטיין במשניות שבת פ"ט מ"ג ופ"ט מ"ג, ובין שאר ח"ג הוא מביא "בד"ג (וכן בד"פ) בפ"ט: הקטן, בפ"ט ברישא: הקטן,

ובסיפא: ה מ י ל ה " (הדגשה במקור). אבל הנוסח בדפ' זה בפ"ט בסיפא הוא: "...ר' אלעזר בן עזריה אומר מרחיצין את הקטן ביום השלישי...". וזה שינוי חשוב בהקשר הנדון שם. כאן איני יכול לתלות את הדבר בדק"ס לשבת קל"ד, ואיני יודע מניין לקח הרי"ן אפשטיין נר' זה.

במבוא לנה"מ, עמ' 1130 סי' 12, לסוכה פ"ה מ"ד: "וכל (הדגשה במקור) כלי שיר", כך בד"ב ופי' ומי"ר וק; לו פה וב: ובכל; "ובחצוצרות", ליתא בכל הנ"ל. עכ"ל. באמת הגי' בדפוס זה "ובכל", ולפי"ן משתייך דפוס זה לקבוצה השנייה שלמקורות המנויים שם אחר הנקודה ופסיק. וגם כאן איני יודע מניין לקח אפשטיין גי' זו, שכן בדק"ס לסוכה נ"א ע"ב הע' ק' יש אמנם מסירה לא נכונה של גי' ספר זה (דק"ס: "...וכ"ה במשניות פירו' ושם ליתא מלת ואומרי", אבל באמת הגי' בדפוס זה היא: "שעליהן הלויים עומדים ואומרים בשיר..."), אבל בעניין שאפשטיין עוסק בו כאן אין בעל דק"ס נוגע. וצריך לציין, שמתוך חמשים הבאות של הרי"ן אפשטיין מדפוס זה במבוא לנוסח המשנה שבדקתי, רק בשלושה מקומות אלה מצאתי מה להעיר, אעפ"י שההבאות אינן מגופו של הספר.

4 אחר דברי רי"ן אפשטיין אפשר להוסיף עוד ספרים המביאים מ"משניות פירו': הערוך השלם לרח"י קאהוט, ומדור שנויי הנוסחאות במשניות עם נ"א הוספות, הוצאת ראם, וילנא, בסדר מועד (רק במסכתות שבעל דק"ס השתמש ב"משניות פירו'), ו"יקר הערך" לרב יוסף הלוי, מס' שבת, ירושלים, תשי"ט. בעל יקר הערך מציין, אחר ההבאות מדפוס זה, לדק"ס, אבל ברור לגמרי שגם ההבאות בערוה"ש ובשנויי הנוסחאות שבמשניות וילנא הם מדק"ס. מובן מאליו, שגבול הדיוק בהבאות שבספרים אלה הוא זה שבדק"ס. בדק"ס לשבת, ק"ד ע"ב, הע' ו': "ובמשניות פירו' ובירושלמי דפ' ווינציא ובקלקלתוס", לפי מה שאמרנו אין זה מפליא שקאהוט בערך קלקנתוס מביא בשם משניות פירו', בשבת, "קלקלתוס", וכן מביאים גי' זו בשם במשד"פ (=במשניות דפ' פירו') במדור שנויי נוסחאות במשניות וילנא, אבל במציאות גורס דפוס זה "קלקנתוס". (כתיבה של תיבה זו חשובה לעניין שיוך עדינוסח לקבוצה זו או זו, ובע"ה נדבר ע"כ במק"א).

בדק"ס לשבת צ"ב ע"א — לשון המשנה בדפוס: "ובשפת חלוקה", ובכ"י מינכן: "ובחפת חלוקה" — בהע' ד' מעיר בעל דק"ס ביחס ללשון כ"י מ: "וכ"ה בכ"י א"פ... ובמשניות פירו' ובירושלמי... ובמשניות פירו' ובחפת חלוקה". נראה שנפלה כאן טעות בדק"ס. בראש הע' נמסר שבמשניות פירו' כבכ"י מ: ("ובחפת"), ובסופה נמסר שיש בדפוס זה יו"ד ("ובחפת"). בערה"ש ערך חפת הע' 4: "...ובמשניות פירו' חפת ביו"ד עיין ד"ס... וש"נ גם ירו' אבל לפנינו בירו' ובבבלי שפת חלוקה". בערוה"ש נמסרים דברי רבינובין המוטעים שבסוף ההערה. אבל ביחס לגי' הירושלמי דייק רבינובין ולא קאהוט (ור' הד"ה בקרבן העדה ואת הפי' בפני משה).

לא תמיד יש להטיל את האחריות למובא בערוה"ש על דק"ס. בערוה"ש, בערך המחודש ע"י קאהוט סכוכית: "סכוכית כדי לגרור בו... וכ"ה בכ"י ש"ס ובמשניות פירו' ובירושלמי...". נעתיק כאן מדק"ס לשבת, פ"א ע"א, נוסח הדפוס: (זכוכית) כדי לגרור (בו), נוסח הכ"י: סכוכית כדי לגרור בה.

ובהע' ב' שם: "עי' רש"י לקמן ד"ה סכוכית: בה, וכ"ה בכ"י א"פ ובמשניות פירו' ובירושלמי". נמצא שכוננת ההערה היא שהעדים המזכירים אחר הנקודתיים גורסים "בה" ולא "בו". קאהוט לא דייק ועי"כ ייחס לעדים אלה את ההפך מן הנאמר בדק"ס ואת ההפך מגי' דפוס זה: זכוכית... בה (ובעל יקר הערך לשבת פ"א הסתייע כאן בדק"ס בצורה נכונה).

בערך "ככליאר" כותב ר' נתן בעל הערוך: "בפ' במה אשה ולא בכוכלייר", ומעיר שם קאהוט: "וכ"ה במשניות פירו' ובירו' וברי"ף בדפוס קושטא". נעתיק מדק"ס לשבת ס"ב ע"א, הע' כ': "ולא (בכוליאר) בכ"י א"פ בכוכליאר וכ"ה במשניות פירו' ובירושלמי דפוס ווינציא (ושם בכוכלייר) ובערוך ערך ככליאר וברי"ף דפוס קושט' בכל הסוגיא...". קאהוט הבין, ומי ילין על כך, ש"ושם בכוכלייר" שבסוגריים מוסב גם אל משניות פירו', אבל לפי המציאות צריך לומר ש"ושם" מתייחס רק אל הירושלמי. בעל יקר הערך לשבת ס"ב ע"א מביא את הערוך בלשון "ולא

כשרבינוביץ פרסם את "אהל אברהם" (מינכען, תרמ"ח), הוא הקטלוג של ספריית ר"א מרצבכר, שינה רבינוביץ את דעתו ביחס למקום הדפסתו של הספר, ורשם אותו (שם, סי' 2144) כנדפס בקושטא, רע"ו. לאחר דיון ביבליוגרפי חשוב, מצטרף הר"ן אפשטיין לדעתו זו של רבינוביץ. אפשטיין לא נוקק לדון במאמר זה במסקנתו של יערי שייחס ספר זה אל כתב יד ספרדי, אעפ"י שיערי הביא בקרית ספר ש"נ למסכת תרומות כולה.

כעבור שנים חזר יערי אל ספר זה⁵, ואז נטה לקבל את דברי אפשטיין בדבר מקום הדפסתו וזמנו של ספר זה, ואת שאר תיקוניו של אפשטיין. במאמר זה חוזר יערי ומסיק: "המשווה את נוסח המשנה בדפוס לא-נודע זה לנוסח המשנה בדפוס הראשון שנדפס לפניו, בנאפולי בשנת רנ"ב (1492), ימצא שינויי-נוסחאות מהותיים כמעט בכל משנה ומשנה. הדפוס הראשון בנאפולי נדפס על-פי כתב-יד איטלקי, ואילו הדפוס לא-נודע נדפס ודאי[!] על-פי כתב-יד שהובא מספרד (ההדגשה במקור). ומכאן עיקר חשיבותו. ואם נזכור עוד, שכל כתב-היד של המשנה שהגיעו לידינו נכתבו באיטליה או באשכנז, ולא הגיע לידינו שום כתב-יד של המשנה שנכתב בספרד, יגדל בעינינו עוד יותר חשיבותו של הדפוס לא נודע. לגבי חקירת המשנה דינו של הדפוס שלפנינו כדיון כתב-יד ספרדי מהמאה (התשע-עשרה) [החמש-עשרה] או קודם לה". כאן משוכנע יערי בצדקת דבריו אף יותר משהיה בתחילה, ודברים שהיו שם השערה הפכו כאן לודאי מודגש. והרי לא נתחדש בינתים דבר — ושלא שאב בטחון זה מכך שאפשטיין, שתיקן כמה דברים, לא נגע בעניין ייחוס הספר לכ"י ספרדי. בהמשך דבריו מזכיר יערי את מאמרו שבקרית ספר, ואת שנויי הנוסח שפרסם שם למס' תרומות, ומוסיף: "אז כתב לי פרופ' אלכסנדר מארכס ז"ל מכתב, ובו התרעם עלי שהיתה עיני צרה בחוקרים ולא פרסמתי אלא שינויי-נוסחאות למסכת קטנה, תחת לפרסם שינויי-נוסחאות למסכת גדולה, כגון מסכת פסחים⁶, וביקשני למלא את הדבר לעת-מצוא. משום מצוה לקיים דברי המת, הנני מפרסם כאן את שינויי-הנוסחאות למסכת פסחים".

בכולירי, ואף הוא מעיר לא נכון: "כן גם במשניות פיזור ובירושלמי ד"ו (ד"ס)". טעויות אלה מלמדות שדרך הרישום שנקט בה הררנ"ג רבינוביץ אפשר שהיא טובה למי שלומד את הסוגיא בניהותא, אבל לא למי שאוסף גירסאות כפי שקאהוט צריך היה לעשות בעבודתו הכבירה, וכן הרב יוסף הלוי.

מלבד ארבעה ערכים אלה ראיתי בערוה"ש הערות למשניות פיזור גם בערכים: אמץ א', אמת א', אנדיפי, אנמליו, אסטוה א', אפנדה, ארח א', בר ז', ברק ב', גוזטרא, גייס א', גלוטרא, גם ה', גם ו', גלען, מדעית, טרף א', כבש ה', כרכד, כתבת ב', לגו, מחצלת מלייר, סבכה, עב ב', פלס ה', קנטס, ובודאי יש הערות כאלה בערכים נוספים. בהשוואות שעשיתי מצאתי שהרוצה לדייק בגי' ספר זה אינו יכול לסמוך לא על הבאותיו ולא על שתיוקותיו של בעל דק"ס, לגבי ספר זה, ולא רק באותם עניינים שהררנ"ג רבינוביץ מודיע שלא ירשום אותם (ר' הקדמה לדק"ס למס' ברכות עמ' 22).

גם הר"ח אלבק, במשנה שבמהדורתו בהשלמות ותוספות לסדר מועד, מעיר כאן וכאן לדפוס זה (שבת פ"א מ"ד, פ"ד מ"ב, שקלים פ"ה מ"א). גם הרב ניסן זק"ש, בהלכות רב אלפס עפ"י דפוס קושטא רס"ט, ירושלים, תשכ"ט, מביא כאן וכאן בהערותיו את "משניות פיזור". (אבל במשנה עם ש"נ שבעריכת הרב זק"ש שיצאה שלוש שנים אחרי כן מכונה דפוס זה: דפוס קושטא (פיזור)). ותמצא שמוש בדפוס זה, עפ"י דק"ס, גם במלון בן-יהודה ערך נצח.

5 א. יערי, שינויי-נוסחאות במשנה פסחים לפי משנה דפוס לא נודע, סיני, מ"ד, תשי"ט.
6 איני יודע לפי איזה קנה מדה תרומות היא "מסכת קטנה" ופסחים "מסכת גדולה".

הדרך שהלך בה יערי בקביעת ייחוסו של דפוס זה אל כת"י ספרדי אינה נראית לי. העובדא שיש בביאור לעזים גם בספרדית, אינה מוכיחה אלא זאת שהחכם המבאר ידע ספרדית וכתב את ביאוריו ליודעי ספרדית. עובדא זו יכולה לעורר להשערה, שכשם שהחכם המבאר הוא מיוצאי ספרד או מצאצאיהם, כך גם הספר שהשתמש בו הוא ספרדי, אבל עד שלא מפרסמים השערה כזו בתורת וודאי גמור, צריך תחילה לעשות בדיקות שיערי לא עשאם.

נראה לי שהביאור אינו מכון, מעיקרו, לנוסח המשנה שבספר. והרי כמה דוגמאות: א. נוסח המשנה ביומא פ"א מ"ז: "פירחי לוייה מכין לפניו באצבע צרדה", ואילו בביאור: "פרחי כהונה: ענינו בני הכהנים". נוסח המשנה בפנים מתאים בכללו לד"ג, וכי"י רמב"ם, פרמה, קויפמן, לו, ואילו הביאור מכון לנוסח כפי שהוא במשנה שלפני הירושלמי בכ"י לידן.

ב. נוסח המשנה בשבת פ"ח מ"ג: "... עור כדי לעשות קמיע קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין", ואילו בביאור "דוכסוסתוס קלף: העור בשעת עיבודו חולקין אותו בכל השטח לשנים והאח. נקרא דוכסוסתוס והשני קלף". המשנה אינה גורסת דוכסוסתוס כלל, ונוסח זה מתאים בכללו לנו' הרמב"ם (קפת) וכי"י קויפמן, לו, פרמה, ואילו נוסח הביאור מכון למשנה כנו' ד"ג: "עור כדי לעשות קמיע דוכסוסתוס כדי לכתוב עליו מזוזה קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין" [ועכשיו ר' בספרו המצויין של הר"א גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, ירושלים, תשל"ו, עמ' 167].

ג. נוסח המשנה בשבת פ"ו מ"ח: "אנקטמין טהורין", ואילו בביאור "לוקטמין". נו' המשנה בכללה כנו' ד"ג, כי"י פרמה, לו, ואילו נו' הביאור כבמשנה שבבבלי, ור"ח שם. ור' ערוך ערך אנקטמין וערך לוקטמין בערוה"ש, ובכל אחד מן הערכים האלה מוזכר גם הנוסח האחר בשם "ס"א". ולעניין אנקטמין — לוקטמין ר' תוספתא כפשוטה, שבת עמ' 70 הע' 7 [גולדברג, שם, עמ' 117, 120].

ד. נוסח המשנה בשבת פ"ח מ"ד: "אנטיפי", ואילו בביאור "אנדיפי". נו' המשנה כנו' ד"ג, ואילו נו' הביאור מתאים למשנה כ"י לידן, וערוך ערך אנדיפי [גולדברג, שם, עמ' 169].

ה. נוסח המשנה בשבת פ"ז מ"ב, לגבי הצד צבי, "והמוחקו", ואילו בביאור "ממחקו". נו' המשנה בכי"י לו, פרמה. נו' הביאור מתאים למשנה שבבבלי (וילנא) [גולדברג, שם, עמ' 135—136].

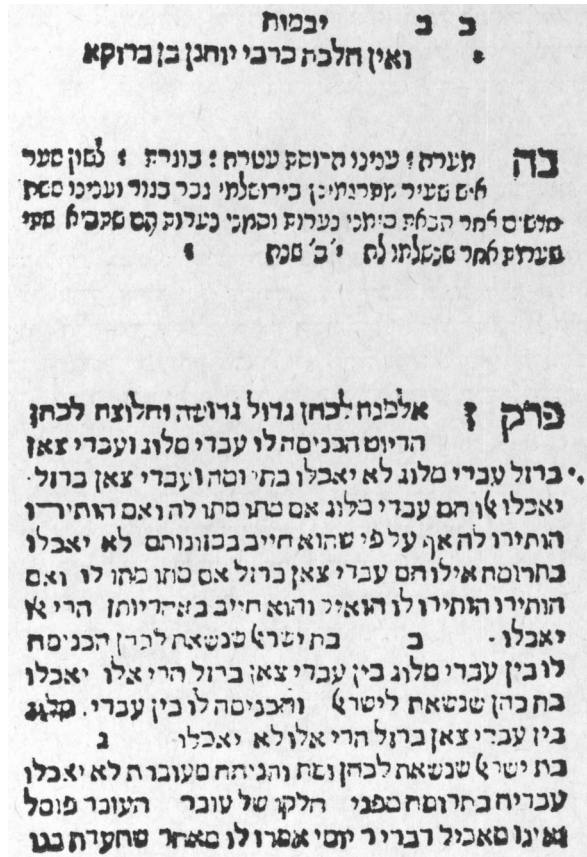
ו. נוסח המשנה ביומא פ"ו מ"ז: "קלען במקלות והוצאן (!) לבית השריפה", ואילו בביאור: "קלען במקלעות". נו' המשנה בכי"י קויפמן, פרמה, לו וערוך ערך קלע ב', ואילו נוסח הביאור כבד"ג וברמב"ם.

ז. נוסח המשנה בכתובות פ"ז מ"י: "והצורף נחשת", ואילו בביאור "מצרף נחושת". נוסח המשנה כרמב"ם ודומה גם לכי"י קויפמן ולו, ונו' הביאור כד"ג, וכי"י פרמה, מינכן.

ההבדלים בין משנתו של המבאר לבין משנתו של הספר שרשמנו כאן, הם רק חלק מן ההבדלים שמצאנו בבדיקה חלקית של הספר. כללו של דבר הביאור שלאחר הפרקים אינו מכון לנוסח המשנה שבפרק, וספק אם המדפיס לקח את הביאור מאותו מקור שממנו העתיק את המשנה.

ולעניין השאלה אם הביאור נעתק לדפוס מאותו מקור שממנו הועתקה המשנה, יש לשים לב לדבר נוסף שמצאנו בספר — דבר החשוב אף להשלמת תיאורו של

יערי. יערי מסר בקרית ספר ובסיני הנ"ל? שיש בספר זה ביאורי מלים אחר כל פרק, אך דבריו אינם מדויקים. בטופס של בית הספרים הלאומי שרדו בשלושת הסדרים הראשונים של המשנה מאתיים סיומי פרק, ויש שם עשרים ושנים פרקים שאין אחריהם ביאור. סדר ההדפסה הרגיל הוא זה: אחר הפרק רצוף הביאור, ולביאור רצוף הפרק הבא. כשאין ביאור, רצוף לפרק שללא-הביאור הפרק הבא. אבל, בקצת מקומות בספר מצאנו מצב שונה. ביבמות אין ביאור אחר פרק ח' ולא אחר פרק ט', אבל כאן לא נדפסו הפרקים ברציפות, אלא השאירו אחריהם

עמוד מתוך "דפוס לא נודע" למשנת יבמות

מקום ריק, ורק אחריהם הדפיסו את הפרקים ט', י'. הרושם המתעורר הוא שלמדפים לא נמצא הביאור שעה שגמר לסדר את הפרקים ח', ט' לדפוס, לפיכך השאיר אחר הפרקים מקום ריק כמקום ששיער כי יידרש לביאור, והמשיך לסדר לדפוס את הפרקים ט', י'. הביאור לא נתקבל, או מסיבה אחרת לא נדפס, ושוב לא פירק המדפים את הפרקים המסודרים כבר לדפוס. הביאור שלאחר הפרקים ו', ז', נסדר

בתרומות אחד עשר פרקים ובפסחים עשרה; תרומות נכתבת, בכ"י קויפמן לדוגמא, על גבי עשרים ושלוש וחצי עמודות ופסחים על גבי קצת פחות מעשרים ושתיים עמודות. 7 וכן גם בספרו "הדפוס העברי בקושטא", תשכ"ז, סי' 77.

לדפוס לאחר שגופי הפרקים האלה כבר נסדרו, לדפוס, ולאחר שהשאר המדפוסים מקום ריק לביאור התברר שאין הביאור זקוק לכל המקום שהשאר חלק. לפיכך נ"ל שכשהגיע המדפוס לפרקים ו', ז', ח', ט' ביבמות לא היה לפניו הביאור⁸, ומתברר שהוא לא ידע אותה שעה לאיזה פרק יהיה לו ביאור ולאיזה פרק לא יהיה לו ביאור, וגם לא ידע לאמוד נכונה את המקום הנחוץ לביאור, ושני הדברים מסתברים יותר אם הביאור לא היה על גבי הספר שממנו נעתקה המשנה⁹.

לצורך הדיון כאן אין צריך לברר אם נוסח המשנה המשתקף מן הביאור מושך אמנם לספרד. שכן הראינו שאין קשר של נוסח — וככל הנראה אף לא קשר פיזי, של כתב יד או ספר — בין הביאור לבין המשנה שבספר. והואיל והלעזים שבביאור הם ההוכחה היחידה שהביא יערי לדבריו, שוב לא נותר דבר שימשוך משנה זו לספרד יותר מלכל כוון אחר.

נשאר עוד לבדוק את דברי יערי כי דפוס זה נדפס על פי כ"י אחר ושונה מד"ג. חזרתי על מעשה יערי, והקבלתי דפוס זה אל ד"ג במסכת תרומות, היא המסכת שבה ערך יערי את בדיקותיו המפורטות, ונראה לי שיש סימן המוכיח שמדפוס דפוס זה כן השתמש בד"ג. מדפיסי ד"ג נהגו, כדרכם של כמה וכמה סופרים בכתבי יד, וכדי לשמור על אורך אחד של השורות, להדפיס מתיבה שלא היה מקום לכולה בשורה, את אותו חלק ממנה הממלא את השורה עד לאורך האחד, ולחזור ולהדפיס את המתיבה כולה בראש השורה הבאה. לאותיות אלה נקרא להלן "מילוי שורה". נעתיק כאן את משנת תרומות פ"ה מ"ב משני הדפוסים, כסדר השורות בדפוסיהם.

דפוס נפולי

סאה תרומה טמאה שנפלה לתוך

מאה חולין טהורין ר' אליעזר או' תרום ותשרף שאני או'

סאה שנפלה היא סאה שעלתה. וחכמי' אומרים תעלה

ותאכל נקודים או קליות או תלוש במי פירות או תתח

תתחלק לעיסות כדי שלא יהא במקום אחד כביצה

דפוס לא נודע

סאה תרומה טמאה שנפלה לתוך מאה חולין טהורין

ר' אליעזר אומר תרום ותשרף שאני אומ' סאה שנפלה

היא סאה שעלתה וחכמים אומרים תעלה ותאכל

נקודים או קליות או תלוש במי פירות או תתח . תתחלק

לעיסות כדי שלא יהא במקום אחד כביצה

סדר האותיות בדפוס זה העתיק כאן מד"ג כמות שהוא, ואת אותיות מילוי השורה בכלל זה. כשהרגיש בדבר, הטיל נקודה באמצע גובהה של השורה לסימן מחיקה, והוא נהג בדפוס, ועובר להדפסה, כדרכם של כמה סופרים בכתבי יד כשהרגישו בטעויות לאחר שכתבון. עד שלא נמצא הסבר אחר, טוב יותר, לשורה זו בדפוס

8 וגם לא לפרקים ד', ה', י"ג, י"ד, ט"ו — אבל כאן לא השאיר מקום לביאור.

9 בדרך כלל סידר המדפוס לדפוס את הביאור מיד לאחר שסידר לדפוס את המשנה, ולכן יש בדרך כלל התאמה של מקום בין הביאור לבין הפרקים שביניהם הוא נתון, בין שהביאור הוא בן שורה אחת ובין שהוא בן שורות רבות.

חורבן

וואכלו נקודי או קליות או ילושו במי פירדאו ויהלכנ
 לעיסות כרי שלא יהא במקום אחד כביצה **ב**
 באותה תרומה טמאה שנפלה לתוך סאה חולין טהורין
 ד' אליעזר אומר תירום ותרשף שאני אומר סאה שנפלה
 היא סאה שעלתה וחכמים אומרים תעלה ותכל
 בקורים או קליות או הלוי במי פירות אותה תהיה חלק
 לעיסות כרי שלא יהא במקום אחד כביצה **ג**
 סאה תרומה טהורה שנפלה לסאה חולין טמאין תעלה
 ותכל נקורים או קליות או הלוי במי פירות או
 התחלק לעיסות כרי שלא יהא במקום אחד כביצה
ד סאה תרומה טמאה שנפלה לסאה
 סאה תרומה טהורה בית שמאי אומרין ובית הלל
 סתירין אמרו בית הלל לבית שמאי הואיל וטהורה
 אצורה לזרים וטמאה אסורה לכהנים מה טהורה עולה
 אף הטמאה תעלה אסור להם בית שמאי לא אם העלו
 החולין הקלין הטהורין לזרים את הטהור תעלה תרומה
 הטהורה האסורה לזרים את הטמאה לאחר שהורו ר'
 אליעזר אומר תירום ותרשף וחכמים אומרים אברח
 בסעוטה וחלכה כחכמים **ה** סאה תרומה
 שנפלה לסאה חביתה ונפלה למקום אחר ר' אליעזר
 אומר מדמעות כתרומת ודאי וחכמים אומרים אינה
 מרמעת אלא לפי חשבון יואין חלכה כר אליעזר
ו סאה תרומה שנפלה לפחות סמאת
 ונרמעה ונפלה מן המרומע למקום אחר ר' אליעזר אומר
 מרמעת כתרומה ודאי וחכמים אומרים אין חטובע

עמוד מתוך "דפוס לא נודע" למשנת תרומות

זה, עד אז זו הוכחה גמורה שדפוס זה השתמש כאן בד"נ. ועניין זה נתעלם מיערי,
 שערך את השוואותיו המפורטות בין שני הדפוסים במסכת זו דווקא.
 כיוצא בו בסוף גיטין. אף כאן נעתיק משני הדפוסים לפי השורות המקוריות:

דפוס נפולי: ... אי זו היא אמתלא גירש איש פלוני את אשתו על תנאי ז
 זרק לה קדושה ספק קרוב לה ספק קרוב לו זו היא אמת
 אמתלא בית שמאי אומרים ...
 בדפוס לא נודע: ... אי זו היא אמת לא (!) גירש איש
 פלוני את אשתו על תנאי זרק לה קדושה ספק קרוב
 לה ספק קרוב לו זו היא אמת אמת לא (!) בית שמאי אומרי' ...

עד כאן לא ידענו איזה משני הדפוסים הוא המוקדם. כל מה שנאמר בענין זמן
 הדפסתו של הספר הזה עד עכשיו — בין דברי יערי שהניח כאפשר שדפוס זה
 קודם לד"נ (קרית ספר הנ"ל), ובין דברי הררנ"ג רבינוביץ והרי"ן אפשטיין שחשבוהו
 למאוחר לד"נ — לא יצא מגדר השערה. ממילא גם מה שנאמר ע"י הרי"ן אפשטיין

בעניין היחס שבין שני הדפוסים (מבלגה"מ, 1279—1280) לא היה מוכח מבחינה מתודית. בכל תופעה משותפת לשני הדפוסים לא יצאנו מן הספק אי זה משני הדפוסים הוא שהעתיק, וגם לא מן הספק שמא ספר שלישי, שלא הגיע אלינו, הוא הוא הגורם לתופעה המשותפת. מספיקות אלה יצאנו.

מחמת השנויים הרבים שבין שני הספרים, שנויים שהביאו חוקרים לידי החלטה שספר זה נדפס על פי כתב יד שבא מספרד, אין במה שהבאנו מספיק לגבי הספר בכללו, ואפשר שכאן וכאן השתמש אמנם המדפיס בד"נ ואילו במקומות אחרים השתמש בספר אחר. לכן נחשיב כל סימן נוסף שיהיה בו כדי ללמד על תולדות הנוסח של ספר זה.

אף על פי שאין בהוכחות הנ"ל די לכל הספר, יוצאת תועלתן גם מחוץ למקומן, שכן הן מקנות כח גם לסימנים שכשלעצמם לא היו מוכיחים. עד כאן אם מצאנו סימן המורה על קרבה בין שני הספרים, כגון טעות משותפת או תופעה אחרת מיוחדת לשני הספרים, לא יכולנו לדעת בבירור מה טיבה של אותה קרבה, אם של העתקה אם של קרבת משפחה דרך ספר אחר או שלשלת ספרים. מעכשיו, שאנו יודעים בבירור שדפוס זה העתיק מד"נ, מותר לפרש אף תופעות כאלה כסימנים מוכיחים העתקה גם שם. כיוצא בו, אם נמצא טעות משותפת שיכולה היתה להווצר בכל אחד משני הספרים גם באופן בלתי תלוי, כגון דילוג או הכפלה על ידי הדומות.

נכונות דברינו על שמוש של דפוס זה בד"נ אינה נפגמת מכך שלא כל הטעויות משותפות לשני הספרים. ודאי שהדפוס הצעיר יכול שתפולגה בו טעויות חדשות¹⁰, אבל גם לא כל הטעויות שבדפוס הזקן צריכות לעבור לדפוס הצעיר, שכן אפשר שהטופס שלפני המדפיס עבר הגתה שסילקה חלק מן הטעויות ואפילו את רובן. לכן יש לטעויות המשותפות המעטות יותר כח מוכיח מאשר להעדרן של רוב הטעויות שבד"נ מן הספר האחר.

מעין מה שאמרנו ביחס לטעויות משותפות ניתן להאמר גם ביחס לצורות שגורות ובלתי שגורות. אם רואים שני ספרים ולהם צורה שגורה וקבועה של כתיב, ובמקומות אחדים — המשותפים לשני הספרים — נמצאת צורה בלתי שגורה לספרים אלה, אף זה לבו סימן שספר זה תלוי בספר זה או ששניהם תלויים בשלישי. וכמות שאמרנו קודם ביחס לטעויות, כך גם כאן, לא תפחת כוחה של הוכחה כזו אם לא בכל מקום תהיה התאמה זו, כלומר: אם בחלק מן המקומות לא נמצא את הצורה הבלתי שגורה אלא באחד משני הספרים. אדרבה, אפשר שאפילו נעזר בכך — במקום שנהיה זקוקים לשיקול כזה (שהרי בשני הספרים שאנו דנים בהם כאן כבר איננו צריכים לו) — ונאמר שספר ב', ששינה חלק מן הצורות הבלתי שגורות לשגורות, הוא ודאי לא שימש מקור לספר א' (שאם לא כן מגיין לקח ספר א' את הצורות הבלתי שגורות הלא משותפות) אלא או שספר ב' תלוי בספר א' או ששניהם תלויים בספר שלישי.

לדוגמא: בשביעית, פ"ד מ"ב, במשנה אחת, בא "בית שמאי" בד"נ בשלושה כתיבים שונים.

בפעם הראשונה: בית שמי אמ' — כתיב לא רגיל לדפוס זה (שים לב גם לקצור "אמ'"). בפעם השנייה: בית שאמי אומרי' (כנראה עניין של שחלוף אותיות).

10 ואין צורך לומר שאמנם כך הוא, וגם במס' תרומות מצאנו כן.

בפעם השלישית: בית שמאי — כרגיל בדפוס זה.
בדפוס לא נודע בא בפעם הראשונה, בית שמאי אומרים, כרגיל בדפוס זה. ותחת
"אמ" שבד"נ בא כאן "אומרים".

בפעם השנייה: בית שמאי אומרי'.

בפעם השלישית: בית שמאי, הכתיב הרגיל לדפוס זה.
הצורה היוצאת דופן שבפעם השנייה (שמאי), המשותפת לשני הדפוסים, מלמדת
על קיום קרבה ביניהם — ובמקרה שלנו ברור שהמדובר בהעתקה מד"נ — אף על פי
שבפעם הראשונה יש לנו אי שוויונות בין הדפוסים. אלה מסתברים כתוצאה של
הגהת הטופס שלפני מדפיס דפוס לא נודע או, בהגהות מסוג זה, כהגהתו של
המדפיס¹¹.

הכתיב הרגיל בשני הדפוסים הוא "הלל" אבל כאן וכאן מצוי גם הכתיב המלא
"הילל". כן הוא בשני הדפוסים בעירובין פ"ו מ"ו וחמש פעמים בנדרים פ"ג
מ"ב—מ"ד. וכן הוא במעשר שני פ"ג מ"ו: "...ובית הילל... ובית הלל...
ובית הלל... אמנם בכתובות פ"ח מ"א ומ"ו נמצא פעמיים "הילל" בד"נ ו"הלל"
בדפוס לא נודע, ונראה להסביר זאת כשינוי ששינה המדפיס מן מה שהיה לפניו
על פי הכתיב המורגל אצלו.

בדקתי את כתיבו של השם ר' עקיבא בשני הדפוסים. במסכת חלה חזור שם זה
שש פעמים, והוא בא בשני הדפוסים חמש פעמים בכתיב הרגיל לדפוסים אלה
בסדר זרעים: "עקיבא", ופעם אחת, פ"ד מ"ה, בשניהם "עקיבה". כיוצא בו בשביעית.
השם הזה חוזר שם שש פעמים, ואף כאן בשני הדפוסים חמש פעמים "עקיבא"
ופעם אחת, פ"ד מ"ו, בשניהם "עקיבה". כיוצא בו בנדרים. כאן חוזר שם זה תשע
פעמים, שש פעמים "עקיבא" ושלוש פעמים, פ"א מ"א ופ"ז מ"א, "עקיבה" בשני
הדפוסים. השנויים המרובים, בעניין זה, שבין שני הדפוסים לא היו מפריעים לראות
זאת כראייה לקרבה שביניהם הואיל והם בכוון אחד — "עקיבה" בד"נ ו"עקיבא"
בדפוס לא נודע. מה שמפריע היא העובדה שפעם אחת, מעשרות פ"ד מ"ו, השנוי
הוא בכוון ההפוך. אמנם, בזכות הראיות המוצקות האחרות, לא יפריע לנו דבר
זה למסקנתנו בדבר תלותו של דפוס זה בדפוס זה, אבל מבחינה מתודית יש להבחין
בין ראייה לבין מה שאינו ראייה.

ובתרומות פ"ה מ"ד בשני הדפוסים: "אמר להם בית שמאי" (כן הוא גם בדפוס
בומבירגי רפ"ב, שנדפס כאן על פי ד"נ). יערי שערך את השוואותיו במס' תרומות
אינו מעיר על כך, כי הוא נתן דעתו למבדיל בין שני הדפוסים, ולא למשותף
ולמיוחד להם.

בדפוס לא נודע חסרה בגיטין פ"ח מ"ח ההלכה: "כתב לגרש את אשתו ונמלך בית
שמאי אומרים פסלה מן הכהונה ב"ה אומרים אעפ"י שנתנו לה על תנאי ולא נעשה
התנאי לא פסלה מן הכהונה". ההסבר לחסר זה הוא בד"נ, שהדפיסו הלכה זו
באותיות רש"י, שד"נ משתמש בו להדפסת הביאור, ולא באותיות המרובעות כרגיל
למשנה בד"נ.

בדפוס לא נודע יש אי התאמה בסדר מועד בין סדרן של המסכתות בתוך הספר
לבין סידורן ברשימת ה"מסורה" שבסוף הסדר. בפנים, הסדר הוא: שקלים לפני

11 בדפ' בומבירגי רפ"ב השוו וכתבו בשלושת הפעמים "בית שמאי", אבל פתרו "אמ"
ל"אמר".

יומא, ר"ה לפני תעניות, מו"ק לפני חגיגה¹². ברשימה שב"מסורה", שקלים אחר כיפורים, ר"ה אחר תענית ומו"ק אחר חגיגה. כל אי ההתאמות האלה בסדרן ובשמן של המסכתות נמצאות גם בד"נ.

יערי פרסם בקרית ספר הנ"ל את תצלומיהן של ה"מסורות" שבסוף סדר זרעים ובסוף סדר מועד בדפוס לא נודע. ההשוואה מעמידה על כך שבכל אחד משני הדפוסים, שונים למדי נסוח וסדור המסורה בסוף סדר מועד לעומת סוף סדר זרעים שבאותו הדפוס, אבל יש דמיון רב בין מסורת כל סדר בדפוס זה למסורת שבאותו הסדר בדפוס האחר.

הבאנו כאן מה שמצאנו בבדיקה חלקית של הספר, ויש בו להוכיח העתקה מד"נ בשביעית, תרומות, מעשר שני, חלה, עירובין, נדרים, נזיר, גיטין וברשימות ה"מסורה" ששרדו מדפוס זה בטופס בית הספרים הלאומי. להלן נראה, מהדפוס מדפוס זה שמצאנו בגניזה, שכך הוא המצב גם בסדר נזיקין.

נחזור אל מסכת תרומות לשם בדיקות מפורטות יותר. יערי הקביל דפוס זה במסכת זו רק אל ד"נ, לפיכך נתן דעתו רק להבדלים שביניהם. אילו נתן דעתו לכך ששני ספרי משנה יכול שיהיה ביניהם יחס מורכב יותר מאשר העתקה פשוטה, היה עושה את השוואותיו במסגרת רחבה יותר ושם לבו, מתוך כך, גם לדמיונות המיוחדים לשני דפוסים אלה.

הקבלתי במסכת תרומות מספר ניכר של עדי נוסח, ומצאתי שבכמה מקומות גירסת שני דפוסים אלה מיוחדת ומשותפת להם. דבר זה אינו מפתיע לאור מה שמצאנו לעיל: אבל השנויים המרובים במס' תרומות בין דפוס זה לבין ד"נ, שיערי הביאם בקרית ספר הנ"ל, מלמדים שמדפיס זה לא העתיק את ד"נ כמות שהוא, אלא או שהשתמש בטופס מוגה או שהיה לו ספר אחר נוסף על ד"נ. אם אמנם היה לו ספר אחר נוסף, ודאי לא נהג לבור בשעת ההדפסה מה להעתיק מד"נ ומה מן הספר האחר — תהליך כזה אינו נוח, והיה גורם להרבה הכפלות ודלוגים ע"י הדומות — אלא צריך לומר שהוא הגיה תחילה את ד"נ עפ"י הספר האחר, או את הספר האחר עפ"י ד"נ¹³. ממה שראינו עד כאן — הטעויות שמקורן "מילויי השורה", הטעויות המשותפות לשני הספרים, ההתאמה בצורות השגורות והבלתי שגורות של הכתיבים עקיבא ועקיבה, הלל והילל — אנו מסיקים שאם הגיהו לשם הדפסת ספר זה, הרי שאת ד"נ הגיהו עפ"י הספר האחר, ולא להיפך.

ספק אם אמנם היה בידי המדפיס ספר אחר שעל פיו הגיה. קרוב יותר שהיה לו רק טופס מוגה מכבר. שכן אנו רואים כי העדיף את הנוסח השונה מד"נ הן במשנה והן בפסק, ואם היה לו ספר טוב כזה שעליו סמך, לשם מה היה זקוק כלל לד"נ. שאלה כוז כשהיא מופנית כלפי מגיה ספר לעצמו תשובתה בצדה; מגיה ספר לעצמו מגיה את מה שנראה לו חשוב, ואינו מגיה דברים בלתי חשובים בעיניו, כגון שינויים בסיומי הרבים, מלאים וחסרים, וכתיבים של שמות — אחרת היה צריך להעתיק מחדש את הספר, אבל מדפיס שהולך להעתיק את הספר כולו לדפוס, למה לו ד"נ אם יש לו ספר אחר שהוא סומך עליו יותר. אין זו אלא סברא.

12 וכן סידרו הרמב"ם בהקדמתו לפיה"מ.

13 כפי שעשו מדפיסי הירושלמי בוויניציאה, שהגיהו תחילה את כ"ל עפ"י כ"י אחרים, והדפיסו עפ"י כה"י המוגה. זו גם הדרך, לפי P. Maas, ליצירת "קונטמינציה" בדרך כלל. ר' ספרו Oxford, Textual Criticism, 1958, עמ' 8.

סברא זו מוליכה לסברא אחרת. מגיה ספר, והדברים יכולים להיות אמורים בכל ספר משנה, עשוי להגיה על ידי הטלת ה"א הידיעה, או וי"ו, בראש התיבה, או על ידי מחיקתן של אלה ועל ידי הגהות דומות, ולהסתפק בכך בלא להשוות את הנוסח המוגה בכל פרטיו אל הנוסח בספר שעל פיו הוא מגיה¹⁴. בדרך זו עשויות להיווצר צורות חדשות, פרי הגהה חלקית, אפילו בתיבה היחידה, ואין צריך לומר שבדרך זו עשויות להיווצר צורות חדשות במישור של הקטע. בהשוואות שעשיתי מצאתי, אמנם, בדפוס לא נודע מקומות המאמתים סברא זו וגירסאות המסתברות על ידיה. כגון בגיטין פ"ב מ"ג.

דפ' לא נודע: בכל כותבין ...	ד"נ: בכל כותבין ... ובקנקנתום ...
ובקלקנתום ... ולא בכל דבר	אין כותבין ... ולא בכל דבר
שאינו של קיימא על הכל כותבין	שאינו של קיימא על הכל כותבין
על העלוי של זית ... על ידו	על העלוי של זית ¹⁵ ... ועל היד
של עבד ...	של עבד ...

השנויים שבין הדפוסים אינם צריכים להטעות. הטופס שלפני מדפיס דפוס לא נודע הוגה על פי נוסח הרמב"ם¹⁶, אבל בתיבה "עלי" הסתפק המגיה בהטלת ה"א הידועה.

מעין זאת גם בתרומות פ"ג מ"ו. בכל העדים שהשויתי ביניהם, מלבד במפורטים להלן: "... ותרומה (כ"י וטיקן 465 והמבורג 156: תרומה) לראשון שהיא (קויפמן: שהוא) ראשית". כ"י הרמב"ם¹⁷ (ובהגהות ר' שמואל לירמה עפ"י ד"נ מוגה ע"י ר' שמואל בן משה מערבי עפ"י כ"י הרמב"ם)¹⁸ * וכ"י ברלין: "ותרומה למעשר ראשון שהיא ראשית". דפוס לא נודע הוא היחיד שגורס: "ותרומה ראשון שהיא ראשית". ברור בעיני שגי' דפ' לא נודע היא פרי הגהה חלקית, הלמ"ד של "לראשון" נמחקה אבל לא הוסיפו "למעשר". אפשר שאין זו אשמתו של המגיה אלא אי הבנה מצד המדפיס לסימני המגיה.

וכן בכתובות פ"ח מ"ה. ד"נ וכן כ"י פרמה 138, מינכן, המשנה שלפני הרי"ף (בכ"י ביהמ"ד ר' לרבנים בניו יורק RAB. 692, ודפ' קושטא רס"ט) גורסים אף בסיפא, לגבי זיתים או גפנים וזקנים, "רבן שמעון בן גמליאל אומר ...". ואילו כ"י הרמב"ם, קויפמן, המשנה שלפני הירושלמי בכ"י לידן, לו, פריס 328—9, פרמה 984, המשנה שלפני הבבלי וטיקן 130, תוס' רי"ד, המשנה שלפני המאירי והמאירי, "מקצת נוסחאות" שלפני הר"ן, גורסים בסיפא: "ר' יהודה אומר ...". דפוס לא נודע גורס בסיפא: "רבי אומר ...". אף כאן אין זו מסורת שלישית, אלא

- 14 כך ראיתי נוגה, למעשה, מגיה דייקן כר"ש לירמה.
- 15 על השמוש בעלה זית לכתובה ר' מהר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, שבת עמ' 176, ד"ה על עלה זית.
- 16 בהמשך דברינו נראה שאותו הטופס מד"נ ששימש את המדפיס הוגה בדרך כלל על פי נוסח הרמב"ם.
- 17 במשנה עם ש"נ בעריכת הרב ג. זק"ש, כרך ב', ירושלים, תשל"ה, לא כללו את כ"י וטיקן והמבורג, הנזכרים אצלנו בפנים, ברשימת עדי הנוסח. אפשר שהדבר נעשה מתוך שיקול הדעת, איני יודע. כ"י הרמב"ם הוא ברשימת עדי הנוסח של אותה מהדורה, אבל גירסתו כאן לא נרשמה שם במדור ש"ג.
- *17 ראה מ"ש על הגהות ר"ש לירמא, קרית-ספר, נ"ב, תשל"ו.

פרי הגהה חלקית. הגהת "רבן" ל"רבי" ומחיקת התיבות "שמעון בן גמליאל" נקלטו בדפוס זה, ואילו התוספת "יהודה" לא נקלטה.

מעכשיו מובן גם כיצד נוצרה גירסת דפוס לא נודע בכלאים פ"ה מ"ג: "שומרה שבכרם גבוהה עשרה ורחבה ארבע זורעין ואם היה בראשה שער כותש אסור". ד"ג גורס "שומרה שבכרם / גבוהה עשרה ורחבה ארבע זורעין בתוכה ואם היה / שער כותש אסור". ד"ג גורס איפוא בבבא זו "זורעין בתוכה" כגירסה בשתי הבבות הקודמות, לגבי החריץ ("בתוכה") והגת. וכמות ד"ג כן גם בכ"י המבורג 156, פריס 328-9, וטיקן 465. מגיה אותו טופס של ד"ג הגיה בבבא של השומרה "זורעין בראשה" וכמות בכ"י קויפמן, ברלין 94 (OR. Qu. 567b) עם פי' הרמב"ם בערבית ועדי נוסח גוספיים. לשם כך מחק המגיה "בתוכה" והוסיף בגליון החיצון, ליד השיטה, "בראשה". מדפיס דפוס לא נודע קלט את המחיקה אבל טעה והדפוס את "בראשה" במקום שהוא מצאה, סמוך לסוף השיטה.

לפי המשנה שבמהדורת הר"י קאפת ולפי המשנה שבמהדורת הר"ן זק"ש, גירסת כ"י הרמב"ם היא "זורעין בראשה". איני יודע מניין לקחו זאת. בכ"י הרמב"ם "זורעין" הוא בסוף שיטה ואילו בראש השיטה הבאה כנראה שיש חסר מחמת פגימה בכ"י.

אלה הן דוגמאות אחדות לגירסאות בדפוס לא נודע שאין להן חבר, ועכשיו מתברר שאף אינן מסורת. בדרך זו נוצרו בדפוס זה גם צורות פחות בולטות בחידושן, ואף נוצרו צורות שבהן דפוס זה מצטרף לעד נוסח זה או זה בלי שיש לכך קשר עם מסורת.

ברוב המקומות שיש בהם שינוי בספר זה לעומת ד"ג, מתאים הנוסח השונה לכ"י הרמב"ם ולהגהות לירמה ולכ"י ברלין, ובכמה וכמה מקומות מתאים הנוסח השונה רק לעדי נוסח אלה¹⁸. ועוד רואים שגם פסקי ההלכה — הנמצאים בסופי משניות

18 התאמות בלעדיות לדפוס זה ול"נוסח הרמב"ם"					
פ"ג מ"ג התוספת [ואין תרומת השני תרומה].	שזה לכ"י רמב"ם, ברלין והגה' לירמה.				
פ"ג מ"ה התוספת [אף] האומר ו	" " " " " "				
פ"ג מ"ה התוספת [אף] האומר וו	" " " " " "				
פ"ד מ"א ממקום	" " " " " "				
פ"ד מ"ג במגין	" " " " " "				
פ"ה מ"ט ומותר	" " " " " "				
פ"ו מ"ד מדמי	" " " " " "				
פ"ו מ"ה לא מן . . ולא מן . . ולא מן . .	ולא מן " " " " " "				
פ"י מ"ה והיא תרומה או מעשר שני	שזה בכל רק לכ"י ברלין (ברמב"ם ובהג' לירמה . . . במעשר שני)				
פ"י מ"ו חבלי	שזה רק לכ"י הרמב"ם				
פ"י מ"ח חמשה	שזה רק לכ"י הרמב"ם וברלין				
פ"יא מ"ב כמונה	שזה רק לכ"י הרמב"ם וברלין				
פ"יא מ"ה לסאה	ניתן להשוואה רק לכ"י הרמב"ם. כ"י ברלין פגום מבחינה פיזית.				

בדפוס זה והלקוחים מפיה"מ לרמב"ם (יערי, ק"ס הנ"ל) — השונים לפעמים מפסקי ההלכה שבפי' המשנה בד"נ (יערי, שם), מתאימים עם הפסקים בכ"י שבפי' הרמב"ם בערבית (אפשטיין, תרביץ הנ"ל, ומבולנה"מ, עמ' 1279). מצירוף שני דברים אלה ברור שאותו טופס מד"נ ששימש את המדפיס של ספרנו, היה מוגה במשנה ובפירושה המשנה עפ"י כ"י עם פי' הרמב"ם, כדוגמת הגהות לירמה וכדוגמת הטופס מד"נ עם הגהות שבבית המדרש לרבנים בניו יורק¹⁹.

מן האמור עד כאן יוצא שרוב הגירסאות במס' תרומות בדפוס זה מתאימות לד"נ או ל"נוסח הרמב"ם" (בתוך זה אני כולל את כ"י הרמב"ם, כ"י ברלין והגהות לירמה). אבל יש מקומות במס' תרומות שאין נוסח דפוס זה מתאים לאחד מהם, ופעמים אף לא מצאתי לנוסח דפ' זה חבר²⁰. חלק מן הגירסאות מסתבר כתוצאה של הגהות חלקיות. לגבי השאר לא נתברר לי אם זה מעיד על נוסח הספר שעל פיו נעשתה ההגהה, או שמא מעיד דבר זה על כך שאותו טופס מד"נ ששימש את מדפיס ספר זה עבר הגהה אחר הגהה על פי ספרים שונים²¹.

לערכן של נוסחאות ספר זה לקביעת נוסח המשנה בתרומות: במקום שנוסח דפוס זה שווה לנוסח ד"נ, אין הוא מעיד אלא על ד"נ, ומכיוון שד"נ כולו בידינו אין לו, מבחינה זו, ערך²². במקום שהוא שונה מד"נ ושווה לנוסח הרמב"ם, איננו יכולים

19 ש. ליברמן, הלכות הירושלמי לרמב"ם ז"ל מעצם כ"ק ז"ל, נויארק, תש"ח, עמ' ו', הע' 21. ספרנו לא נדפס כנראה עפ"י הטופס ההוא, אעפ"י שכמה פעמים יש התאמה בין ההגהה שם לבין הנוסח כאן. בשביעית סוף פ"ב מוגה שם "והלכה כר' אליעזר בן יעקב", ואילו בדפ' זה: "ואין הלכה כר' אליעזר בן יעקב".

20 ר' נספחים א' ב'.

21 בדיקות המפורטות נעשו בתרומות והמסקנות הן לתרומות, ואי אפשר להתחילן בפרטים על הספר כולו בלא בדיקות נוספות. הגה יערי כתב בסני הנ"ל עמ' רל"ח: "אחד השינויים הבולטים בין שתי הנוסחאות, שכמעט בכל פעם שהגירסא בדפוס נאפולי הוא צורת-רבים בעברית (—ים), גורס דפוס לא נודע צורת רבים ארמית (—ין). וכן לגבי צורת הפועל והכינויים. כגון: אוכלים — אוכלין; שורפים — שורפין; תשלומים — תשלומין; צבעים — צבעין; זבחים — זבחין; פסחיהם — פסחיהן; עומדים — עומדין; משלהם — משלהן; מימיהם — מימיהן; מדבריהם — מדבריהן; בידם — בידן; הוייה — הוואה". ואעפ"י שגם בפסחים השויתי את הספרים, וגם כאן מצאתי שהשונה מד"נ מתאים בדרך כלל לנוסח הרמב"ם, כלומר שהמסקנה העיקרית, שספר זה נדפס עפ"י ד"נ מוגה עפ"י הרמב"ם, נכונה אף בפסחים, מכל מקום יש כאן שינוי בטיב ההגהה. בתרומות אין שינויים בסיומת אלא ארבע פעמים, מספר קטן מאוד, ואדרבה כמה וכמה פעמים יש התאמה בלעדית בעניין זה בין דפ' זה לבין ד"נ, ובשני הדפוסים הסיומת היא —ים. איני יודע בלא בדיקה נוספת אם הגהות תרומות יוצאת דופן בעניין זה, או פסחים, או שיש הבדל בין זרעים לבין חלקים אחרים של המשנה, והאם זה מגיה אחר. אחת למדנו אף מכאן, שאי אפשר להעביר בלא בדיקה דברים הנלמדים בחלק אחד של הספר לחלקים אחרים.

22 ואם תאמר, ומי לנו גדול מהר"ן אפשטיין, והוא מביא במבוא לנוסח המשנה שלו נוסחאות דפוס זה ליד נ" ד"נ. זו אינה תשובה, שכן אפשטיין כתב למעשה את ספרו בלא לראות גופו של ספר משנה זה. את הטופס שבעל דק"ס השתמש בו רצה אפשטיין לראות ולא ראה (תרביץ הנ"ל, עמ' 65), ואת מאמרו זה בתרביץ כתב בלא לראות את טופס ביה"ס הלאומי. בדוק ותמצא, שכל מובאותיו במאמר זה מדפוס זה הן עפ"י מה שהביא יערי בקרית ספר (ור' גם הע' 3 בתרביץ). והלא באותה שעה ("בפרוס עצרת תש"ו") עומד אפשטיין כשנתיים ורבע לאחר שהתחיל בהדפסת המבוא לנוסח המשנה (באדר תש"ד). מאוחר יותר ראה אמנם את הספר והשתמש בו, בפרק: נוסח הדפוסים, אבל זו כבר לא היתה כנראה שעה כשרה לשנות בספר.

לומר דברים ברורים כ"כ כמו ביחס לד"ג, הואיל ולפי שעה איננו יודעים עפ"י איזה ספר, או ספרים, נעשתה הגהתו של אותו טופס מד"ג ששימש את המדפיס הזה. מכל מקום אני נוטה שלא לראות בדפוס זה עד נוסח נוסף במקום שנוסחו שווה לכ"י הרמב"ם, וכן במקום שאין לנו כ"י הרמב"ם, כשהוא שווה לכתב היד שהוגה ע"י ר' מוסי בן עבד אלמחסן עפ"י כ"י הרמב"ם²³. רק במקום שאין לנו אף אחד משני כ"י אלה נעזר גם בדפוס זה בשביל קביעת נוסח הרמב"ם. בטופס ביה"ס הלאומי נועד תפקיד כזה רק למחציתו השנייה של הפרק האחרון בחגיגה. על הנוסחאות השונות מד"ג ומנוסח הרמב"ם, ושאפשר להסבירן כתוצאה מהרכבה שנוצרה ע"י הגהה לא שלמה, כבר דברנו למעלה. נותרו עוד איפוא נוסחאות ספר זה השונות מד"ג ומנוסח הרמב"ם ושאינן תוצאה של הרכבה. בשאלה איך לנהוג בדפוס זה במהדורה בקרתית נדון אי"ה במקום אחר.

מסקנתי בדבר תלותו של דפוס לא נודע בד"ג דומה לשל הרי"ן אפשטיין במבוא לנה"מ, אלא שהוא ז"ל אמר את דבריו בלא ראיות מספיקות. נעתיק כאן מדבריו כדי להעיר עליהם: "אף חלוקת המשניות שונה בדפוס זה מדפוסים שאחריו (ולפעמים הציונים משובשים בחלקם), כגון שבת פ"ז מ"ב—מ"ד שבדפ' פיזור: ד הבונה (בטעות במקום: ג) ה ועוד כלל, ו המוציא תבן, ובפ"י מ"ה—מ"ו בפיו: ו המוציא אוכלין, ז הנוטל, ובעירובין פ"י מ"ג—מ"ט בפיו: יב (בטעות), יג, יד; ובפסחים פ"ט מ"ט—י"א בפיו: אמר להן אם, יא אמר להן ואמר, יב שתי חבורות, יג וכן חמש, יד שנים — ה כל כבד"ג. נ. עכ"ל. ההדגשות במקור. בשנים מארבעת הפרקים המובאים כאן ע"י אפשטיין, אין ד"ג שווה לדפוס לא נודע אלא לדפוסים המצויים. לגבי שני הפרקים האחרים, שבת פ"י ופסחים פ"ט, התיאור אמנם נכון, אלא שאין זה כשלעצמו מוכיח תלות, וכמות בשני דפוסים אלה כן הוא כאן אף בכ"י פרמה ולו (בשבת הכוונה לכ"י פרמה המוגה). גם אלמלא מצאנו עדי נוסח נוספים שבהם הפיסוק למשניות כבשני דפוסים אלה, אין זהות זאת או הדומה לה מוכיח תלות.

הרב ירחמיאל ווייס תיאר את כתבי היד ואת הדפוסים הקדומים שהשתמשו בהם במשנה עם ש"נ בעריכת הרב נ. זק"ש, זרעים כרך א', ירושלים, תשל"ב. דפוס לא נודע מתואר שם עמ' 82—83. לא מצאתי בפרק זה חידוש, והוא תלוי כולו בדברי א. יערי והרי"ן אפשטיין. אף הוא מקבל את שיטת יערי וכותב: "כנראה שלפני המדפיסים היה כת"י ספרדי שהובא ע"י מגורשי ספרד, אשר באו לטורקיה והקימו בה בתי דפוס, דבר שנראה גם מהלעזים הספרדיים הרבים שבביאור".

הרב ווייס נגרר אחרי יערי גם בדברים חשובים פחות. אף לפי תיאורו יש בדפוס הזה ביאור אחר כל פרק ופרק. יערי וגם ווייס רושמים מה חסר בדפוס זה, ויש להוסיף לאותה רשימה גם את דמאי פ"ד מאמצע מ"ה עד למשנה הראשונה בפ"ז

23 ר' פי' המשנה לרמב"ם, דפוס צלום מהדו' הר"ס ששון, ור' דברי ששון במבוא העברי, עמ' 17, הע' 13, ורשימת כתבי היד שהוגהו ע"י ר' מוסי בן עבד אלמחסן.

מי שמחשיב את גי' דפוס זה אף במקום שהן שוות לכ"י הרמב"ם (ולכ"י ר' מוסי בן עבד אלמחסן), אל יסתמך על כך שרי"ן אפשטיין מביא נוסחאות דפוס זה ליד נו' כ"י ברלין ולירמה, מן הסיבה שהזכרנו בהע' 22. ועוד, הרי"ן אפשטיין לא הכיר את כ"י הרמב"ם ואת כ"י ר' מוסי בן עבד אלמחסן. מאמרו החשוב של ש"מ שטרן, "פירוש המשנה בכתב ידו של הרמב"ם", נתפרסם רק שנים אחרי הופעת מבולנה"מ, והוא נתפרסם בתרביץ אחרון שזכה לעריכתו של רי"ן אפשטיין: שנה כ"ג, תשי"ב, 72—88.

שם. וכן יש לתקן את דברי ווייס (ויערי): "יו"ט פרק ב' ומשניות א', ב' וחלק ממשנה ג', בפרק ג' "ולרשום, יו"ט מפרק ב' ועד ל"ד אמצע מ"ג. ועוד כותב ווייס: "הרנ"ג רבינוביץ — שכפי עדותו של הר"ן אפשטיין ראה טופס מקביל של דפוס זה בספרית ר' אברהם מרצבכר...". זיהוי זה הוא פרי שיקול דעתו של אפשטיין ולא עדות. ספק אם יכול היה אפשטיין להעיד על כגון זה עדות ישירה, שכן כשנפטר רבינוביץ לב"ע לא מלאו לו לאפשיטיין עשר שנים. בדברי ווייס משתקפת איוו אי הבנה שנותנת אותותיה גם בהמשכו של המשפט. המשך זה, שרבינוביץ "ראה טופס מקביל של דפוס זה בספרית ר"א מרצבכר", מטעה את מי שאינו יודע, ומעלה גיחוך אצל היודע שספר משנה זה, וכן ספרים אחרים בספרייתו של אותו נדיב ואוהב תורה ר"א מרצבכר הרשומים באהל אברהם, נרכשו על ידי רבינוביץ עצמו, לצורך עבודתו בדקדוקי סופרים, ולפיכך אי אפשר לכתוב על רבינוביץ כעל אדם שנכנס לספריה וראה ספר. וידעית דבר זה היא היסוד שעליו בנה הר"ן אפשטיין את הזיהוי של משניות פיזורו שבדק"ס עם משניות דפוס קושטא שבאהל אברהם. שכן שקולי אפשטיין היו ככל הנראה אלה: לפי הידוע לנו מתוך הקדמותיו של רבינוביץ לדק"ס על יחסי ספריית ר"א מרצבכר עם רבינוביץ ודק"ס, צריך שנמצא את משניות דפ' פיזורו שבדק"ס רשומים גם באהל אברהם, ואת רישומם של משניות דפ' קושטא שבאהל אברהם צריך שנמצאם בדק"ס, והואיל ואיננו מוצאים לא את משניות פיזורו באהל אברהם ולא את משניות קושטא בדק"ס, והואיל וגם ברשימה שבסוף ח"ג בדק"ס כותב רבינוביץ: "ולפי השערת נדפס בפיזורו או בקושטא באותיות הפיזורו", מכאן שמשניות פיזורו הן הן משניות קושטא, ובדק"ס חשב רבינוביץ שהספר נדפס בפיזורו ובאהל אברהם שינה דעתו וחשבו לנדפס בקושטא. הר"ן אפשטיין לא פירש את שיקוליו, וסמך על כך שהיחס בין ספריית ר"א מרצבכר ורבינוביץ ידוע ללומד, מן הפתיחות בחלקים השונים של דק"ס.

הוצאת הספרים מקור הוציאה דפוס צילום של ספר זה, בשם "דפוס בלתי נודע (פיזורו או קושטא)", ירושלים, תשל"א. נמצא שדפוס זה שידוע ממנו רק טופס אחד מצוי מעכשיו בטפסים נוספים ומבחינה זו נעשה שירות חשוב. הם הקדימו להוצאה זו מבוא. נביא ממבוא זה כדי להעיר עליו. כתוב שם: "כפי שמספר אפשטיין היה עותק של דפוס זה באוצר הספרים של אברהם מרצבכר ובעותק זה השתמש רנ"ג רבינוביץ...". אפשר לומר על "ספורו" של אפשטיין מה שאמרנו קודם על "עדותו" של אפשטיין²⁴.

עוד כתוב שם: "העותק שלפנינו חסר במספר מקומות, ומקומות אילו הושלמו בכתב יד בכתיבה תימנית". אין זה מדויק. על המקומות החסרים בעותק זה ואין בהם השלמה בכתיבת יד, אפשר לעמוד על פי רשימתו של יערי בק"ס הנ"ל, ויש להוסיף לרשימתו של יערי את דמאי פ"ד מ"ה—פ"ז מ"א.

עוד כתוב שם: "רנ"ג רבינוביץ מכנהו 'דפוס פיזור' אולם לדעת אפשטיין לפנינו דפוס קושטא ולכן רשמנו בשער הספר 'דפוס קושטא או פיזור' [מדויק יותר לומר

24 עוד כתוב שם: "על חשיבותו של דפוס בלתי נודע זה עמד מהר"ן אפשטיין הן במאמריו והן בספרו הגדול 'מבוא לנוסח המשנה'...". הואיל וכל דברי הר"ן אפשטיין חשובים, יש להצטער על שלא פורש כאן לאלה מאמרים, בלשון רבים, הכוונה. לי ידוע רק מאמרו שבתרביץ הנ"ל.

"על גב הספר" שכן כך מודפס רק על גבי גב הספר ואילו בשערים, העברי והאנגלי, נדפס "... (פיזור או קושטא)". עשו כאן את אפשטיין חולק על רבינוביץ, ולפי שלא רצו להכריע ביניהם נקבע שם הספר כפי שנקבע ומני אז זה הוא שמו בפי חכמים ובמהדורות של משנה. באמת אפשטיין לא חשב כלל שהוא חולק על רבינוביץ, ולפי שהכתוב במבוא שאוב מאפשטיין, לפיכך ברור שדברי אפשטיין לא הובנו.

אבל מופלא הוא שדברים אלה, המיוסדים על אי הבנת דברי אפשטיין, נכונים יותר מדברי אפשטיין בעצמו. אפשטיין חשב שהואיל ודק"ס ח"ג — שבו כתב רבינוביץ: "ולפי השערת נדפס בפיזור או בקושט" באותיות הפיזור וקראתיו משניות פיזור" — יצא לאור בשנת תר"ל, ואילו "אהל אברהם" — שבו רשם רבינוביץ את אותו הספר כנדפס בקושטא רע"ו — יצא לאור בשנת תרמ"ח, הרי ש"רנ"ג רבינוביץ החליט באחרונה, בקטלוג שלו, אהל אברהם, — שדפוס משניות זה הוא ד' קושטא רע"ו" (תרביץ הנ"ל, עמ' 66). דעתו זו של רבינוביץ שעליה "החליט באחרונה" נראית בעיני אפשטיין, ואין הוא חולק עליה. אכן, החלטתו זו של רבינוביץ לא היתה "באחרונה" אלא בראשונה. מדברי התנצלותו בפתח אהל אברהם אנו יודעים, שמחוסר פנאי נאלץ רבינוביץ להסתפק, לגבי הספרים שדפוס בספריית מרצבכר, במסירת הדברים כפי שרשמם בפנקסו בשעה שרכש את הספרים (... על כן לא נשאר דרך אחר לפני זולת כי אדפיס את הפנקס אשר רשמתי בו כל ספר בעת קניתי אשר לא עלתה על דעתי כי תודפס הרשימה...). יוצא מכאן שבזמן קניית ספר משנה זה הוא ששיער רבינוביץ שהוא דפוס קושטא רע"ו, ואחר כך משהתחיל להשתמש בספר זה בדק"ס השמיט ולא רשם עוד, בסוף ח"ג שם, את שנת ההדפסה המשוערת, והכניס גם את פיזור לתחום ההשערה, ולפיזור נטה כנראה יותר שכן הוא מכנהו בדק"ס "משניות פיזור"²⁵.

הטופס של בית הספרים הלאומי, וכן הטופס שהיה ביד רבינוביץ, אין בהם אלא שלושת הסדרים הראשונים של המשנה. באוסף ד"ר י. מהלמן שבבית הספרים הלאומי יש דפים אחדים מדפוס זה, ואין בין דפים אלה דף שאינו גם בטופס בית הספרים. יערי מוסר (סיני הנ"ל, עמ' רל"ח) שמצא בכריכות ספרים הבאים מתימן דפים בודדים מדפוס זה משלושת הסדרים האחרים. שאלתי לדפים אלה בבית הספרים, קבלתי לידי דפים שהוצאו מכריכות ספרים, ואת הדפים המבוקשים לא מצאתי. מר יצחק שבטיאל²⁶ מודיע על שלושה דפים של משנה מדפוס ישן שהוציא מר יודא לוי נחום מתוך כריכה של כתב יד שהובא מתימן, שני דפים ממסכת נדרים ודף אחד ממסכת בבא קמא. על פי הבדלי המידות שבין הדפים מנדרים לעומת הדף מבבא קמא ועל פי המראה השונה של הנייר סבור מר שבטיאל שב"ק הוא מדפוס

25 יערי היסס, בסיני הנ"ל, אם לקבל את דעתם של ררנ"ג רבינוביץ והר"ן אפשטיין, בעניין מקום הדפסתו של הספר. יערי נתן שם ביטוי לקורת רוחו, שקרה לו כדרך שקרה לרבינוביץ, שהתחיל באיטליה וסיים בקושטא. אף יערי לא הרגיש שהוא כיון בתחילה קרוב לדעתו האחרונה של רבינוביץ, וכיון מסעו של רבינוביץ היה הפוך, מקושטא לאיטליה.

26 י. שבטיאל, חילופי גירסאות מדפי משנה דפוס ישן, ספר חשיפת גנוזים מתימן, חילון, תשל"א, עמ' ל"ח—מ"ה. העורך, ר"י תא שמע, העיר לי על מאמר זה ואני מודה לו על כך.

אחר ומומן אחר מזה של נדרים. מתחת לתצלום של עמוד ממסכת נדרים רושם מר שבטיאל "המקום: ספרד. הדפוס: בלתי ידוע. הזמן: רנ"ו (1496)". בפנים הוא כותב "מספר הדפים המועט שבידי עיכב היקפו והעמקתו של הדיון בחומר זה" ואפשר שאחרים ירחיבו את הדיון "וביחוד לגבי זמנו ומקומו של הדפוס...". איני מבין את דבריו שהרי את זמנו של הדפוס הוא יודע עד לדיוק של שנה. המשווה את התצלומים שנתן מר שבטיאל אל טופס יערי אין לו ספק שכאן וכאן מדובר באותו הדפוס. הדפים ממסכת נדרים מצויים אף בטופס יערי, ומשמע שהם שרידים מטופס אחר.

לפי מר שבטיאל מדות הדף בנדרים הוא 9.5×12.5 ס"מ ובבבא קמא 10×13.5 ס"מ, גודל הסדר כאן וכאן 7×10.5 ס"מ. לפי יערי בקרית ספר הנ"ל מדות הדף בטופס בית הספרים הוא 10×14 ס"מ וגודל הסדר 7×11 ס"מ (יערי כולל במדות הסדר את הכותרות של העמודים ואילו מר שבטיאל אינו כולל את הכותרות, כך נראה לי לבאר את ההבדל). ההבדלים שבין נדרים לבבא קמא שמר שבטיאל מוסר עליהם אינם משכנעים שאמנם מדובר בשני דפוסים.

מדברי מר שבטיאל ברור שהוא ראה את דברי יערי בקרית ספר הנ"ל וממנו למד לבאר את האותיות "בה" בסופי הפרקים (במאמרו של יערי יש אף תצלומים) אבל אין הוא אומר שדפים אלה הם מאותו הדפוס שיערי מדבר עליו. אפשר שאלה הם הדפים שיערי מזכירם בסיני הנ"ל (ואם דברי יערי מדויקים אלה רק חלק מן הדפים שהוא מזכיר).

בגניזה, אוסף קימברידג', זיהיתי, על פי מיקרופילמים שבמכון לתצלומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי, קטעים מסדר נזיקים מדפוס זה. T.S. Misc. 18/33. זיהיתי שני דפים רצופים, פגומים בחלקם התחתון, ממסכת מכות, מן פ"א מ"ו: "אם כן למה נאמר נפש תחת נפש", ועד פ"ב סוף מ"ז, שם. T.S. Misc. 19/14. זיהיתי שני קטעים נוספים מדפוס זה, בסה"כ עשרה דפים. קטע אחד הוא בן ארבעה דפים, ובו מס' עדיות מן פ"ב מ"ה: "אמרו לפני ר' ישמעאל", ועד פ"ד מ"א שם: "מי שהיו שתי כתי עדים מעידות אותו אלו מעידים שנור שתיים ואלו מעידים". הקטע האחר הוא בן ששה דפים רצופים, ובו ביאור לסוף מס' ע"ז וכל מס' הוריות, ומס' אבות מתחילת המסכת עד פ"ג מ"ח: "ר' אליעזר (!) בן יהודה איש ברתותא אומר... ר' עקיבא (!) אומ' המהלך בדרך... ר' דוסתאי בר ינאי... פן תשכח את הדברים אשר".

בבדיקה שטחית מצאתי שגם כאן השונה לעומת ד"נ — ויש שנויים נכרים — שוה בדרך כלל עם נוסח הרמב"ם, וכן נראה שאף כאן יש סימנים המקשרים דפוס זה אל ד"נ. כגון במכות סוף פ"א יש במשנה אחת שלוש גירסאות תמוהות משותפות לשני דפוסים אלה: "ר' אליעזר (!) ²⁷ בן עזריא (!) אומר... ר' טרפון ור' עקיבא אומר (!)..." גם בדפוס זה, כמו בד"נ, הכתובת שבראש מסכת אבות היא: "מסכת אבות", ואילו הכתובות שבראשי העמודים "פרקי אבות". בעדיות פ"ג מ"י, כשמישיבין חכמים לרבן גמליאל, בשני הדפוסים: "אמר לו".

בעמוד בו מסתיים הביאור לסוף מסכת עבודה זרה בו מתחילה מסכת הוריות, ובעמוד בו מסתיימת הוריות בו מתחילה אבות. נמצא שסדר המסכתות בדפוס זה: עבודה זרה — הוריות — אבות, ובזה הוא דומה לסידור שבד"נ ולא לסידורו של הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה: עבודה זרה — אבות — הוריות.

27 טעות לא נדירה בד"נ.

נספח א'

רשימת המקומות שבהם אין דפוס לא נודע מתאים לד"ג ול"נוסח הרמב"ם".

ג' דפ' זה:	ג' ד"ג:	רמב"ם:	ג' דפוס זה שזה אל:
פ"א מ"א	ונכרי	ונכרי	מ. ר"ש, ליידין
פ"א מ"ד	זיתים	זיתים	המבורג, פריס, וטיקן
פ"א מ"ח	זיתים	זיתים	" " " מ.
פ"א מ"ט (2x)	זיתים	זיתים	" " " ר"ש מ. ליידין
פ"א מ"ג	הזיתים	הזיתים	" " " וטיקן
פ"א מ"ט	וזיתים	זיתים	וטיקן, ר"ש, מ.
פ"א מ"ט	זיתים	זיתים	" " "
פ"א מ"ט	צמוקין	צמוקין	פריס, וטיקן
פ"ב מ"ב	ומזיד	ומזיד	מ, לו, ליידין, ר"ש
פ"ב מ"ה	מן הכופרים	כופרין	(פרי הגהה חלקית ועפ"י ג' הרמב"ם)
פ"ג מ"א	ונמצא	ונמצא	ליידין, ר"ש
פ"ג מ"ז	שיקדמו	שיקדמו	ברליון, המבורג, וטיקן
פ"ד מ"ה	ממקום	למקום	פרמה
פ"ה מ"ה	בהם	בהם	(ד"ג ורמב"ם היחידים שגו' בהם)
פ"ה מ"ו	שאוברים	השאוברים	(פרי הגהה חלקית ועפ"י ג' הרמב"ם)
פ"ה מ"ח	ואם	ואם	קויפמן
פ"ט מ"ג	ליתא (וענני כהנים נוטלים וענני ישראל)		דילוג ע"י הדומות
פ"א מ"ד	הכליסים	הכלסין	קויפמן
פ"א מ"י	החולין	החולין	קויפמן, וטיקן, פריס, המבורג

על "דפוס לא נודע" של המשנה

נספח ב'

רשימת המקומות שאין לדפוס זה חבר. מחוץ לסוגרים ג' דפוס זה.
בסוגרים ג' העדים האחרים.

את ליתא.	פ"א מ"א
בשמקל (טעות של שחלוף אותיות)	פ"א מ"ז
תרמו (תרם, וגם בדפ' זה ההמשך בלשון יחיד "ויתחור ויתרום")	פ"א מ"ח
מדמעתן (מדמעות, מדמעו')	פ"ג מ"ב
ותרומה ראשון (ותרומה לראשון, ותרומה למעשר ראשון)	פ"ג מ"ז
תרומות (תרומה, תרומ')	פ"ד מ"א
שעור (שיעור, ולעיל פ"ג מ"ג היה ד"נ חבר יחיד לכתוב זה)	פ"ד מ"ג
והבינוני (הבינונית, והבינונית)	פ"ד מ"ג
כתרומה (כתרומת, כתרומ')	פ"ד מ"ה
חמישים (חמשים)	פ"ד מ"ט
אינו (ואין, ואינו)	פ"ד מ"ט
אחת (אחד, אחר)	פ"ז מ"ז
הציון "פרק ז' " במקום פרק ח'	
חליצה (חלוצה)	פ"ח מ"א
אף על פי (אפי')	פ"ט מ"ה
עשדי' (טעות של שחלוף אותיות)	פ"י מ"א
הקדשין (הקדשים, שלקדשים)	פ"א מ"ה
שנשאה (שנשאת, שנישאת)	פ"א מ"י

חיים ז. דימיטרובסקי

"לקט יוסף" ו"סוגיות התלמוד" (לתולדות ספרי כללי הדרוש והחילוקים)

לזכר החסיד שבכהונה
הרב פנחס זעליג בהרב בנימין בק זצ"ל
גלב"ע בליל פורים תשל"ז

את הניסוח הראשון של כללי לימוד הגמרא, שהיו מקובלים ברוב ישיבות מזרח אירופה במאות הרביעית והחמישית לאלף השישי, זוקפים החוקרים לזכותם של שני מחברים, שפירסמו שני חיבורים קטנים כמעט בפרק זמן אחד — קרוב לאמצע המאה החמישית לאלף הנ"ל. שמו של המחבר הראשון הוא ר' יוסף גינצבורג ושם חיבורו — לקט יוסף; שמו של המחבר השני הוא ר' משה, מלמד גמרא מן העיר רוהאטין, ושם חיבורו — סוגיות התלמוד¹.

את שמו של החיבור הראשון, ואת טיבו ומהותו, העלה לראשונה מתהום הנשייה א. ילינק, בליווי דברי רוגז קשים כמתלהמים: "ומי האמין לשמועה כי לדרך העקלתון הזה² יתחברו גם ספרי כללים להורות... את מלאכת ההטעאה. לא אמנע מהעתיק למען הקורא דברים אחדים מספר כזה קטן הכמות שמו לקט יוסף (פפדא³, תע"ו), ועיקרו הוא מורה דרך לדרשנים איך יתלו ענין הכתובים על יתד הפלפול כדרך הנהוג אז גם בדרוש. אך בסופו כתב מאמר סוגיות הש"ס והם כללי החילוקים..."⁴. את חיבורו של ר' משה מרוהאטין לא הזכיר ילינק במאמרו הנ"ל, וקרוב לוודאי שלא היה ידוע לו באותה שעה⁵.

תודתי נתונה להרב א' שישא נ"י, על שטרח להמציא לי צילום של "לקט יוסף" דפוס פראג תמ"ט, ולמנהל ספריית "היברו יוניון קולג'" על שהמציא לידי ספר "סוגיות התלמוד" דפוס ראשון וספר "מראת הצדק". ברכה מיוחדת לידידי פרופ' מ' שמלצר, מנהל ספריית ביה"מ לרבנים בנ"י, שרק הודות לבקאותו בכל גנזי הספרייה נמצאו מחדש, לצורך עבודה זו, עשרות ספרים שהיו עלומים מאז השריפה הגדולה בספריה לפני כעשר שנים.

1 שני ספרים אלו משקפים את מצב הלמוד כפי שהיה קיים בישיבות בתקופה זו שלא היה אלא פרי בוסר מדרך הלימוד של המאות הקודמות. ר' מאמרי: "על דרך הפלפול" (מכאן ואילך: על הפלפול), בספר בארון, חלק עברי, עמ' ככ"ח, ניו-יורק, תשל"ה.

2 כלומר, הלימוד בדרך הפלפול.

3 צ"ל אופיבאך תע"ו. ר' להלן, והע' 5, 9. ועל הוצאת פפדא — ר' להלן.

4 ר' מאמרו "קורות סדר הלמוד", בכורים (של קעללער), שנה א', תרכ"ה, עמ' 2.

5 רק בקונטרס הכללים, שנכתב כשלוש עשרה שנה לאחר מכן, הזכירו, וכתב עליו: "סוגיות התלמוד... זאלקווא תנ"ג... ובסוף ס' לקט יוסף אוביבאך תע"ו... [רשמתי הספר הזה לא ללמוד כ"א להשמר מסדר הלמוד הזה המחלל ומבזה כבוד התלמוד. ועייני מה שכתבתי בבכורים לשנת תרכ"ה על קורות סדר הלמוד]". ור' לעי' הע' 3

בעקבותיו של ילינק, שלא הזכיר בדבריו אלא את ספר לקט יוסף, וקרוב לוודאי גם על סמך העובדא שספר זה הופיע לראשונה בדפוס, בשנת תמ"ח, היינו כחמש שנים⁶ לפני הופעת ספרו של ר' משה מרוהאטין, נתקבל על דעת החוקרים כדבר פשוט שיש לזכות את ר' יוסף גינצבורג בכתר של בכורה; ועל כן נחשב על ידם כמחבר הראשון, הידוע לנו, שהעלה על הכתב, וסידר בספר, את כללי הפלפול ואת דרכי החילוקים, כפי שהיו מקובלים על הלומדים ומתבצעים על ידי ראשי הישיבות באמצע האלף השישי.

אף הר"ש אסף ז"ל, כשבא לתיאור דרכי לימוד הגמרא בישיבות של אותה תקופה, כתב בנעימה קרובה לזו של ילינק ובסגנון דומה. וזה לשונו, בדברי הפתיחה לקטעים מספר לקט יוסף שהביא בספרו "מקורות לתולדות החנוך בישראל" (כרך א', עמ' קל"א): "דוגמאות מן הפלפול המעוקם, פלפול על דרך הדרוש, שאחריו נמשכו קצת לומדים במאה הי"ז והי"ח ועליו צווח גדולי הדור, כי לפלפול הישר... לא התנגד... שום איש⁷. דוגמאות אלו לקוחות מן הספר "לקט יוסף" לר' יוסף גינצבורג. ספר זה נדפס במשך שלשים שנה חמש פעמים (חמ"ד⁸, תמ"ח; פראג, תמ"ט; פפד"א, תס"ה; שאלוניקי, תס"ט; אופיבאך, תע"ו). לפני מונחת הוצאת אופיבאך... בסוף הספר בא מאמר בשם "סוגיות התלמוד", שתכליתו הוא "ללמד הסוגיא בחילוקי דרבנן", ולהקל על צעירי הלומדים את ההתרגלות בפלפול מעין זה". נראים הדברים שלא זו בלבד שהר"ש אסף נמשך אחרי לשונו של ילינק, אלא שאף השתמש באותה הוצאה של לקט יוסף שהשתמש בה האחרון; אלא שנתחלף לו לילינק אופיבאך בפפד"א, כשם שנשתבש לו שם המאמר — סוגיות התלמוד — לסוגיות הש"ס⁹.

לפני כעשרים שנה ויותר, חזר ועסק בשני החיבורים הנ"ל ש. הכהן וינגרטן¹⁰. אף הוא, כשני החכמים שקדמוהו, מזכה לר' יוסף גינצבורג את שטר הקדימה. ובלשון הקרובה ללשונם הוא כותב: "הראשון המסביר את הגירנברגר הוא ר' יוסף גינצבורג בספרו לקט יוסף, שנדפס בראשונה בשנת תמ"ח. הספר מכיל ברובו הגדול דרשות המיוסדות גם כן על פלפולים¹¹, ועורר בקורת חריפה מצד גדולי ישראל בני דורו. בסוף הספר דפים אחדים, כללים בפלפול הגמרא, בדברי פתיחה אלה: "סוגיות התלמוד לצורך הגמרא ללמוד הסוגיא בחילוקי דרבנן..."¹². אלא שילינק ואסף, שלא ראו ולא הכירו את ספר סוגיות התלמוד, לא נתנו לר"י גינצבורג אלא זכות ראשונות בלבד, אבל וינגרטן, מתוך שראה את הספר, ועמד על הדמיון המפתיע שבינו ובין המאמר שבסוף ספר לקט יוסף, הגיע אף למסקנה שהראשון "לקוח" מן האחרון, והאשים את ר"מ מרוהאטין בגניבה

6 ספר סוגיות התלמוד נדפס לראשונה בשנת תנ"ג. ר' להלן.

7 אסף, בעקבותיו של ילינק, רואה את פגמו של הפלפול בזה שהוא הולך בדרך הדרוש. אולם עי' הע' 1 ולהלן.

8 חסר מקום דפוס. רוב הביבליוגרפים נוטים לחשוב שהספר נדפס בהמבורג.

9 ממה שהבאנו לעיל בהע' 5 ברור שלפני ילינק היתה הוצאת אופיבאך. הוצאה זו לא היתה למראה עיני, אבל כנראה שלא היה בה שם המחבר של לקט יוסף, כשם שלא היה בהוצ' אמשטרדם (ר' להלן), שהרי אין ספק שהוצ' אופיבאך נעשתה ע"פ הוצ' אמשטרדם. ומכאן הטעות אצל אסף, גינצבורג במקום גינצבורג.

10 סיני שנה י"ח, כרך ל"ז, עמ' רסז ואילך.

11 ר' הע' 7.

12 סיני, שם, עמ' רס"ח.

ספרותית: "בעקבות דפים אלה הלך ר' משה בן רבי דניאל מרוהאטין, שהיה מלמד בז'אקווא, והוציא בשנת תנ"ג¹³, ספר בשם "סוגיות התלמוד"...¹⁴.

ב

ברם, דברי וינגרטן האחרונים, שהם מבוססים לכאורה על סדר הזמנים של הופעתם בדפוס של שני החיבורים הנידונים, בטעות יסודם, וכפי שיתבאר להלן. ולא עוד, אלא שאף מצד העניין אין הם מתקבלים על הדעת. ומכיון שעניין זה חשוב להבנת טיבם של שני הספרים ויחסם זה לזה, נפתח בו תחילה. תחילת כל דבר, יש ליתן את הדעת שספר סוגיות התלמוד גדול בכמותו מן המאמר (או ה"דפים אחדים" כלשונו של וינגרטן) שבסוף לקט יוסף, לפחות פי עשרה, וא"כ וודאי שאין כאן "פלאגיאט" פשוט. ההנחה הנרמזת בדברי וינגרטן, שר"מ מרוהאטין לקח את רוב הכללים מלקט יוסף, והוסיף עליהם הוספות והסברים, אינה מתקבלת כלל על הלב, שהרי הדברים מאומתים מתוכם שהכללים שבסוגיות התלמוד, מצד אחד, והתוספות וההסברים לכללים מצד אחר, אינם מטולאים טלאי על גבי טלאי, אלא מתמשכים ומצטרפים זה לזה יפה יפה, וכולם עשויים מקשה אחת. ואף שתי הדוגמאות שהעיר עליהן¹⁵, מעידות על כך. סוגיא א' שבמאמר, שהיא מקבילה לסוגיא י"א שבסוגיות התלמוד, פותחת בסכימה קלאסית של חילוק, בסגנון שהיה מקובל באותה תקופה, וזה לשונה: "כשהמקשן מביא ב' בבית שלא לצורך [בסוגיות התלמוד (מכאן ואילך: ס"ה) נוסף: "אזי"] יש לתרץ בסיגנון זה [ס"ה; הזה] אלו לא הביא בבא ראשון [ס"ה: א'] הייתי מתרץ קושיות המקשן לכך הביא בבא שני' [ס"ה: א' (1)] לסתור לזה התי'. ואלו לא הביא בבא שני' אז הייתי תמה על המקשן למה הביא בבא ראשונה ומאי אמרת דאלו לא הביא בבא ראשונה [ס"ה: א'] הייתי אומ' תי' [ס"ה: תירץ¹⁶] על הקושיא, הלא תירץ זה בל"ז [=בלא זאת] נסתר מבחון לכך הביא בבא שניה ועם זה מתורץ הסתירה שבחון דו"ק" [ס"ה: ל' דו"ק]. עד כאן נמצא במאמר.

וזהו מובנה של ה"סוגיה" — המקשן מקשה קושיא ממשנה (או מברייתא), והוא מביא ממנה שלש בבית, אולם קושייתו נובעת רק מאחת משלש הבבות. עכשיו נשאלת השאלה, למה לו למקשן להביא שתי בבית מיותרות¹⁷, ולא הסתפק בהבאת אותה הבבא שממנה הוא מקשה בלבד. על שאלה זו בא תירוצו בנוסח מקובל: על הקושיא מאותה הבבא ישנו תירוצ¹⁸, וכדי לסתור אותו תירוצ

13 ר' הע' 6.

14 סיני, עמ' רס"ט. בהע' 8, שם, הוא כותב: ספר זה "לקוח" ברוב כלליו מלה במלה עם כל השגיאות הדקדוקיות של קודמו מספר לקט יוסף בשנוי הסדר... פרופ' אסף במקורות החנוך שלו ח"א מזכיר את הספר "סוגיות התלמוד" בהערה שם [הכוונה לעמ' קל"ב הע' 8; ח.ז.ד.], אך גראה שלא היה הספר בידו. אילו היה בידו היה מרגיש בפלאגיאט והיה מעיר על כך". אולם, ר' במלואים ותקונים לכרך א', שבסוף כרך ד', עמ' רמ"ד!

15 בהערותו הנז' בהע' הקודמת.

16 על צורה זו ר' בעל הפלפול, עמ' קנ"ב, הע' 233.

17 כלומר, יש כאן קושיית אויסברנגר (ר' שם עמ' קמ"ד) כפולה.

18 כמובן שלא התירוצ הזה, ולא דחייתו, מפורשים בדברי המקשן, אבל על ידי הבאת בבא מיותרת הוא מגלה לתרצן שהוא מנחש את התירוצ ודוחה מן הבבא הזאת.

ולקיים את קושייתו, היה המקשן מוכרח להביא בבא נוספת (לה נקרא להלן, לנוחיות ההסבר, בבא א'), שממנה מוכחת סתירת אותו התירוק. אבל, עדיין קשה, למה הביא המקשן בבא שלישית (לה נקרא בבא ב') מיותרת. הסכימה נמשכת כך: המקשה הוא מרחיק ראות, והוא מתכווין בהבאת בבא ב' להסיר מעל עצמו את כל הקושיות והטענות שאפשר לטעון כנגדו. והרי עדיין יכול הטוען לבוא ולטעון כנגד המקשה — לא הבאת בבא א' אלא כדי לסתור את התירוק שישנו על הקושיא שלך (כלומר, זו המפורשת בסוגיית הגמרא), הרי לשם כך לא היית צריך להביא בבא זו, כי התירוק הזה ש"ישנו" נסתר מבחוץ¹⁹, בלא זאת (כלומר, בלי בבא א'). כדי לסלק מעל עצמו טענה זו הביא המקשה את בבא ב', כי בבבא זו יש כדי לסתור את הסתירה מבחוץ של התירוק ש"ישנו" על הקושיא המפורשת של המקשן²⁰. נמצא מעכשיו שכל שלש הבבות ממלאות תפקיד חשוב בביסוס הקושיא; מבבא אחת מקשה המקשן את הקושיא המפורשת בסוגיית הגמרא. בבא א' הובאה כדי לסתור תירוק ש"ישנו" על קושיא זו. בבא ב' הובאה כדי לסתור הסתירה מבחוץ ש"ישנה" על התירוק ש"ישנו"²¹, ועל ידי כך לעשות את בבא א' למיותרת.

כפי שהראינו לעיל ישנו שינוי חשוב בין הנוסח שבמאמר לנוסח שבס"ה. בראשון נאמר: "לכך הביא בבא שני", משפט שאינו מתקשר לא עם מה שלפניו ולא עם מה שלאחריו, שהרי מה הרוחנו בזה שהביא בבא שני' למצב שבו "אלו לא הביא בבא ראשון הייתי מתיר קושיות המקשן". ברור אפוא למעלה מכל ספק שהנוסח הנכון הוא בס"ה. ומכאן המסקנא שאין ר' משה מרוהאטין מעתיק כלל וכלל מלקט יוסף "עם כל השגיאות הדקדוקיות". בעל המאמר לא הבין מובנה של הקושיה בסוגיה זו, וסבור היה שאנו דנים בקושיה ממשנה (או בריחא) שיש בה רק שתי בבות, שאחת מהן מיותרת, ועל כן "תקן" את הלשון בסיגנון של צריכותא בין שתי הבבות, בלא לירד לתוכם של דברים.

בסוגיות התלמוד יש המשך ארוך לסוגיה זו: "אך קשה על זה לא נכתוב לא הא' ולא ו' (צ"ל ב'); ר"ל לא יביא המקשן לא בבא ראשונה ולא בבא שניה ומאי אמרת הא יש תירוק על הקושי", ממ"נ (=ממה נפשך) אם אינו יודע התרצן

טכניקה פלפולית זו פותחת כמובן אפשרויות רחבות לחריפים, שהרי תירוק זה שאנו מניחים שהמקשן יודע אותו, מסור להמצאתו של המפלפל; הוא רשאי להמציא כל תירוק ובלבד שיתאים לסכימה, היינו שיתירוק את קושיית המקשן המפורשת, וידחה מתוך אחת הבבות המיותרות שהובאו ע"י המקשן. ראשי ישיבות מצאו כבר בשלב זה של החילוק כר נרחב להראות חריפותם, שהרי הם היו יכולים להמציא יותר מתירוק אחד לקושיית המקשן, ולהראות שכולם נידחים ע"י הבבא המיותרת, אם באופן ישיר ופשוט ואם ע"י דיוקים ו"הכרחים", באותה בבא מיותרת, שהם מוליכים בסופו של דבר למסקנא שכל אותם התירוצים על קושיית המקשן מופרכים. וכל המרבה בזה הרי הוא משובח, שהרי ע"י כך הראה שיש יותר מסיבה אחת להבאת הבבא הנראית כמיותרת. השלב הראשון הזה — היינו המצאת התירוק ודחייתו מבבא מיותרת — הוא קושיית אויסברנגר פשוטה ותירוצה, ר' בעל הפלפול עמ' קמה ואילך.

19 ר' לע"ע על הפלפול, עמ' קנ"ג, והע' 234.

20 בטכניקה דומה השתמשו המפלפלים כשיש בתוספות "תימא" ואח"כ "וי"ל".

21 לא לחינם צווחו גדולי אותם הדורות נגד חילוק מסוג זה (שרק חלק קטן ממנו הוסבר, ר' המשכו בסוגיות התלמוד!) שככל שהחריף נתקרב לסגנון "חד גדיא" יותר ויותר.

מהבב' א"כ לא יוכל לתרץ התירץ כיון שנסת' (=שנסתר) מבחוק, ואם יודע הבבות וא"כ מתורץ הסתירה מבחוק מכח בבא שניה וא"כ התירץ טוב אכתי אם יודע התרצן בבא ב' יודע ג"כ בבא א' ועם בבא ראשונה נסתר התירץ אשר אין פה להשיב וא"כ ממ"נ לא יוכל לתרץ התירץ וא"כ למה ליה להמקשן להביא הבבות".

ומובן הדברים — מאחר שהנחנו לעיל שלא הביא המקשן את שתי הבבות המיותרות, אלא כדי לסלק מעל עצמו את כל הקושיות והטענות האפשריות כנגדו מצד התרצן, אם כן — עשה כך ללא צורך, שאילו היה יורד לעומק הענין היה רואה שאין לו כלל לחשוש מפני קושיות וטענות מצד התרצן. שהרי במצב ידיעתו של התרצן יכולות להיות אך ורק שתי אפשרויות, או שאינו יודע כלל את המשנה (או הברייתא) שממנה הקשה המקשה, או שהוא כן יודע אותה. אם אינו יודע — לא יוכל להקשות למקשה כלום, שהרי התירץ ש"ישנו" על קושיית המקשה נסתר מבחוק (וכמו שנתבאר לעיל), ואם כן אין לו מה להשיב על הקושיה הנ"ל. ואם התרצן כן יודע את המשנה (או הברייתא), הרי הוא יודע את כל שלש הבבות. וא"כ הרי הוא יודע גם שהתירץ ש"ישנו" על קושיית המקשה נסתר מבבא א', ושהסתירה מבחוק לתירץ נסתרת מבבא ב', ואם כן שוב אין לו לתרצן מה להשיב על המקשן. ושוב אנו עומדים בפני הקושי שפתח בו החילוק — למה הביא המקשן את שתי הבבות המיותרות! זוהי סכימה קלאסית וחיבה על ראשי הישיבות של אותה תקופה — היינו שאחד השלבים האמצעיים של החילוק מבוסס על קושיית ממה נפשך.²²

הארכתי במקצת בבאור "סוגיא" זו²³ מפני שתי סיבות. ראשית, כדי להראות שהחומר "הנוסף" שבסוגיות התלמוד אינו תוספת טלאי והרחבה מלאכותית על "כלל" שנלקח ממקום אחר, אלא שכל החומר הזה הוא חלק אינטגרלי ומקורי של חילוק, בנוי לפי סכימה קלאסית ומקובלת בצורה קפדנית ובדקדוק רב. וללמד גם שההפך הוא הנכון — מה שיש לפנינו בלקט יוסף הוא "כלל" מקוטע, שנכלל על ידי מי שלא הבין את הדברים לאשורם ובמה הכתוב מדבר; והלך והשמיט את "שיאור" של החילוק מפני שלא היה יכול לכלכל אותו, ושם במקומו את התיבה המיסטית "דוד"ק". ושנית, כדי להסב את תשומת הלב לחשיבותו של המשפט: "אך קשה על זה לא נכתוב לא הא'... ר"ל לא יביא המקשן...", שהועתק לעיל מסוגיות התלמוד, ולמה שיש ללמוד ממנו. מן הלשון והסגנון ברור, שהכותב מביא כאן ציטט שמתחיל במלה "אך" ומסיים ב"לא... ו' (הב') והוא מבאר אותו ע"י הפתיחה ר"ל (=רוצה לומר). קודם כל הוא מבאר, שהמלים "הא'", "ו' (צ"ל הב') מובנן בבא א' ובבא ב', ואחר כך הוא מבאר את מובנו של המשפט, וככל האמור לעיל. נמצינו למדים מכאן שני דברים חשובים, שאין ר' משה מרוהאטין מעתיק מן המאמר, שהרי כל זה אינו שם; ועוד, שהיה לפניו חומר, לפחות כתוב²⁴, שהכיל כללים בתורת החילוקים.

הדוגמא השניה שמביא ויינגרטן²⁵ היא סוגיא ב' במאמר, שהיא מקבילה לסוגיא

22 ר' לע"ע בעל הפלפול, עמ' קל"ט.

23 כדי לבאר את השלב הסופי של החילוק יש להאריך יותר מדי, ואין כאן המקום לכך.

24 על זה אדון אי"ה בתודמנות אחרת.

25 ר' לעיל הע' 14.

ט"ז בסוגיות התלמוד²⁶, וז"ל: "ב' [ס"ה: שני] מקשנים וב' [ס"ה: ושני] תרצנים [ס"ה נוסף: ותירץ השני יכול לתרץ בקיצר על הקושיא הראשונה] והסיגנון כך הוא [בס"ה, במקום ג' מלים אלו: הדרך פשוט מאוד] על ת' [ס"ה: תירץ] השני קשה סתירה ובתירץ הראשון מתורץ הסתירה. ועוד י"ל [בס"ה, במקום שתי תיבות אלו: הדרך השני] התרצן ראה במקשן שע"כ (=שעל כרחק) ידע זה התירץ וסתר אותו דאל"כ (=דאם לא כן) למה מקשה זו ולא קושיא אחרת השני הטובה הימנה אלא עכ"ל [ס"ה: ע"כ צ"ל (=על כרחק צריך לומר)] ידיע התירץ השני שמתורץ זאת הקושיא ואם כן אף קושיותו מתורץ [ס"ה: מתורצת. ולפנינו צ"ל: מתורצ'], אלא ע"כ סתר התירץ זה לכך [בס"ה, במקום "זה לכך": "לפיכך"] השיב לו תירץ אחר [ס"ה: זה התירץ], אבל כאשר ראה ששואל הקושיא השני אחר כך אם כן לא ידע כלום ואז השיב לו [ס"ה: והשיב לו אז] ודו"ק [ס"ה: ל' ודו"ק, ובמקומו בא דרך שלישי].

ההבדל הבולט בין שתי הנוסחאות הוא בפתיחה של ה"סוגיא" — בנוסחא של המאמר אין קושיא, ועל ידי כך נתקלקל המשך המו"מ, שהרי אם אין קושיא מה צורך יש בתירוץ. בסוגיות התלמוד יש קושיא, אלא שלשונה סתום ועמום. מסתבר שגם בדוגמא זו קרה מה שקרה בדוגמא הקודמת — מסדר המאמר השמיט מה שלא הבין, ויצר את הרושם כאילו הקושי הוא למה יש צורך בשני תירוצים; לאמתו של דבר פגם ע"י כך בכל הענין.

אולם מובנה של הקושיא שהושמטה הוא ברור. בתורת הפלפול היתה מפורסמת קושיא, שנקראה בפיהם של הלומדים בשם "קיצור", שתוכנה הוא זה: אם סוגיה בגמרא מורכבת ממספר חוליות (שהוא עולה לפחות על שתיים), ואחת מהחוליות המאוחרות מתקשרת עם אחת מהחוליות הקודמות, ויש ביניהן חוליות מפסיקות (או אפילו חוליה אחת מפסקת), מקשים קיצור. כלומר, למה לא נסמכה אותה חוליה המאוחרת מיד בסמוך אצל הקודמת, ולמה הפסיקו ביניהן²⁷. זוהי הקושיא שאליה נרמזו בסוגיות התלמוד; וזה שיעורה — אם יש לנו בסוגיה שני מקשנים ושני תרצנים (כלומר שני מחזורים של קושיא ותירוצ, קושיא ותירוצ) והתירוצ השני יש בכחו לתרץ גם את הקושיא הראשונה, קשה "קיצור" — למה לא נאמר התירוצ השני מיד על הקושיא הראשונה. במקרה דילן הקושי הוא יותר חמור, שהרי על ידי הקדמת התירוצ השני כבר לא היה מקום לקושיא השניה²⁸.

התירוצ הראשון לקושיית קיצור זו, מבוסס על טכניקה שכבר הכרנוה בדוגמא הקודמת: יש בסוגיה אלמנט סמוי, שאינו מפורש במו"מ ואינו ידוע ללומד הפשוט, אבל הוא ידוע לתרצן; ע"י גלוי אלמנט זה המו"מ מיושר ומיושב. ב"סוגיא" שלנו ידוע לתרצן שעל התירוצ השני יש סתירה, ועל כן הוא נזהר מלאמרו מיד אצל הקושיא הראשונה. הוא מציע במקום זה תירוצ אחר (כלומר, הראשון, שכחו יפה לתרץ רק את הקושיא הראשונה, אבל יש בו יתרון אחר, שהוא מישב גם את

26 בהוצאה השניה של סוגיות התלמוד הוא ט"ו השני.

27 ר' בעל הפלפול, עמ' קנ"ה.

28 בספרי הכללים הקלאסיים (ר' למשל, שארית יוסף, נתיב המתירץ, כלל ט"ו), נקבע הכלל שאין הגמרא מתרצת אלא מה שהיא צריכה בהתאם לקושיית המקשן, והיא משאירה את התירוצ המשובח לאחרונה. אבל זו אינה דרך המפלפלים המאוחרים, שהקפידו על סדר התלטי שאין לשנותו. וראה עוד דרכי הגמרא לר"י קנפנטון, הוצאת רא"ה ווייס, עמ' 17, ד"ה לעולם הוי, וכללי שמואל, כלל י"ח.

הסתירה על התירוצ השני. המתרחץ מצדו הכין ע"י כך את הקרקע לתירוצ השני — המשובח. אולם, המקשן שסבור היה שאין בידו של התרצן אלא התירוצ הראשון בלבד, המשיך להקשות את הקושיא השניה, עד שהוצרך התרצן לפרש לו את התירוצ השני²⁹. נמצא שעיקר תפקידו של התירוצ הראשון לא היה לתרץ את הקושיא הראשונה, אלא להסיר את הסתירה מן התירוצ השני — המתרחץ את כל הקושיות³⁰.

לא נאריך כאן בביאור התירוצ השני שבסוגיות התלמוד, ולאור הדברים שנאמרו למעלה ימצא המעיין ידיו ורגליו גם בתירוצ זה. נעיר רק שעכ"ל שבמאמר הוא שבוש ברור, וצ"ל כמו בסוגיות התלמוד — ע"כ צ"ל. שני השינויים האחרים שבין שתי הנוסחאות, הם נסיון ברור מצדו של כותב המאמר שבלקט יוסף לתקן את הסיגנון, ואינם אלא קלקול. בסוגיות התלמוד הלשון הוא כך: "אלא ע"כ סתר התירץ לפיכך השיב לו זה התירץ". והכוונה ברורה; על כרחך אתה אומר שהמקשן היתה לו סתירה שעל ידה סתר את התירוצ השני, ולפיכך השיב התרצן על הקושיא הראשונה בתירוצ הראשון שאין עליו סתירה. בעל המאמר הוסיף את המלה "זה" אחרי "התירץ", כדי לעשות הלשון יותר מסויים. אולם, מתוך כך הוצרך לשנות "זה" שבהמשך ל"אחר". על ידי כך הכניס כנוי סתמי, שיוצר את הרושם כאילו מדובר בתירוצ חדש, והקורא מתבלבל. לאור כל האמור לעיל, וודאי וודאי הוא שר"מ מרוהאטין לא "לקח", ולא היה יכול לקחת, מן המאמר שבלקט יוסף. כדי לפתור את חידת הקטעים הדומים שבשני החיבורים מותר לכל היותר להניח, ששניהם שאבו ממקור אחד, שהיה קדום לשניהם.

ג

אולם, זכות הראשונות שזיכו החוקרים לר' יוסף גינצבורג על כללי פלפול החילוקים, בהסתמכות על סדר הופעתם בדפוס של ספרי לקט יוסף וסוגיות התלמוד, היא בחינת שטר מוקדם, ובטעות יסודה.

שני החיבורים הנ"ל הם, למרות גילם הצעיר, מן הספרים הרבניים הנדירים ביותר. עובדא זו נובעת ממספר סיבות. קודם כל, הם קטנים מאד בתבניתם ומחמת קטנותם אבדו מהר. ושנית, חובבי הפלפול השתמשו בהם הרבה מאד, ומרוב שימוש ומשמוש ידים בלו ונשחתו. לצד אחר אף מסתבר להניח, שמתנגדי הפלפול הקיצוניים הרשו לעצמם לעשות מעשה בידים, כדי לסייע ולזרז את תהליך העברתם של הספרים האלה מן העולם³¹, ועל כן לא רחוקה היא ההשערה, שהודות למציאות זו

29 וזהי דוגמא מאלפת, כיצד סילפו בעלי החילוקים מסוג זה את שיטת הלימוד שהלכו בה ביחוד ר"י קנפטון ותלמידיו — לחשוף את התהליך ההגיוני ואת העקביות בעמדות המקשן והתרצן במהלך הסוגיא מראשיתה לסופה — ע"י המצאת מסכת מיתורית וסמויה מן העין של "סתירות ופירכות", והכנסת עירבוביא של הקדמת מאוחר למוקדם וקשירת מפורש למכוסה.

30 כמובן שגם כאן ניתן מקום לחריפים להתגדר בו, על ידי המצאת יותר מאופן אחד שבעזרתו פועל התירוצ הראשון את פעולתו המסובכה והמיתורית — ועל ידי כך נעשה הצעד הראשון ליצירת "חילוק". מ"מ המטרה העיקרית כבר הושגה — מבנה הסוגיא וסידור פרקיה וחוליותיה הם הכרחיים, ואין לשנותם כי אין בהם יתור.

31 ר' י. מהלמן, גנחות ספרים, עמ' 129, 134, 137, תשל"ה.

היו ספרי הכללים של הפלפול נשמרים בהסתר ובחשאי, ומטעמי זהירות וחשש עינא בישא לא היו מופצים אלא אך ורק בקרב חוגי המפלפלים ואנשי ברייתם. כתוצאה מכל האמור לעיל יש להניח שספרים אלו נהפכו להיות יקרי מציאות ונדירים ביותר מיד עם הופעתם מבית הדפוס, ואף בני הדור לא בנקל היה עולה בידם להשיגם כדי ליתן את עינם בהם.³²

נדירותם ויוקר מציאותם של שני הספרים שאנו דנים בהם, משתקפים גם בדרך רישומם ותיאוריהם בספרי הביבליוגרפיה העבריים. האוסף המלא ביותר מדפוס שני ספרים קטנים אלו היה מצוי בספרייתו הנפלאה של הגאון ר' דוד אופנהיים, אבל גם בה לא נמצאו כל המהדורות. שטיינשניידר וקאולי שהשתמשו בספריית רד"א לאחר העברתה לספריית הבודליאנה, היו היחידים שראו את ההוצאות הראשונות של שני הספרים, אבל גם הם לא רשמו מה שלא היה נמצא באוספו.³³

32 הגאון בעל חות יאיר כותב: "עוד נדפס ספר נצרך מאד לדרשות הג"ל כענין ילקוט חדש דראובני עשוי ערכות [כלומר, מסודר ערכים לפי א"ב] כמותם, לא ידעתי אכנה שמו כי זה שבא לידי חסר השער, רק בערך אדם ח' כתב בהגה' הספר וז"ל ושמעתי מא"א מו"ה מרדכי זצ"ל [בספר לקט יוסף: "ושמעתי מאדוני אבי הגאון הגדול מוהר"ר מרדכי זצ"ל". בעל חות יאיר מרוב כעסו על הבן ממעט גם בתוארי הכבוד של האב!]. . . ואח"כ בא לידי שלם ושמו לקוטי יוסף" (ילינק מוסיף כאן הערה זו: "והוא לקט יוסף"), ר' בכורים, הג"ל בהע' 4, עמ' 10 בהערה. מדבריו אלו של רח"י בכרך אנו למדים שכבר בימיו, היינו שנים מעטות לאחר הופעת לקט יוסף בדפוס, קשה היה להשיג טופס שלם מן הספר. יש עוד לציין, שרח"י בכרך קורא לספר לקוטי יוסף ולא לקט יוסף. קרוב לשער שהטופס השלם שהגיע לידו, לא היה למראה עיניו אלא לשעה, ואח"כ כתב מה שכתב מן הזכרון (ור' עוד להלן בהע' זו). מן הראוי להעיר על עובדה מפליאה אחרת: על מצבת קברו של ר"י גינצבורג, שבה הודגש באריכות יחוסו כבנו של הגאון מבריסק (עובדא שר"י גינצבורג התקלס בה מאד והוא חוזר ומדגישה פעמים אחדות בספרו), לא צויין כלל לכבודו שחבר את לקט יוסף. השערותיו של רמ"מ ביבר (מוזכרת גדולי אוסטריה, עמ' 90), שר"י גינצבורג חיבר את הספר בילדותו, וכי "במשך הימים נתמעט מציאותו ונשתכח מן מחזקק המצבה", אינה מתקבלת על הדעת כלל וכלל. ביבר לא ידע אלא על הוצאה אחת של לקט יוסף בפעם החמישית! יתר על כן, על מצבת נכדו של ר"י גינצבורג, שנפטר קרוב לתשעים שנה אחרי (בשנת תקנ"ט) כן נחרת שהיה "נכד ליקוטי יוסף" (ר' מוזכרת הג"ל, עמ' 234). מסתבר הרבה יותר לשער, שבשעה שנפטר ר"י גינצבורג הייתה ידם של מתנגדי הדרוש, מסוגו של לקט יוסף, תקיפה, והמשפחה העדיפה לעבור בשתיקה על השבת של חבור ספר לקט יוסף. בשנת תקנ"ט כבר שככה ההתנגדות, ושוב לא חששו להזכיר את יחוסו של המספר. ומסתבר שגם לפנייהם לא היה טופס של הספר, ועל כן כתבו ע"פ השמועה ליקוטי יוסף. על טופס בלי שער, וכנראה הטופס היחידי מן הספר שהיה למראה עיניו, מספר גם בן יעקב. לפניו היה טופס בלי שער משנת תע"ו, ואין ספק שכוונתו לחידושי התורה דפוס אופיבאך תע"ו ר' להלן. על נדירותם של ספרים מסוג זה אנו למדים גם מראש דבריו של רח"י בכרך בהע' הג"ל. ור' להלן הע' 135.

33 בקהלת דוד, עמ' 536 (מס' 70—166), נרשמו הוצ' פראג, פעמיים הוצ' פפד"א, הוצ' שאלוניקי ואמשטרדם (ע"פ השער עשה הרושם את נחלת בנימין עיקר! ועי' להלן). הוצ' אופיבאך לא נמצאה בספרייתו של רד"א, ולא נרשמה כאן. לקט יוסף נרשם שוב ברשימה הג"ל, עמ' 628, מס' 698, בלי שנה ומקום דפוס. כיוצא בכך נרשם ספר סוגיות התלמוד ברשימה הג"ל, בעמ' 554 מס' 277, בשם "סוגיות הש"ס" זאלקווי, בלי שנת דפוס. אוספו של רד"א הכיל גם ההוצאה הראשונה, כפי שרשם קאולי (ר' רשימתו עמ' 331), אבל גם הוא וגם שטיינשניידר לא ראו את הוצ' אופיבאך. ר' בקטאלוג של שטיינשניידר עמ' 1471.

הביבליוגרפים האחרים לא רק שלא ראו את ההוצאות הראשונות, אלא שאף לא ראו את הקדומות, ומכאן נבעו חוסר הדיוק והעירבובי המצויים ברשימותיהם, בתיאור ובהבחנת טיבם של מהדורות שני הספרים האלו.³⁴

כפי שראינו לעיל³⁵ נמשכו הר"ש אסף ואחריו הר"ש וינגרטן אחרי דבריו של ילינק, ועליהם יסדו את דעותיהם על שני הספרים. ילינק שלא ראה את ספר לקט יוסף אלא במהדורתו המאוחרת, דפוס אופיבאך תע"ו, שהיא כפילה למהדורת אמסטרדם, יחס כדבר פשוט וברור את ה"מאמר" על כללי החילוקים לר"י גינצבורג, וחשבו לחלק בלתי נפרד מלקט יוסף. אולם, בזה נכשל בטעות חמורה והכשיל אף את הנמשכים ובאים אחריו.

לאמתו של דבר לא כלל הספר לקט יוסף במהדורתו המקורית שום כללים "ללמוד הסוגיא בחילוקי דרבנן", וכמובן שאין ה"מאמר" מופיע בו כלל וכלל. הקדמה אין לו לספר. אבל, מן האמור בשער הספר ברור, שהיה מיועד בעיקרו כספר עזר לדרשנים: "הלומדים יראו וישמחו והדרשנים יעלוו כי כל אחד ימצא חפצו לעשות אזנים לתורה". ואמנם תכונות אלו הן שקבעו את תכנון ואת צורתו של הספר: מצד התוכן מקדש הספר ברובו המכריע לעניינים אגדיים, ואפילו ענייני ההלכה שבו משמשים רקחות וטבחות לאגדה; וכדי שיהא ספר עזר להועיל, הוא מסודר ערכים ערכים, לפי סדר אלפבית, ובראשו תוכן ערכים מפורט.³⁶ מקום ההדפסה לא נרשם בהוצאה זו, אבל התאריך שלה נתפרש בסוף הספר: "ותשלם המלאכה ביום ו' לסדר... ולמדה את בני ישראל לפ"ק", היינו שנת תמ"ח.³⁷

על ההוצאה השניה של לקט יוסף, שהופיעה כשנה אחת בלבד לאחר הופעת ההוצאה הראשונה, פראג תמ"ט, נדבר להלן, ולרגל דיוננו נענין תחילה בהוצאה השלישית, דפוס פפד"א שנת תס"ה, שהיא מעוררת בעיות ופליאות מעניינות. כדוגמת השער שבהוצאת שנת תמ"ח, נסחו גם מדפיסי מהדורה זו את השער כמעין הקדמה לספר. אבל מן השינויים שהכניסו בלשון השער, ניכרת מגמה

34 פרידברג, למשל, אינו מבחין בין ההוצאות של לקט יוסף, ואינו ידע שהמאוחרות הן מורחבות וכוללות הוספות שאינן בהוצאה הראשונה. ילינק, אסף ווינגרטן, אינם מבחינים בין לקט יוסף לחידושי התורה (ר' להלן). בן יעקב שכן הבחין ביניהם, בלא לדעת את השם "חידושי התורה", נעלם ממנו שגם בהוצאות אחרות הורחב לקט יוסף. פרידברג רושם את שנת הדפוס של הוצ' אמסטרדם כתס"ב, וכן נרשם בספר דעת קדושים (פטרבורג תרג"ז-ג"ח) עמ' 201, ובשניהם צ"ל תס"ג (ר' להלן); בספר האחרון נאמר על ר"י גינצבורג: "חבר ס' לקט יוסף ליקוטים יקרים ממדרשים ומסודר בערכין ע"פ א"ב ונדפס ראשונה בפראג בשנת תמ"ט גם חבר ס' חידושי תורה אמ"ד (= אמסטרדם) תס"ב...". ויש כאן טעות כפולה, הוצ' פראג היא ההוצאה השניה (ר' להלן) של לקט יוסף, וספר חידושי התורה לא נתחבר ע"י ר"י גינצבורג. בעל דעת קדושים שלא ראה את הספר, לא ידע את טיבו, וחשבו כספר מיוחד של ר"י גינצבורג. כיוצא בכך משושב ברובו תאורו של לקט יוסף באוצר הבאורים והפירושים של רפ"י כהן, עמ' 454 מס' 69. כפי שנראה להלן לא כלל לקט יוסף "כללי הש"ס".

35 עמ' 70/1.

36 ואמנם כן, כך מתארהו בעל חות יאיר: "עוד נדפס ספר נצרך מאד לדרשות הג"ל כענין ילקוט חדש דראובני עשו ערכות", ר' לעיל הע' 32.

37 הוצאה ראשונה זו ראה בעל מזכרת גדולי אוסטרהא, ר' שם עמ' 90, ולא שם לב ששנת ההדפסה רשומה בסופו של הספר.

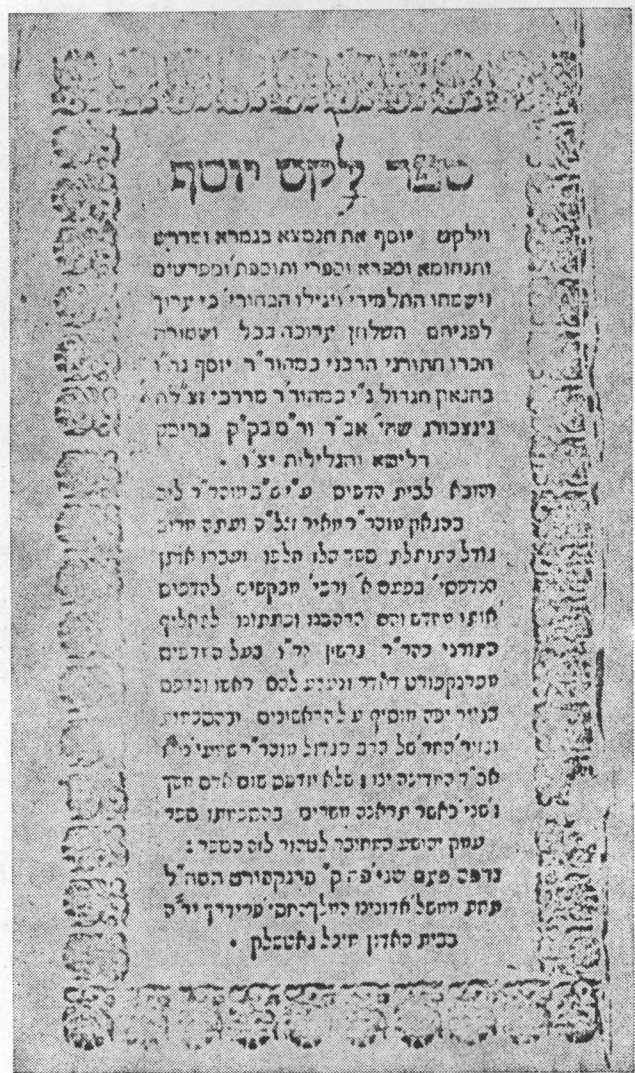

שער "לקט יוסף" מהדורה א': חמ"ד, תמ"ח

ברורה לעורר את התעניינותו של צבור רחב יותר בספר. על כן הם כותבים במקום "הלומדים ישמחו והדרשנים יעלוזו", שבשער ההוצאה הראשונה, "וישמחו התלמידים" ויגילו הבחורים³⁸. כדי לשבח את מקחם הם משנים את המשפט הסתמי, שבהוצאה הראשונה, על מקורותיו של המלקט — "וילקט יוסף מאמרים והקדמות... מספרים

38 בדומה לזה גם בהקדמה לספר עמק יהושע (ר' להלן): "ישמחו המלמדים ויגילו התלמידים".

נכבדים", ל"וילקט יוסף את הנמצא בגמרא ומדרש ותנחומא וספרא וספרי ותוספת' ומפרשים"³⁹. אולם, ראה זה פלא, במהדורה זו של פפד"א נמצאות תוספות מרובות כמעט בכל ערכי הספר, מלוטטות מספרים שונים, וביחוד מספר נחלת בנימין⁴⁰, שאינן נמצאות במהדורה הראשונה. עובדא זו, שהיתה ללא ספק ראויה

שער "ליקט יוסף" מהדורה ג': פפד"א, תס"ה

- 39 הם משמיטים גם את המלים "ליקט וחיבר האבר"ך בשנים" של השער שבהוצ' הראשונה, כנראה כדי ליצור את הרושם שתורת הספר היא "דעת זקנים"!
- 40 חבור בדרך פלפול דרשני על המצוות (בדפוס: עד מצוה קמ"ז), אף הוא כלקט יוסף: "חברו רב הגדול רך בשנים ואב בחכמה... מוהר"ר יצחק בנימין וואלף...". ספר

לפרסום רב, שהרי היתה עלולה להעלות את ערך המהדורה הזאת ולפאר את מעלתה בעיני הקונים, המדפיסים אינם מודיעים עליה כלל, והם עוברים עליה בשתיקה גמורה. אדרבה, מסגנון השער נראה שהמו"לים רוצים ליצור את הרושם שהספר כמות שהוא לפנינו, כולל כל ההוספות שבשולי הערכים, כך יצא מתחת ידו של ר"י גינצבורג. על פי השער של ההוצאה הראשונה הם מספרים כיצד, ועל ידי מי, הובא הספר לדפוס בפעם הראשונה: "והובא לבית הדפוס ע"י ש"ב [=שאר בשרו (היינו, של המחבר ר"י גינצבורג)] מוהר"ר ליב... ועתה מרוב גודל התועלת ספר הלז חלפו ועברו אותן הנדפסי' בפעם א' ורבי' מבקשים להדפיס אותו...". וכאילו הם חוזרים ומדפיסים את ההוצאה הראשונה ממש, הם מסיימים: "נדפס פעם שני' פה ק' פרנקפורט תס"ל תחת ממשלת...". אין כאן זכר לא להוספות ולא להוצאת פראג של שנת תמ"ט ה"ל. אולם, מכל מה שראינו לעיל ברור הדבר למעלה מכל ספק שמדפיסי פפד"א לא חזרו והדפיסו את לקט יוסף לפי ההוצאה של שנת תמ"ח כמות שהיא. והשאלה נשאלת אפוא מאליה — מדוע העלימו מדפיסים אלו⁴¹ את ההוספות שבמהדורתם; ויתר על כן, מהיכן לקחו את ההוספות ומי הכין וערך אותן?⁴²

פתרון לשאלות אלו אנו יכולים למצוא בספר קטן בשם "חידושי התורה", שהופיע באמסטרדם בשנת תס"ג. ספר זה מכיל את "לקט יוסף" על כל התוספות מ"נחלת בנימין ושאר מפרשים", באותה צורה ממש כפי שהן מופיעות בהוצאה של פפד"א. כבהוצאה הראשונה של לקט יוסף, אין גם לחידושי התורה הקדמה, והשער ממלא את מקומה. המדפיסים כותבים על תוכן הספר בשערו: "...מה שחידשו והמציאו הקדמות נפלאות מפרשי התורה הראשונים... ומפרשי האחרונים אחד המיוחד הרב הגדול נחלת בנימין⁴³ זצ"ל וגם הלקט יוסף אשר לקט הקדמות ומדרשים נפלאים... והוספנו עוד שמות הכללים מכל הש"ס ונקרא ים התלמוד... וגם סוגיות התלמוד האיך ללמוד הסוגיא בחילוק דרבנן הבחורי חמד. ובוודאי הלומדים יראו וישמחו והדרשנים יעלוזו...".⁴⁴

מן האמור לעיל אנו למדים אפוא, שהספר לקט יוסף בצורתו המורחבת כבר היה קיים בשנת תס"ג, דהיינו כשתי שנים לפני הופעת המהדורה של פפד"א; ומן ההרכב של קובץ חידושי התורה אנו למדים גם על מגמתם של מדפיסיו. ברור הדבר שאלה מבקשים להרכיב קובץ יותר מקיף ומגוון, שיספק לא רק את צרכיהם

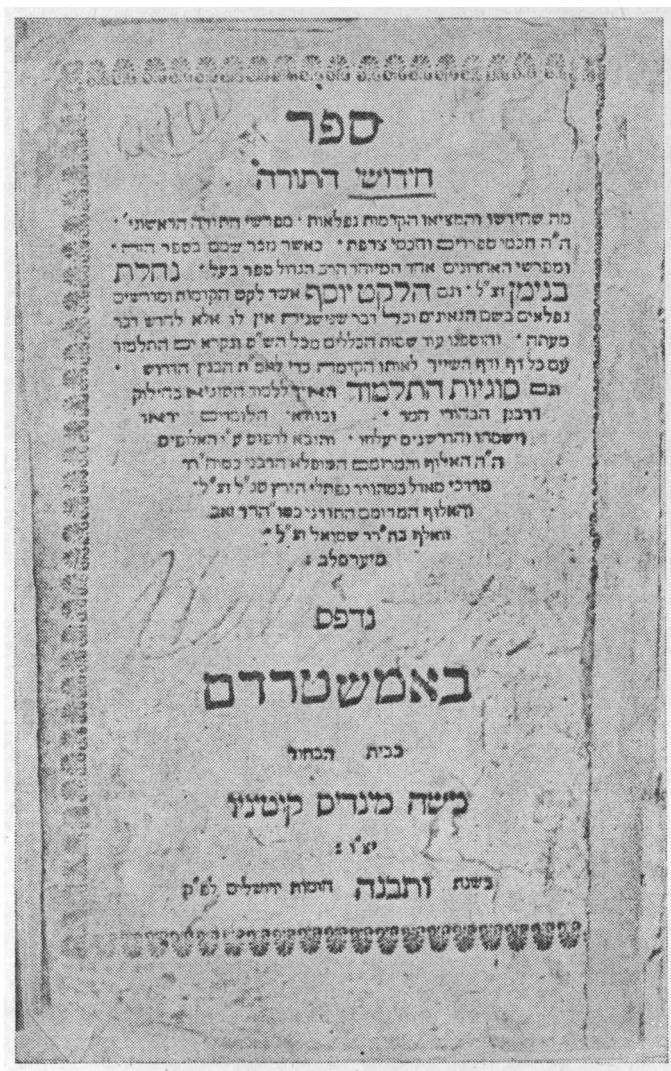
זה כתוב באריכות רבה, והוא גדול פי כמה וכמה מלקט יוסף, ויש בו אף יותר "מקוריות" מאשר באחרון. כדי לעשות את הספר שווה לכל נפש, ומועיל לדרשנים שימצאו בו כל חפציהם, סידר גיסו של המחבר לספר רשימת ערכים לפי סדר א"ב. הספר נדפס באמסטרדם בשנת תמ"ב, ויש הרבה דמיון בין לוח הערכין של לקט יוסף לזה של נחלת בנימין.

⁴¹ בעל הדפוס היה "האלוף ר' גרשון"; ראה ד. ברילינג, משפחות מדפיסים בפרנקפורט ע"ג אודר, קרית ספר, ל"א, 253, תשט"ז: העירני על כך ידידי ר"מ שמלצר נ"י.

⁴² אין להעלות על הדעת שר"י גינצבורג עצמו הוסיף את כל ההוספות האלו ועשה מהדורה מורחבת מספרו, שהרי גם לפי זה היה ראוי להם למדפיסים להודיע על כך, וקל וחומר שהיה בכך כדי השבחת מקחו וערכו של הספר. מן השער ברור שהמו"לים אינם אלא מדפיסים "פעם שני".

⁴³ ר' לעיל הע' 40.

⁴⁴ הם מחזירים את עטרת המליצה הזאת ליושנה — כפי שהיא מופיעה בשער ההוצאה הראשונה של לקט יוסף.

שער "חידושי התורה", אמשטרדם, תס"ג

וענייניהם של דרשנים ובעלי אגדה, אלא גם את אלו של בעלי הלכה וראשי ישיבות. המגמה היא אפוא מסחרית-כספית, להדפיס ספר שיש לו סיכויי תפוצה גדולים יותר⁴⁵. לאור העובדות האלה מסתבר אפוא להגיה, וכמעט בוודאות גמורה, שמדפיסי פפד"א חזרו והדפיסו את לקט יוסף לא ע"פ ההוצאה הראשונה של

45 ספרים מסוג זה היו פופולאריים ביותר, והבטיחו הצלחה מסחרית, על כן הופיעו במהדורות רבות; וכדי להגביר את סיכויי ההצלחה היו המדפיסים מוסיפים הוספות שונות למהדורותיהם, שלא נמצאו במהדורות אחרות. גם הספר עמק יהושע (ר' להלן) נדפס בהרבה מהדורות, ר' מקורות לתולדות החנוך, ח"ד, עמ' ק"ב (וח"א, עמ' קל"א).

שנת תמ"ח, אלא ע"פ הוצאת אמשטרדם, על כל ההוספות שבה מנחת בנימין ושאר מפרשים. כדי לטשטש את עקבות ה"גנבה", שינו את נוסח השער של חידושי התורה, והחזירו עטרה ליושנה, שער שהוא קרוב בסגנונו לשער של ההוצאה הראשונה, תוך העמדת פנים שהספר "נדפס פעם שני" פה ק' פרנקפורט, ע"פ ההוצאה הראשונה. אולם, בזה גלו שלא במתכוין, שלא עשו מה שעשו בשגגה, אלא בידעה ובזדון. שהרי השמוש בשער של ההוצאה הראשונה מלמד שהוצאה זו היתה למראה עיניהם, ואם כן ידעו ביחוד ובעליל שאינם מדפיסים "פעם שני", אלא שהם מדפיסים מהדורה מורחבת.

השערה קרובה זו יש לה ידיים וסמוכין גם מצד אחר. השוואה מרפרפת בין הוצאת פפד"א להוצאת אמשטרדם מלמדת, שהראשונה תלויה בשניה. למשל, בערך אדם אות ד' נמצא בשתי הוצאות אלו: "אבל א"א" (=אי אפשר) דשתיה בכלל אכילה לא צריך את. עי' בש"ס דבכורות פ"א. אולם בלקט יוסף הוצאה ראשונה, "בגמ' דבכורות". וכך נשתנה כמעט בכל מקום בשתי הוצאות אלו מלת גמ' לש"ס. כיצא בזה בערך האחרון של הספר, תחיית המתים אות י"ג. בשתי ההוצאות הנ"ל הסיום הוא: "ועיי' ערך משה סי' י". אולם בלקט יוסף הראשון: "ועיי' ערך שבת סי' י", ואמנם כן צריך להיות.

אם הרשו מדפיסי פפד"א לעצמם להדפיס את לקט יוסף המורחב, הרי זה מפני שגם בהוצאת אמשטרדם נדפס לקט יוסף שלא ברשות⁴⁶. אבל, הם לא העזו להדפיס את שאר הנספחים — הים התלמוד, מאמר סוגיות התלמוד וכו' — שסיפחו מדפיסי אמשטרדם להוצאתם שלהם. מכל מקום גם מדפיסי פפד"א השתדלו להרכיב קובץ שיהא דומה בהיקפו ותכנו לקובץ חידושי התורה, כדי שיוכל להתחרות עם האחרון בשוק הספרים.

בשער ההוצאה של פפד"א מודיעים המדפיסים, לאחר דברי שבה להוצאתם, על גזירת חרם "של הרב הגדול מוהר"ר שמע' נר"ו אב"ד המדינה יצ"ו שלא יודפס שום⁴⁷ אדם משך ו' שני' כאשר תראנה משרים בהסכמתו [על] ספר עמק יהושע המחובר לטהור לזה הספר". הודעה זו מגלה יותר מטפחיים ממעשיהם של מו"לי פפד"א. כדי להגיש לקונים קובץ מתחרה לחידושי התורה, בקשו הם לצרף לספר לקט יוסף את ספר עמק יהושע, גם הוא ספר פופולארי, "כשמו כן הוא ישוע" ותועלת ללמד בני יהודה קשיות ותירוצים חדשים וגם ישנים ולחדד התלמידים דבר יום ביומו מסודרים לפי פרשיות השבוע"⁴⁸. ולמעלה מזה, בטכסיס מחוכם

46 מסיבה זו, כנראה, טרחו מדפיסי פפד"א לספר בפרוטרוט כיצד ומי הדפיס את ההוצאה הראשונה: "והובא לבית הדפוס ע"י ש"ב (=שאר בשרי; כלומר, של המחבר) מוהר"ר ליב" (ר' צלום שער הוצאה זו לעיל), לרמוז שזכות ההדפסה של הספר אינה שייכת למדפיסי אמשטרדם. ור' עוד להלן.

47 כלומר, שלא יודפס הספר ע"י שום אדם.

48 המובאה היא מן השער של דפוס הומבורג, ועי' הע' 45. ספר דומה בתכליתו ותכנו נחבר ע"י ר' ישראל איסריל, מגזע הרמ"א, בשם "אסיפת חכמים", ונדפס לראשונה באופיבאך בשנת תפ"ג. הספר מסודר ע"פ סדר חמש' חומשי תורה גם מענינא דרגילי לזכות את הרבי' להיות שואלין ודורשין בו בכל שבת ושבת וברגלים לחדד התלמידים", והוא כולל בעיקרו ליקוטים משם גאוני הדור וביחוד ר' אברהם ברוידא (ר' על הפלפול, עמ' ק"ל, הע' 91). המלקט אוסר להדפיס את הספר במשך שלש שנים. ואמנם מיד לאחר תום הזמן הזה חזר ונדפס הספר בפפד"מ בשנת תפ"ה. ור' להלן.

הם מבקשים לאסור על אחרים מה שהרשו לעצמם ביחס למדפיסי אמשטרדם. הם לא היו יכולים לבקש הסכמה מאב"ד המדינה על הדפסת לקט יוסף עם אסור שלא יודפס מחדש במשך ו' שנים, שהרי הם עצמם חוזרים ומדפיסים אותו רק כשנתיים לאחר הדפסתו באמשטרדם. אבל הם השיגו הסכמה מאב"ד המדינה על הדפסת ספר עמק יהושע — שכללה כרגיל באותם הזמנים גם אסור וחרם לחזור ולהדפיס את הספר במשך תקופה ידועה, במקרה שלנו לתקופה של ו' שנים⁴⁹ — וללא ספק מבלי לספר לו שבכוונתם להדפיס גם את לקט יוסף ולספח לו את עמק יהושע. ע"י צרוף שני הספרים בקשו מו"לי פפד"א ליצור את הרושם שכל חלקי הספר נכללו בגזירת החרם של אב"ד המדינה.

אולם, מסיבות בלתי ידועות לנו, לא יצאה כל התכנית המחוכמת הזאת אל הפועל. עמק יהושע מעולם לא נדפס ביחד עם לקט יוסף, ואף בנפרד לא נדפס שוב אלא בשנת תס"ח, היינו כשלש שנים לאחר שנדפס לקט יוסף בפפד"א. קרוב לשער שתכנית ההערמה של המו"לים נודעה לאב"ד המדינה, ומשום כך חזר בו מהסכמתו. אבל, לקט יוסף כנראה שכבר היה מסודר עם השער⁵⁰ שלו, והמו"לים הוציאוהו למכירה מבלי לתקן את ההודעה המתמיהה על החרם, ועל ספר עמק יהושע שהיה צריך להיות "מחובר לטהור לזה הספר".

ד

התפשטותה של הדרשנות, וביחוד התרבותם של דרשנים שלא שמשו כל צרכם ולא ידעו לדרוש מעצמם, העלו את הצורך בספרי עזר למציאת חומר דרשני והדרכה בסדורו הדרשתי. בראשית המאה החמישית לאלף החמישי הופיעו שני ספרים כאלו בדפוס. הראשון הוא "ילקוט חדש", שהופיע בלי שם מחבר⁵¹,

49 המספר שש שנים אינו רגיל בנסיבות כאלה (אמנם מצינו שלש שנים, ר' בהע' הקודמת, אבל שם כנראה מפני שהספר אינו מקורי אלא לקוט משל אחרים, ואין המלקט רואה עצמו זכאי לאסור את הדפסת הספר שנית לתקופה יותר ממושכת. והשוה מ. בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 51. גם שם לא ניתנה הגבלת זמן של שלש שנים רק לסידורי תפלה, מפני נחיצותם). הגבלות הזמן הרגילות (בניהו שם) הן חמש שנים, עשר שנים וכדו'. הטעם שבמקרה דילן בקשו המדפיסים רק שש שנים הוא פשוט מאד — ספר עמק יהושע נדפס לראשונה בפפד"א בשנת תנ"ט, המדפיסים של לקט יוסף רצו לחזור ולהדפיסו בשנת תס"ה, וכמובן שאין הם יכולים לבקש מאב"ד המדינה איסור על הדפסת הספר מחדש לתקופה יותר ארוכה מזו שהם עצמם המתינו כדי לחזור ולהדפיס את הספר מאז יצא לאור, היינו מתנ"ט עד תס"ה.

50 כדי להחיש את הופעת הספר לאור היו המדפיסים, ביחוד הללו שהיו מעוניינים בעיקר בצד המסחרי, נוהגים להדפיס את השער וההתחלה קודם להשלמת סדורו הסופי. כך נוצרו לעתים קרובות אי התאמות בין הפנים לבין האמור בשער על תוכן הספר. ועי' עוד להלן, עמ' 116.

51 באותו נוסח ממש, הידוע לנו כבר מלקט יוסף, פותחת אף ההקדמה של מדפיסי ילקוט חדש במליצה: "ישמחו הדרשנים ויגילו הפרשנים". הם מבארים את התועלת של הספר לדרשנים הבאים "... לדרוש בתורה בשבעים פנים למצוא מנוח לכף רגלם ... יתייצבו לרוב בקרב הארץ החדשה והשמים החדשים לבקרים רבו אומנתם ... בירכתי בית ה' בכלי אומנות ספר הזה להיות אצלו אמון שעשוע יום יום ידרושון בדרושים לכל חפציהם ... כארי מתגברים, דרושים יקרים מתחברים ... בחפוש גרות מנר לרגל המלאכה גם חכמה תחיה את בעליה עמו במלאכתו ממש וטעם כעיקר מדאורייתא לנביאים ומנביאים לכתובים ... לחבר חיבור נימא בנימ' חבל בחבל

נחלה בלי מצרים... מעין בעין המצא תמצא... והוא ידע מקומה לראות משם שם לו חוק ומשפט... ונקנות בסימנים ע"פ סדר אלפ"א בית"א... וממקום שאתה מוציא גדולתו של המחבר משם אתה מוצא ענוותנותו, כי יפלא שמו... ולא נודע לנו מי המחבר. ומקדם מראש היה כמס וחתום באוצרי יחידי סגולה העתיקו אותו איש מפי איש לרוב גדול ערכו".

הספר נדפס לראשונה בלובלין בשנת ת"ח. נמצא לפי זה שבסוף שנות השי"ן היה הספר עובר מיד ליד בכ"י כספר עזר לדרשנים. ההקדמה מגלה יותר מטפח מלבטיהם של הדרשנים שהתפרנסו מ"מלאכת הדרשנות, שהיא גם חכמה", ושהיו צריכים להפליא את שומעיהם בהמצאות חריפות ובקשירתם של עניינים רחוקים זה מזה. אין ספק שהמדפיסים הדפיסו את הספר מתוך העתק כזה שמצאו ביד אחד הדרשנים, והאחרונים בודאי שהיה רצוי להם יותר שהספר ישאר גנוז בכ"י, כדי שלא יתגלה מקור דרשותיהם. את שמו של המחבר גילה החיד"א בשם הגדולים, מערכת ספרים, בערכו, שהיה ר' ישראל. אולם בדבר זמנו ומקצועו הטיל א. טויבר (מחקרים ביבליוגרפיים ע' 66) מבוכה: חיד"א מצא בספר פרח לבנון בסופו לשון זו: "הגיד לי האלוף התורני המשורר הגדול כמו"ר ר' יעקב בהרב ישראל בעל המחבר ספר ילקוט חדש בשם אביו". מכיון שספר פרח לבנון נדפס בשנת תע"ג, נמצא שקשה לישוב את דברי ההקדמה "ומקדם מראש היה כמס וחתום באוצרי יחידי סגולה" עם סדר הזמנים, שהרי דברים אלו נכתבו בשנת ת"ח ו"הקורא את הדברים האלה... בטח יחשב שהמחבר כתב את ספרו לפחות חמשים שנה לפני כן... ואילו היה המחבר כבר מת לערך בשנות השבעים למאה הרביעית, אי אפשר שבנו יאריך ימים עד שנת תע"ג". את האפשרות שמחבר פרח לבנון שמע את הדבר מר' יעקב בן הרב ישראל "לפני חמשים שנה ויותר" דוחה טויבר, על סמך מציאה אחרת שמצא. בטופס של ילקוט חדש שבספריה הלאומית, שנדפס באמ"ד תי"ט, נרשם כך: "וכעת הגיע לידי ספר יפה ענף על ה' מגילות למהר"ש יפה וכ' שם על השער ששייך להקטן יעקב בהרב הגדול נ"י ישראל בעל ילקוט חדש ש"ץ דק"ק". טויבר מסיק: "הספר יפה ענף נדפס בשנת תנ"ו, ועל ספר זה כתב בן המחבר 'ילקוט חדש' שהספר שייך לו, אם כן היה עוד חי לכל הפחות בשנת תנ"ו וגם אז יהא המרחק בין האב והבן יותר מהרגיל. יתר על כן, בשנת תנ"ו כותב הבן על אביו נ"י וזוהו אנו רואים שגם המחבר 'ילקוט חדש' היה אז עוד בחיים". עכ"ל טויבר. הוא משער על כן שהמחבר לא היה אלא שליח צבור, היינו חזן, וכמו שמעיד בנו של המחבר על הטופס של יפה ענף. ר' ישראל היה חותם "בעל ש"ץ" וזה נשתבש לדעת טויבר ל"בעל ש"ץ" וע"כ עשוהו למחבר ראש ב"ד בבעלש"ץ. בדבר זמנו חושב טויבר שבשנת ת"ח היה המחבר "לערך בר שיתסר או שיבסר והעלים שמו שלא יודע שמחבר הספר הוא צעיר לימים... המו"ל הכוזב לכתוב שהספר היה גנוז בידי יחידים ושרבים עשו העתקות ממנו, כדי לחבב את הספר על הקונים".

אולם, טויבר כתב כל מה שכתב מפני שנעלמה ממנו רשימתו של אביו (=אברהם בן יעקב גויבואר), "דברים עתיקים מאוקספורד", שנתפרסמה בהגיד שנה י"ב עמ' 397. מן הדברים המובאים שם מתברר שר' ישראל חבר גם ספר דרשות בשם "תפארת ישראל". בנו של המחבר כתב בשער הספר: "ספר תפארת ישראל שחבר א"א האלוף התורני הרב הגדול מהור"ר ישראל אב"ד ור"מ דק"ק בעלזין וראש ב"ד דק"ק לובלין אשר חבר ילקוט חדש". למולנו נשמרו כמה וכמה תאריכים על הדרשות שבספר. הדרשה הקדומה ביותר היא משנת שצ"ב, ואילו הדרשה האחרונה היא משנת תמ"ד (תיד"ל). נמצאנו למדים שכבר בשנת שצ"ב היה ר' ישראל מבוגר עד כדי לדרוש ברבים. על שנת שצ"ד הוא כותב: "המעט שזכרתי מהכתבים שלי שנשרפו בק"ק הרובשוב בר"ח שצ"ד לפ"ק", וא"כ בשנת שצ"ד כבר היה כותב חי' תורה. קרוב אפוא לשער שר' ישראל נולד בשנות העי"ן הראשונות. מכיון שהדרשה האחרונה שזכרה בספר היא משנת תמ"ד, מסתבר שקרוב לאותה שנה נפטר (ור' לקורות היהודים בלובלין, עמ' 54, ודבריו אינם מדויקים). מן התאריכים שברורות אנו יכולים ללמוד גם על מאורעות משפחתיים של המחבר. בפרשת חיי שרה כותב המחבר: "זה חידשתי כשנלקחה בעו"ה (=בעונות הרבים) עטרת ראשי

והשני — ילקוט ראובני הקטן⁵². שני ספרים אלו מסודרים ערכים ערכים לפי סדר א"ב⁵³, ועד כמה היה דור הדרשנים זקוק לספרים אלו אנו יכולים ללמוד מן העובדא שהספר הראשון נדפס במשך כחמישים שנה שבע פעמים⁵⁴. המו"לים ראו אפוא בספרים מסוג שכזה עסק מסחרי בטוח.

שני הספרים הנ"ל ספקו כנראה את דרישות הדרשנים עד קרוב לאמצע המאה החמישית. בשנות הארבעים של אותה מאה מתחילה להופיע שורה חדשה של ספרי עזר לדרשנים, שהלכה וגדלה בממדים ניכרים עד לסופה של המאה⁵⁵. הראשון בשורה זו, הוא ספר "מראת הצדק", שהופיע בשנת תמ"ב. אעפ"י שספר

אשתי הראשונה הצנועה והחסודה מרת שרה זצ"ל פרשת חיי שרה שנת ת"ט". אולם בפרשת אמור כותב המחבר: "פ' אמור בנישואין שני" ל"ג בעומר תט"ל". היינו דרשה שדרש באותה הזדמנות, ואין ספק שהמחבר מתכוין לנישואין השניים שלו. נמצאנו למדים שבשנת תל"ט נשא המחבר אשה מחדש (וקשה לקבוע אם אלו היו נישואין שניים ממש, והמחבר חי שלשים שנה בגפו, או שכונתו לנישואים נוספים). אם ר' יעקב זה שפגשו המחבר של פרח לבנון היה בנו של ר' ישראל מנישואין אלו הרי סדר הומנים הוא הגיוני ומתקבל. בשנת תנ"ו כבר היה ר' יעקב כבן ט"ז ובודאי שהיה יכול לרכוש בעצמו ספר כיפה ענף. נשאר לנו לדון רק בראיה השניה של טויבר, שכן המחבר כותב על אביו בשנת תנ"ו "נ"י". אם כי גם זה אינו מן הנמנע, לפי האמור לעיל, הרי כל הראיה בטעות יסודה. "נ"י" פירושו "נזר ישראל" ולא "נרו יאיר" כפי שחשב טויבר. הלה שחשב שר' ישראל לא היה אלא ש"ץ, לא היה יכול להעלות על דעתו אלא כפתרון האחרון! כיצא בכך טעה טויבר בפירוש הכתובת שמצא על הילקוט חדש שבספריה הלאומית. התאור "ש"ץ דק"ק" אינו עונה על "ר' ישראל בעל ילקוט חדש", אלא על בנו, ר' יעקב, שנזכר קודם לכן. וזהו מה שבעל פרח לבנון כותב: "הגיד לי האלון התורני המשורר הגדול ר' יעקב". משורר כאן אין פירושו פייטן, כותב דברי שירה, אלא מזמר ועובר לפני התיבה (והוכיח לי ידידי ר"מ שמלצר כי גם ר' שבתי משורר, בעל שפתי ישנים, נקרא בכינוי זה על שם זמרתו). כלומר, ר' יעקב החזן הגדול. "ש"ץ דק"ק" מובנו ש"ץ דקהלות קדושות. כלומר ר' יעקב לא היה חזן קבוע בקהלה, אלא היה נודד, כדרשנים, מקהלה לקהלה. מאחר שראינו שר' ישראל קרא שמו על ספר הדרשות, מסתבר שגם על ילקוט חדש קרא שמו (ר' חיד"א), ולא מחמת עניונו העלים את שמו מעל הספר כפי שחשבו המדפיסים בהקדמה. מסתבר שהספר באמת התפשט בין הדרשנים בכ"י (וכשם שקרה בתקופה יותר מאוחרת לספר מראת הצדק, ר' להלן), והם כמובן היו מעוניינים להעלים עד כמה שאפשר את המקור ממנו שאבו את דרשותיהם (וספר בלי שם מחבר היה הרבה יותר נוח להם...). טופס אחד כזה הגיע ליד המדפיסים, והם שערו מה ששערו.

52 כדי להבדילו מן האחר, שהוא מסודר לפי פרשיות התורה, נקרא זה הקטן.

53 גם בעל ילקוט ראובני מדגיש את חשיבותו של הספר לדרשנים בלשון קרובה, ובודאי בהשפעת הקדמת המדפיסים של ילקוט חדש, וז"ל: "זאת לא זאת אף גם זאת אשר הדרשנים הדורשים התורה בשבעים פנים, חרודים ושנונים, מליאים תורה כרמונים, דורשי סודות ומצפונים, לא יצטרכו לבקש עוד אחר ספרים חיצוניים, או מדרשים משונים, כי תיכף ימצא מדרשים חדשים וגם ישנים, לכל צד ופנים, ובלי עמל ובלי יגיע ימצא בקשתו לדרשתו...".

54 ילקוט ראובני הקטן נדפס אמנם רק פעמיים, אבל אין ספק שהדבר נגרם ע"י הופעתו של ילקוט ראובני הגדול מאותו המחבר. הופעתו של הילקוט הגדול העמידה בצל את הילקוט הקטן.

55 מעוטם מסודרים לפי סדר א"ב, כמתכונת שני הספרים הנ"ל; ורובם לפי סדר פרשיות השבוע כמתכונת ילקוט ראובני הגדול. להלן הזכרנו כמה מן הספרים האלה, לפי הצורך לענייננו. רובם לא נזכרו.

זה הוא חקוי לשני הספרים הנ"ל, הרי למען האמת יש לומר שבכל זאת יש בו חדוש חשוב: הדרשנות הפופולארית היתה בעיקרה אגדית, ושני הספרים הנ"ל עוסקים בעיקרם בנושאים של אגדה. אולם, בצד הדרוש האגדי היה קיים גם דרוש הלכי שהתפתח ביחוד במאה החמישית. דרוש זה היה נבדל מן הראשון רק בתוכן, אבל היה דומה לו במבנה, בנוסח ובסגנון, וכמוהו פרץ את כל גדרי האמת והשכל הישר; ספר מראת הצדק בא למלא את הדרישה לספר עזר בתחום הדרוש ההלכי⁵⁶. בתחום הדרוש האגדי עומד לקט יוסף בראש שורת הספרים החדשה. אלא, שלא כשני הילקוטים הנ"ל, והללו שמשו ללא ספק דוגמא לבעל לקט יוסף⁵⁷, שיש בהם אמנם נטייה מיסטית חזקה אבל יש בהם ריח תורה ודברים הראויים להשמע בבית המדרש לפי טעם הדור, הרי לקט יוסף משקף את הדרשנות של דורו הוא, שנתדרדרה לשפל המדרגה; ולא בא אלא לספק את צרכיהם של דרשנים שעשו את התורה פלסתר ועטרה להתגדל בה. הבקוש אחרי מראת הצדק, ההלכי, לא היה כנראה גדול ביותר⁵⁸, אבל לקט יוסף זכה כנראה לבקוש גדול כזה עד ששנה אחת לאחר הופעתו בדפוס בשנת תמ"ח⁵⁹, הודפס בפראג שנית על ידי "נכדי של האלוף מהר"ר משה כ"ץ ז"ל מחוקק"⁶⁰. גניבה ספרותית זאת, יותר מכל אלו שכבר הזכרנו ושעוד נזכיר להלן, יש בה כדי לחשוף את פרצופם המוסרי של מדפיסי ספרי הדרוש, ואת הצבור שאותו בקשו לשרת. בשער של דפוס פראג לא רק שאין שום הסבר כיצד הגיע הספר למדפיסי פראג, ומי משתדל בהדפסתו, אלא שאין אף זכר לעובדא שהספר כבר נדפס שנה אחת קודם לכן. והנה, על שער הדפוס הראשון נאמר בפירושו: "הביא לבית הדפוס ש"ב (=שאר בשרו, היינו של המחבר) מהר"ר ליב בהגאון מהר"ר מאיר זצ"ל שהיה אב"ד ור"מ דק"ק חעלמא"⁶¹. כלומר, הספר נדפס בהסכמת המחבר ע"י קרובו, אבל מדפיסי פראג חוזרים ומדפיסים את הספר בלי סימן של נקיפת לב⁶².

מדפיסי "חידושי התורה" קנו את ספר לקט יוסף לא רק במשיכה, אלא שצרפו לו גם קנין של שינוי מעשה ושינוי השם. כדי להבטיח לעצמם הצלחה מסחרית יותר

56 ר' ביתר פרוטרוט על הספר הזה להלן, עמ' 102.

57 זהו מ"ש רח"י בכרך (ר' בכורים הנ"ל בהע' 4) על ספר לקט יוסף: "עוד נדפס ספר נצרך מאד לדרשות הנ"ל כענין ילקוט חדש דראובני עשוי ערכות כמותם". ואין ספק שילינק לא קרא כהוגן וצ"ל וראובני, והכוונה כמובן לילקוט חדש ויליקוט ראובני הקטן.

58 ולא נזכרו בו מדפיסים אלא לאחר כעשר שנים מיום הופעתו. ר' להלן.

59 ר' לעיל, עמ' 78.

60 ר' פרידברג, תולדות הדפוס העברי באירופה התיכונית, עמ' 16 ואילך.

61 גם ר' מרדכי גינצבורג אביו של בעל לקט יוסף היה רב בחעלמא לפני שעבר לבריסק; ר' פניקס ועד ארבע ארצות עמ' 98. ור' עוד לוחות זכרון, עמ' 38, בהע'.

62 אין הדבר מסתבר לומר שהמחבר וקרובו נסתכסכו, וע"כ הלך הראשון והדפיס מחדש. מסתבר יותר שגם המחבר וגם המו"ל שהיו ממשפחות חשובות במקומם (רח"י בכרך, לעיל הע' 32, אמנם לא הכיר את ר' מרדכי, אבל זה נבע רק ממחקר גיאוגרפי. בליטא היו גם אבי המחבר וגם אבי המו"ל רבנים מפורסמים; ר' פניקס מדינת ליטא ופניקס ועד ד' ארצות במפתח בערך ר' מרדכי גינצבורג, ור' עוד: גדולי אוסטרעא, עמ' 89 (ושם צ"ל עיר תהלה עמ' 27) ולהלן הע' 101) סמכו על יחוס משפחה ולא השתדלו להשיג אסור על הדפסת הספר מחדש (ואולי לא היו יכולים להשיג הסכמת ואיסורים; ר' להלן, עמ' 95). כחו של יחוס זה לא עמד להם בכל אופן בפראג.

שער "לקט יוסף", מהדורה ב': פראג, תמ"ט

גדולה, הם מודיעים בשער על הוספת חומר רב גווני שימשוך לא רק בעלי אגדה, אלא גם דרשנים בעלי הלכה⁶⁸. אולם, מתוך חשש שמא ימשכו דרשנים בעלי אגדה, שכבר מצוי בידם ספר לקט יוסף הישן, ידם מלקנות את הספר החדש, הם משנים את שם הספר ל"חידושי התורה" ומנסחים את שער ספרם בצורה כזאת, שהקורא

63 ר' על נסיונות כאלה לעיל, 78, 81.

מתרשם שכאן נדפס ספר שהוא בעיקרו חדש, ואין ספר לקט יוסף אלא חלק קטן ממנו וטפל לו.

על ההוספות ההלכיות שבחידושי התורה נדון להלן; כאן נדון בחלק האגדי. בלא להזכיר שם של מחבר או מסדר, נאמר בשער הקובץ לאמור: "חידושי התורה מה שחידשו והמציאו... מפרשי התורה הראשונים" ה"ה חכמי ספרדים וחכמי צרפת באשר נזכר שמם בספר הזה ומפרשי האחרונים... בעל נחלת בנימין זצ"ל וגם הלקט יוסף אשר לקט הקדמות...". מלשון עמומה וסתמית זו מתקבל הרושם שרובם של החידושים שבספר הם מחכמי ספרד וצרפת הראשונים ומבעל נחלת בנימין, ונוספו עליהם "גם הלקט יוסף". אולם, המעיין בספר רואה מיד שזוהי רק העמדת פנים וגניבת הדעת, וההיפך הגמור הוא הנכון. החי' מנחלת בנימין וחכמי ספרד וצרפת אינם אלא תוספות שנוספו בשולי הטקסט של לקט יוסף, והם אינם מהווים אלא אחוז קטן מכלל החומר שבקובץ. יתר על כן, אם ינסה המעיין לגלות בקובץ את חי' חכמי ספרד וצרפת, המובטחים בשער, ילאה לחנם. ביצועה של הבטחה חגיגית זו אינו מתגשם בפנים הספר, אלא ע"י הבאת פסקאות קצרות פה ושם בשם "מפרשים", עובדא שהיא מפליאה ותמוהה כשלעצמה, שהרי מה ראו להעלים את שמות האומרים⁶⁴.

אולם, כל נוסח השער אין תכליתו אלא לכסות על מעשי המדפיסים ותחבולותיהם. לאמתו של דבר לא נאספו לתוך הקובץ חי' של מפרשים ספרדים וצרפתים. רובו המכריע של החומר הנוסף שאוב מספר עזר אחר לדרשנים, שיצא כעשר שנים קודם להדפסת חי' התורה, בשם "פתח האהל". כל החומר לקוח מהספר הנ"ל חלק א'⁶⁵. ולא רק דברי מפרשים שהובאו בפתח האהל בשמם הועברו לחי' התורה בלשונם ובקיצוריהם, אלא שאף חידושי "המקוריים" של מחבר פתח האהל לקחו משם ושמו בכליהם, מבלי להרגיש שהדברים במקומם החדש זרים ומתמיהים. והרי כלל אחד מחי' התורה לדוגמא, והוא יוצא ללמד על הכללים כולם; בחי' התורה ערך אדם הוספות סי' ט' נאמר כך: "ו"ל עשרה מאמרות למ"ד בניסן נברא העולם וניסן נקרא אביב א' ב' א"כ כסדר א"ב נאמר תורה. אבל אי אמרינן בתשרי נברא עולם והוא דרך תשרי"ק, א"כ נאמרה תורה דרך תשרי"ק. ונ"ל דבוה פליגי למ"ד בניסן נברא העולם א"כ בסדר א"ב לכן תגא דקו"ף לגבי דרי"ש משום דהרשע מחזיר בתשובה מוכח דבע"ת (=דבעל תשובה) עדיף. אבל אם נאמר דרך תשרי"ק נאמר א"כ תגא דקו"ף לגבי צדי"ק מוכח דצדיק עדיף. ואם כן אדה"ר (= אדם הראשון) דעשה תשובה דרך תשרי"ק כדאיתא בוזהר מוכח דצדיק עדיף עכ"ל".

וכל הדיבור זר ומוזר, ואין ענייניו מתקשרים אפילו בקשר שאינו של קיימא, ומה איכפת לנו אם צדיק עדיף מבעל תשובה? ומיהו זה שאמר "ונ"ל", האם בעל עשרה מאמרות? ומה כוונת עכ"ל, האם של בעל עשרה מאמרות? אולם כל הכלל הזה הוא קיצור מקולקל מן האמור בפתח האהל (דף א' ע"א, ד"ה בוזהר)

64 אף המונח הזה "מפרשים" אינו המצאה מקורית של מדפיסי אמשטרדם, והוא מצוי בלקט יוסף וספרים אחרים דומים לו. שם כוונתו לרוב לדברים שנמסרו בע"פ בחוגי המפללים והדרשנים.

65 ר' להלן, עמ' 98.

וזה"ל: "בזהר בראשית אדה"ר עבר על כל התורה מאל"ף ועד תי"ו וחזר בתשובה דרך תשר"ק. לפ"ז (=לפי זה) נראה דיש מעלה יתירה לאדם לשוב דרך תשר"ק. וזה סותר מאי דאית' במס' שבת פ' הבונה גבי אתי האי דרדקא לבי מדרשא כו' עד דשאלו מפני מה אפא דקו"ף לגבי דצדי"ק ולא לגבי דרי"ש אלא אמר הקב"ה לא אוכל להסתכל בפני רשע א"ל מפני מה תגא דקו"ף לגבי דרי"ש ולא לגבי דצדי"ק אלא אמר הקב"ה אם רשע זה יחזור בתשובה אקשר לו כתר שלי. וא"כ לפ"ז מוכח דבעל' תשוב' עדיף מן צדיק משום דמוכתר בכתר של הקב"ה משא"כ (=מה שאין כן) הצדיק. ואם נשים פנינו לספר עשרה מאמרות, דף נ"ב ע"א, בענין דאותיות אעלו למפרע תחלה קדם מלכא ושם תשרי לעד שבו נברא העולם כו' והדר אעלו תמן כסדרן א"ב ג"ד כו' ותמצית הדבר בפירושו משום דניסן נקרא אביב שהוא א"ב א"כ א"ב כסדר נאמר ואי כמ"ד דסובר בתשרי נברא העולם א"כ נתנה א"ב דרך תשר"ק עכ"ל (וג"ל⁶⁶ דבזה פליגי הני תרי מ"ד זה סובר בניסן נברא העולם א"כ א"ב כסדר נאמרה ולפ"ז תגא דקו"ף לגבי דרי"ש משום דהרשע יחזור בתשובה כו' מוכח דס"ל דבע"ת עדיף אבל אם נאמר דרך תשר"ק נאמרה א"כ תגא דקו"ף לגבי דצדי"ק ונראה דצדיק עדיף. ואם נבא להצדיק הדין על אדה"ר דחטא כדי שיהי' בע"ת כמ"ד דבע"ת עדיף ואיד' עביד תשובה דרך תשר"ק דלפ"ז נראה דצדיק עדיף וא"כ צרתו בצידו וק"ל".

המקצר בלבב את דברי הפתיחה עם דברי בעל עשרה מאמרות ואת דברי שניהם עם דברי המחבר. ויש הרושם שלא הבין את הדברים לאשורם וע"כ כתב "כסדר א"ב נאמר תורה... א"כ נאמרה תורה דרך תשר"ק". ובאמת הדברים מוסבים על א"ב ולא על תורה.

לאור כל האמור אין פלא בדבר שמדפיסי הקובץ בחרו לעשות את מעשיהם בהסתר פנים ובעלום שם.

ה

ספר "סוגיות התלמוד" טבוע בחותמו של מחברו, והד חזק של מסורת פלפול חיה מהדהדת בכל דפי הספר. מסורת זו נמסרה בדרך כלל מפה לאוזן ועברה בקבלה מרב לתלמיד, והמחבר רואה את עצמו כשומר גחלתה של מסורת זו שלא תשתכח מחמת התמעטות הדורות. וזה"ל בהקדמתו המחורזת לספרו הקטן: "...רק בעקבי הרועי' יצאתי לרעות בגנים, ללקוט שושנים. פרי מגדים, כפרים עם נרדים. מפי סופרים ומפי ספרים, ומפי גאוני ארץ עומדים בפרץ וגדר גודרי'. ורבו המחברים בזה הענין, רבו⁶⁷ המנין. חברו לנפשותם, כפי גודל שכלם ורוחב דעתם. ועם היותה מארץ מדה ארוכה, היה לפנייהם כשולחן ערוכה. ובומנינו זה הרוה⁶⁸ והדל, נתמעט ההרגל והזכרון חדל. וגם אבד הבקאות⁶⁹, ובל⁷⁰ היודע

66 כן הוא בפתח האהל, סוגריים; ומן ונ"ל באותיות רש"י, להורות שזהו חידושו של המחבר — בעל פתח האהל! "ונ"ל" כלומר, לי המחבר.

67 צ"ל רבי. כלומר שמניינם רב.

68 בהוצאה השנייה (ר' להלן) חסרה מלה זו.

69 שם. הבקאות.

70 צ"ל: וכל. בהוצאה שנייה: כל.

כלל מהתלמוד הוא אצלו למופת ולאות⁷¹. ולכן כל סוגיא שמרבתי קבלתי, ומשם איזה גאון שמעתי. ומה שבאה לידי משם הגאון האח⁷², ומה שחנני אלקים חברתי הכל להיות אוהל א'. והעליתי לי לזיכרון ולמשמרת, לבל תהיה נעדרת. וכאשר התעו אלקים מבית אבי אותי⁷³, ופה⁷⁴ עיר גדולה של חכמי' ושל סופרים ת"ל באתי. הראיתי אותו בפני כמה⁷⁵ לומדים מופלגים, ובקשו מאיתי שאביא לבית הדפוס לזכות את הרבים. ומאפס הפנאי כאשר שעוסק אני במלאכת שמים, בתורת חיים. וזאת התורה אשר שם משה מלמד⁷⁶ לבני ישראל, לא אוכל לצאת ולבא ולבקש מגאוני ארץ שיסכימו לדברי האל. ע"כ ויחל משה את פני אדוניו, שאל יחדשני כעבד מורד על אדוניו. ומה שגם מדברי אלה לדינא כלל אינו יוצא, רק להורות סוגיות התלמוד והנהגותיו אני רוצה. ולא עשיתי ח"ו להתגדר בו, רק אני כתלמיד המעתיק מה ששמע מרבו... וקראתי⁷⁷ בשם סוגיות התלמוד להיות⁷⁸ מורה דרך התלמוד והלכותיו, ככל משפטיו וככל חוקותיו. ועשיתי לו סימנים ארבעים ע"ד ארבעים לבינה להבין משל ומליצה... כדי שלא יצטרך כל אחד להדר אחר סוגיא היאך לישב דבר ודבור על אופניו אלא הסוגיא יהא ערוך ומזומן ביד כל. ע"כ עושו גושו חושו וקנו זה כרך קטן הנחמד למראה וטוב להשכיל...".

הקדמה זו מגלה לא רק קווי אישיות ותכונות אינטלקטואליות מעניינות, אלא גם את הרקע הרוחני והחברתי בו פעל המחבר. כדרך מחברי הזמן ההוא, ביחוד של ספרי דרוש מן הסוג של לקט יוסף ובעלי החילוקים, שולח ר' משה את ידו בפרווה חרוזה. לשבחו יש לומר שאינו גופל מהם לא "בצחות הלשון ותפארת המליצה", לא ביכולת ההמצאה וכח היצירה של ניבי לשון, צירופי מלים וסיריסי פסוקים ומאמרים כדי ליצור חרוזים, ולא בבקאות במקרא ובלשון חז"ל והפייטנים (עושו חושו וכו'⁷⁹). לפי שמו ר' משה עוסק במקצוע ה"מלמדות". אבל, מעמדו לא היה בהתאם לדמות המלמד של ספרות ההשכלה — מלמד דרדקי. מבין השיטין של ספרו ברור, שאף אם לא זכה להגיע למעמד של ראש ישיבה הרי רמת ההוראה שלו היא גבוהה, והוא מלמד לתלמידיו לשחות בים התלמוד לפי דרך הפלפול והחילוקים⁸⁰. כמורה מקצועי, וכנראה בעל חוש פידגוגי מפותח, אין ר' משה

71 הם בטאו "בקיאות" באל"ף סגולה ו"לאות" באל"ף צריוה, ולפי זה החריזה תואמת.

72 כלומר, האחד. ומשמעו מאותו הגאון. החריזה היא עם אוהל א' [חד].

73 לרגל החרוז. ושיעורו, כאשר התעו אותי וכו'.

74 כלומר, ולקווא.

75 מלה זו חסרה בהוצאה השניה, ועי' להלן.

76 ע"פ דברים, ד', מ"ד. ורמז כאן לשמו ולאומנותו. וכן להלן "ויחל משה" — רמז לשמו.

77 צ"ל וקראתיו.

78 צ"ל להיותו.

79 מליצה זו חוזרת גם בשער הספר מקשה זהב, ר' בהע' הבאה.

80 כדרך שכמה מספרי החידושים החשובים לתלמוד (ר' על הפלפול עמ' קכ"ז והע' 81) באו לעולם כתוצאה מן הלימוד בחבורה, כך נתחברו כמה ספרים, אמנם פחות ידועים, ע"י מלמדים, אנב ההוראה לתלמידים ברמה גבוהה, מן הסוג של ר"מ מרהאטין. את הספרים עמק יהושע ואסיפת חכמים הוזכרו לעיל. נזכיר פה עוד את הספר "בית שמואל" שנתחבר ע"י הר"ר שמואל אב"ד קראקוין (המחבר היה נכדו של בעל בית חדש וממשפחה מיוחסת מאד) על פרשיות השבוע, שנתחבר "במנין החברים לפלפול התלמידים". מחבר אחר, מאותה תקופה ומחכמי זלקווא, היה ר' מאיר בר' לוי, שחבר שורה שלמה של ספרים מטפוס זה. הראשון היה "לקוטי

מתכוין לעשות בספר סוגיות התלמוד חבור נוסף של חידושים לתלמוד, אלא ליצור ספר עזר לתורת פלפול החילוקים, מעין מדריך שיטתי וכולל שבו יוכלו הלומדים המעיינים למצוא סכימות מפורטות ודוגמאות כיצד לטפל בסוגיות התלמוד השונות, שסווגו ומויינו בהתאם למבניהן המיוחדים בשיבות, ונודעו ונתפרסמו בשמות טכניים וכינויים מיוחדים במשך כשלש מאות שנה, מאז ראשית התפתחות הפלפול המיוחד⁸¹. קריאה מרפרפת בסוגיא תלמודית היתה דיה לו לרגיל בטרמינולוגיה הנ"ל כדי להכיר לאיזה סוג טכני הסוגיא שייכת⁸², ור' משה רצה ליתן בידו תרשים מפורט ומדויק כיצד מפלפלים בה, בהתאם לסוג שהיא משתייכת אליו, שהרי לימוד שאינו מיוסד על השימוש בפלפול אינו ראוי לשמו⁸³. כתוצאה מגישה זו אין תרשימיו של ר' משה עוסקים בסוגיא מיוחדת או בנושא מיוחד,

שושנים" ובשער הספר נאמר: "והיא תועלת גדולה לחדד חברי אשר בהלכה מצוייני, ובפרט לתלמידים הגונים, לפי סדר הפרשיות וחגי' וזמני" (יש לציין שהטפס של ספר זה הנמצא בספריית ביה"מ לרבנים בני"ה היה שייך למלמד בשם ר' פייבוש). הצלחתו של הספר היתה גדולה, עד שהמחבר הלך ופרסם עוד שלשה ספרים נוספים מסוג זה, אחד בשם "אדני פז", השני בשם "מקשה זהב" והשלישי "גלילי זהב" (ספר זה לא הצליח לאתר, ולא היה למראה עיני). ועי' מ"ש בן יעקב באוצרו בע' אדני פז ומקשה זהב, ובאמת שלשת הספרים הנ"ל הם ספרים שונים, ולא ספר אחד שנתפרסם בשמות שונים, ואכמ"ל. לצד אחר אין ספק שטענת ר' מאיר, המחבר, בהקדמתו למקשה זהב: "שקמו עליו אנשים ופרצו גדרו של עולם" ולכן החליט להדפיס את ספרו הנ"ל, בוודאי מכוונת היא נגד מחבר אסיפת חכמים. האחרון העתיק עמודים שלמים מלקוטי שושנים. מעניין הדבר שבהוצאות המאוחרות יותר של מקשה זהב, השמיטו האשמה זו ובמקומה הדפיסו: "ובהיות שהוטב הדבר בעיני הלומדי' ובעיני התלמיד'... ובהיות כן שמתני בלבי בעז"ה להביא על הדפוס חבור נאה ונחמד...". (ועי' גם קריה נשגבה, עמ' 53). ויש עוד

מספר ניכר של חבורים מסוג זה שאיני מוכירם פה. כדי לעמוד על טיבם ומעלתם של מלמדים אלה, נציין שר' משה הועסק גם כמגיה בבית הדפוס המפורסם של ר' אורי פייבוש בזלקווא, והגיה את מסכת שבועות שנדפסה שם (ר' הע' 81). עבודת ההגהה בבתי דפוס טובים נמסרה כרגיל לת"ח מובהקים, וביחוד עבודת ההגהה של התלמוד. על מלמד אחר כזה, בתקופה קצת יותר מאוחרת בזלקווא, אנו שומעים בספר פלפולא חריפתא לר' יוסף בר' יואל מזלקווא (הספר נדפס לראשונה שם בשנת תצ"ו והוא מכיל חידושים מלוקטים מחכמי זלקווא וגדולי הדור לתלמוד). בחי' למסכת שבת, דף ל"ד ע"ג, בראש סי' י"א נרשם: "דבר זה יצא מפי הרבני המופלג מוהר"ר חיים מסקאהל והרבני (בד"ח בהרבני) המופלג מוהר"ר אברהם עבריל מסקאהל. ולע"ע (ר' כסגנון זה בקריה נשגבה עמ' 49, וכן חותם ר' מרדכי אבי בעל "לקט יוסף", פנקס ועד ד' ארצות, עמ' 98, ומשמעו כנר' ששיבתו היא ארעית שם והוא מצפה לעבור למשרה אחרת, אולי להעשות ראש ישיבה!) הוא מלמד תלמידים הגונים (ממש כלשון שבשער לקוטי שושנים המובא לעיל בהע' זו, כלומר, תלמידים מתקדמים שהם מוכשרים ללמוד בדרך הפלפול) בק"ק זאלקווי" (מן ולע"ע... נשמט בד"ח). חידושי של מלמד זה הובאו בפלפולא חריפתא כמה וכמה פעמים, למשל לעירובין דף ע"ב, לר"ה סי' ה', ליבמות סי' ט"ו ועוד.

81 ר' על הפלפול עמ' קמ"ב ואילך.

82 גירנברגר, רגינשבורגר וכו' היו מן הסוגיות המפורסמות ביותר, אבל בצדן היו עוד אחרות, במספר ניכר, שהיו להם שמות קבועים (עי' לע"ע על הפלפול, קל"ז וקל"ח והע' 141). הצד השווה שבכולן הוא שהן ניתנות להיכר ע"פ המבנה וצורת המו"מ של הסוגיא התלמודית.

83 ר' שם, עמ' קכ"ח.

ולעתים רחוקות בלבד הם נוגעים בתוכנה של סוגיא, אלא בשלבים של החילוק ובמבנהו והרכבו הפורמאלי. השלב הראשון היא הקושיא, יסודו ונקודת מוצאו של החילוק. הקושיא היא לרוב אמיתית ולגיטימית, ואופייה וטיבה תלויים במבנה והרכבה של הסוגיא⁸⁴, והלומד מוצאה בקלות רבה לאחר שנתנסה בדרך לימוד זו. אולם, אף אם קושיא אמיתית אינה קיימת, אין תורת פלפול החילוקים מותרת על החילוק, ויש בידה דרכים להמציאה בעקיפין⁸⁵. ההמשך לאחר העלאת הקושיא — ישובה של הקושיא — יש לו ואריאציות שונות, אבל כל אחת מהן קבועה במבנה, בהתפתחותה ובניסוחה. קיצורו של דבר — בכל סוגיא וסוגיא הלומד בוחר את התרשים המתאים לסוגיא ועל פיו הוא מבצע את עבודת בניין החילוק. את תכלית חיבורו מסכם ר' משה בלשון זו: "כדי שלא יצטרך כל אחד להדר (= לחזור ולחפש) אחר סוגיא⁸⁶ לישיב (כלומר, אחר סכימה ודרך איך ליישב) דבר ודבור על אופניו אלא הסוגיא יהא ערוך ומזומן ביד כל". הושטת ה"סוגיא" ללומד שמשה ללא ספק גורם מעורר בעיון הגמרא, והקלה על ראשי הישיבות את מלאכת הכנת החילוקים שהיו חייבים "לומר" בישיבה⁸⁷. אבל, היא שמשה גם גורם מצמצם ומשחק. ע"י השימוש ב"סוגיות" נתאמן ונתרגל הלומד לגישת קבע — מעין ניתוח סטאנדארטי מיוסד על תרשים קבוע מראש — לכל סוגיא וסוגיא בשוה, מבלי להתחשב בתוכנה המיוחדת ונושאה הסגולי, והיה רואה את הסוגיא בראיה חד-ממדית, ומסיח את דעתו מרובי הפנים ומממדים אחרים שבסוגיא. כפי שמעיד ר' משה בעצמו אין ספרו חיבור מקורי. הוא רואה את עצמו "כתלמיד המעתיק מה ששמע מרבו" ומה ששמע "מפי סופרים ומפי ספרים ומפי גאוני ארץ עומדים בפרץ וגדר גודרי". כלומר, ר' משה מסכם את הווי הלימוד השורר בישיבות ידועות ואת סדרי העיון המקובלים בחוגי הלומדים בהן. כמסיח לפי תומו הוא מגלה לנו יותר מטפח מן האווירה שהיתה שוררת מסביב לחוגים אלו. ר' משה מסביר את העדרן של הסכמות גאוני הארץ על ספרו בחוסר הפנאי לצאת ולבוא בארץ מפני שהיה עוסק "במלאכת שמים". אולם, קשה מאד לקבל טעם זה כהסבר מלא. ר' משה וודאי שהיה עוסק במלאכת שמים באמונה והיה טרוד ועסוק בה מאד. אבל, בזאלקווא שמש בזמן הופעת סוגיות התלמוד⁸⁸ הרב הגדול ר' יששכר בער, שהסכים על כמה וכמה ספרים אחרים, ומדוע לא גטל הסכמה ממנו? יתר על כן, העיר לבוב היא שכנתה הקרובה של זלקווא, והאחרונה נמצאה בתחום השפעתה והנהגתה של הראשונה, ובוודאי שנסיון להשיג את הסכמת חכמי לבוב על ספרו לא היתה מבטילה את ר' משה הרבה. והרי ר' משה מורו למזורזים: "עושו גושו חושו וקנו זה כרך קטן" לא רק בהקדמתו אלא גם בשער הספר, ומה היה יכול לסייע בהתמלאותו של זירו זה יותר מהסכמות מגאוני הארץ!

84 למשל בסוגיא תלמודית שפותחת באיבעיא וממשיכה בת"ש, יש כמובן לחפש קושיית רגינשבורגר. כשיש מחלוקת אמוראים וקושיות איתיביה הדדיות יש לחפש גירנברגר וכדומה.

85 לשם זה משתמשים בטכניקה שהיא הרחבה של הסברא מבחוצ, והענין יתבאר במקום אחר.

86 "סוגיא" בלשוננו של ר"מ מובנו סכימה של פלפול או חילוק.

87 לפעמים ארבע או חמש פעמים בשבוע, ר' על הפלפול עמ' קל"ו.

88 ר' עריה נשגבה עמ' 49.

ברם, מסתבר יותר שידיו של ר' משה היו רפויות לבקש הסכמות מגאוני הארץ מחמת סיבה אחרת — רובם של גדולי הדור נמנעו מליטן הסכמותיהם על ספרי דרוש ופולפול מסוגים אלו.⁸⁹ ואכן, לא לקט יוסף ולא סוגיות התלמוד, ולא עמק יהושע ולא אסיפת חכמים שנוכרו לעיל ולא פתח האהל שיוזכר להלן⁹⁰ ולא ספרים אחרים שלא הוזכרו כאן, יש עליהם הסכמות מגאוני הארץ. השערה זו שופכת אור על מספר פסקאות בהקדמה שבהן ר"מ מסיח לפי תומו. הפיס' "ומפי גאוני ארץ עומדים בפרץ וגדר גודרי" יכולה להיות מליצה בעלמא והמוטיב הפולמוסי — עומדים בפרץ וכו' — לא הוכנס אלא לצורך החרוז. אבל לאור האמור, מליצה זו מקבלת משמעות יותר רצינית, ויש כאן רמז לאותם הגדולים שדגלו בשיטת פולפול ההילוקים ויצאו חוצץ נגד המקטרגים, מפני שראו בה החזרת עטרת הלימוד לישנה.⁹¹ נמצא שע"י מלחמתם בשוללי החילוקים עמדו בפרץ וגדרו גדרו של התלמוד. כיוצא בו הפיסקא "וכאשר התעו אלקים מבית אבי אותי ופה עיר גדולה של חכמי" ושל סופרים ת"ל באתי. הראיתי אותו בפני כמה⁹² לומדים מופלגים ובקשו מאיתי שאביא[ו] לבית הדפוס לזכות את הרבים". הדברים האחרונים שנאמרו בשבח הספר מורים על זהירות ידועה בבחירת החכמים לראיית הספר, ולא הראהו כנראה אלא לחכמים מחוג ידוע שהיו בקיאים בשיטת החילוקים, שהרי למי שאינו בקי בה כל דברי ספרי סוגיות התלמוד הם סתומים וחתומים.

אולם, הדברים שבראש הפיסקא תנ"ל מאלפים עוד יותר. לפי תיאורו של ר' משה, לא נתגלגלה הדפסת ספרו אלא על ידי סבה שיש בה מעין השגחה פרטית, שהתעו אותו אלקים מבית אביו לעיר גדולה של חכמים וסופרים, ושם גילה את ספרו לכמה חכמים מופלגים והם עוררוהו לפרסמו ברבים. אבל, "בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו". וקרוב לשער שלא היתה הליכתו של ר"מ לזלקווא אלא לשם הדפסת ספרו. ואכן, ר"מ לא היה יכול לבחור מקום יותר נאה למטרה זו מן העיר זלקווא, הן מבחינה טכנית והן מבחינה רוחנית. בשנת תנ"ב, כשנה לפני הדפסת ספר סוגיות התלמוד, כבר היה קיים בזלקווא בית דפוס עברי, ובה בשנה יצאו ממכבשי ספרים עבריים לאור עולם.⁹³ קיומו של בית דפוס עברי

89 ר' מ"ש בעל הפולפול, בעמ' קכ"ט והע' 90; עמ' ק"מ והע' 153. בסוף המאה החמישית יש לכמה מספרי הלכות (ר' הע' 68) הסכמות. פולפולא חריפתא יש לו הסכמה מר' וואלף (ר' קריה נשגבה עמ' 64), אולם הוא עצמו היה מבעלי החילוקים. בפולפולא חריפתא, הובאו מספר ניכר של חידושים משלו, וכולם על דרך החילוק. ועי' הע' 84, 85. אפילו על ספר "עם דרושים נפלאים" אין גדולי הדור ממתרים להסכים; ר' פנקס ועד ד' ארצות עמ' 205 סי' תל"ב, וע"ע בעמ' 211 סי' תמ"ב, עמ' 234 סי' ת"ק, עמ' 239 סי' תקי"ג.

90 עמ' 98 ואילך.

91 ר' על הפולפול עמ' קי"ד והע' 14, עמ' קל"ז והע' 140. ועי' ביחוד בדבריו המאלפים של רח"י בכרך (בכורים תנ"ל בהע' 4), מעמ' 5 ואילך.

92 בהוצאה השניה הושמטה המלה הזאת, ואולי בכוונה כדי ליצור את הרושם שהספר היה רצוי לכל החכמים.

93 ר' תולדות הדפוס העברי בפולניה עמ' 62 ואילך. ר"מ היה קשור לבית דפוס גם כמגיה. מסכת שבתות שנדפסה שם מחודש כסליו ועד לא' באב שנת תנ"ד הוגהה על ידו. הדפסת סוגיות התלמוד נסתיימה בג' אלול תנ"ג, ור' לעיל הע' 68. והעיר לי ידידי העורך שאז לא נתקיים בית-דפוס עברי פעיל אחר בפולין — לידיעת מצב הדפוס העברי בפולין אז, ופעולת המדפיס הזלוקוואי — שפתח פרק חדש בתולדות הדפוס

משובח וודאי שהיה בו כח משיכה למחבר שספרו מוכן בידו. אולם, מה שלמעלה מזה, היתה האווירה האינטלקטואלית המיוחדת של זלקווא, זו היתה עלולה למשוך ביותר לבו של מלמד מטיפוסו של ר' משה. זלקווא לא היתה רק "עיר מלאה חכמים וסופרים"⁹⁴ אלא גם מרכז חשוב לתורת הפלפול, ובבתי מדרשה וישיבתה שררה שיטת הלימוד של החילוקים. תמונה ברורה מן האווירה ששררה בבתי הלימוד של העיר אנו מוצאים בשני ספרים קטנים שנתחברו על ידי שנים מחכמי העיר בדור הסמוך — "ליקוטי שושנים" לר' מאיר בר' לוי ו"פלפולא חריפתא" לר' יואל בר' יוסף שכבר נזכר לעיל.⁹⁵ מתברר שמסורת הפלפול, על כל גיוניה ונימוסיה, נמשכה בכל עיצומה בזלקווא. כשם שהתהוותו של הפלפול נתרששה בבית המדרש, בלימוד בצוותא ומתוך מו"מ של עיון (ובתקופה יותר מאוחרת, של חריפות), ואילו הלבוש הספרותי שלו לא היה אלא נסיון בלתי מוצלח להעלות על הכתב דברים שנאמרו תוך אקסטזה שכלתנית, כך אנו שומעים בשני ספרים אלו את הד קולם של חכמי זלקווא מגיפים בתריסיהם ומתנצחים במלחמתה של תורה, ממש באמצעו של הויכוח. המו"מ מוצע לפני שהגיע לטוש לשוני ולגיבוש סגנוני, הוא עדיין בהתהוות, טרם יצא מכור ההיתוך — לובש צורה ופושט צורה. התמונה היא כליכך ריאלית עד שלפעמים, מפני חומר העניין והקושי לירד לעמקה של הסוגיא, גם המוסר וגם הקורא נלאים ומאבדים את כושרם לעקוב אחרי מהלך החילוק: "ואף שיש לדקדק על זה להמעיין בגמרא דבבא מציעא על תירוץ הרב הנ"ל (הוא ר' זאב וואלף)"⁹⁶ כבר תירץ בחילוקא דרבנן באריכות כשאמר לבני הישיבה ואני המחבר לא באתי להאריך כי אם להקל על המעיין לחדד את התלמידים"⁹⁷.

בצד תמונות הווי כאלה, מלאים שני הספרים שמועות וחידושים שנתחדשו ע"י רבנים מפורסמים בחריפותם, מבני הדור ומדורות קודמים. נזכרו בהם ר' העשיל⁹⁸, ר' גבריאל אב"ד ניקלשפורג⁹⁹, ר' דוד אופנהיים¹⁰⁰ ואפילו ר' מרדכי, אב"ד של העיר בריסק, אביו של ר' יוסף גינצבורג מחברו של לקט יוסף¹⁰¹. לענייננו חשוב להדגיש שסגנון החידושים המובאים בספרים אלו בשם חכמי העיר זלקווא הוא

העברי שם — ר': י. היילפרין, ועד ארבע ארצות בפולין והספר העברי, קרית ספר, ט', תרצ"ב/ג, בעיקר עמ' 373 ואילך, ודברי ח.ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, עמ' 62/3, תש"י, וביחוד הע' 1 בעמ' 63.

94 ר' גם קריה נשגבה, עמ' 3, אות י"ד.

95 ר' הע' 80.

96 ר' לעיל, הע' 89.

97 ר' פלפולא חריפתא ליבמות, סי' א'. וכיוצא בזה שם סוף סי' י"ב: "כל זה שמעתי מהחריף המפורסם מו"ה זאב וואלף... ותירץ בדרך פלפול ואני לא באתי בחבור זה להאריך כדי להקל על המעיין". ר' זאב וואלף לא היה כנראה ראש ישיבה, אבל מפני למדנותו ויחוסו המשפחתי נתכבד, כמנהג הימים ההם, לומר חילוקים לפני בני הישיבה.

98 בסופו של הספר; ור' על הפלפול עמ' ק"מ והע' 154.

99 ר' שם, עמ' קמ"א והע' 157.

100 ר' למשל ליקוטי שושנים בראש הספר ועוד כמה פעמים, וגם בספריו האחרים של המחבר הזה.

101 לקוטי שושנים לפרשת תצוה: "ושמעתי אומרים בשם הגאון הגדול המפורסם בדורו מוה"ר מרדכי ז"ל שהיה אב"ד בק"ק בריסק".

פלפולי מובהק וכולם בנוסח החילוקים, ומצויים בהם כמעט בכל דבור ודבור מונחים כמו "בל"ז", אויסברנגר (בתרגומו העברי "שפת יתר"), קיצור ועוד.¹⁰²

כשבא ר' משה לזלקוא כבר היה תלמודו בידו ותורתו בתוך מעיו, וכפי שאנו למדים מהקדמתו היה כבר ספרו "סוגיות התלמוד" מושלם ומגמר אז. ר' משה גדל אפוא ולמד תלמוד בתוך סביבה שאף היא היתה דומה בתכונותיה התלמודיות לאלו של זלקוא. מאחר שלפי עדות ר"מ עצמו היה מוצאו מן העיר רוהאטין, יש לשער שספרו משקף את אורח הלימוד של חכמי העיר הזאת, ועל כן מסתבר שכשהוא מזכיר את "החכמים המפולפלים"¹⁰³ או את "הרבנין"¹⁰⁴ כוונתו לחכמי עירו רוהאטין. כחכמי זלקוא מייצג גם ר"מ מסורת חיה ורצופה של תורת פלפול החילוקים, שמרכזו היתה כנראה עיר המחוז סטניסלב הסמוכה לרוהאטין; ר' משה מביא חילוק שהמציא הגאון ר' אפרים לונטשיץ¹⁰⁵, היינו חילוק שהומצא כמאה שנים לפני זמנו של ר' משה: "פתח עיני שכלך וראה איך המציאו הגאון הגדול מהור"ר אפרים מפראג". ר' משה מספר כיצד הגיע חילוק זה לידו: "כך שמעתי מפי הרב הגדול מ"ו מהו" מנחם מענדל אב"ד דק"ק סטניסלאב שאמ' משם הגאון הנ"ל"¹⁰⁶. והוא מוסיף פרט מענין: "וזה הסוגי' דלמטה הוסיף הרב הנ"ל משלו". מן הלשון נראה קצת ששמע את הדברים בשעת אמירת החילוק בישיבה בסטניסלאב. כבן בית בחוגי הפלפול בקי הוא בנוסחאות השונות של חילוקים המקובלות בין החכמים ל"סוגיא" מסוג ידוע; כלומר, בואריאציות השונות של חילוקים לסוגיא בעלת מבנה ידוע, שיש בה קושיית פתיחה קבועה לחילוק, והדרכים השונות לתרצה. במקרה אחד¹⁰⁷ הוא מביא שלש נוסחאות: "סוגי' זה הפלפול עמוק מאוד... והדרך כן הוא... ויש אומרים זאת הסוגי' להיפך ממש ובטעמים הקודמי' וכך הם מתחילים...". ולבסוף: "הדרך הוזה... שמעתי בשם הגאון מהור"ר מאיר ז"ל ר"מ דק"ק לובלין...".¹⁰⁸ נמצינו למדים שסוג קושיית זו כבר היה מעסיק את מהר"ם מלובלין והוא המציא נוסחא מיוחדת לישבה. נהירים לו הדרכים החביבות על המפולפלים: "וזהו הדרך מורגל בפי הרבנין על הרוב"¹¹⁰; וידועים לו כנוייהם של חילוקים מיוחדים: "סוגיא זאת נקרא בפי החכמים המפולפלי' בחכמה ויקרא ויקראו"¹¹¹. מהערות לוואי שלו אנו יכולים אף ללמוד שהוא לא רק מסרן של שמועות ששמע, אלא שהוא גם מבין אותן לאשורן והתמחה ותירגל

102 ר' על מונחים אלו בעל הפלפול, מעמ' קמ"ב ואילך. יש להעיר רק שבתקופה זו כבר נתרופפו הגבולות בין פלפול לדרוש (ר' מ"ש בעל הפלפול עמ' קי"ח והע' 30), וההסתגרות בתוך הסוגיא המקומית אינה קיימת עוד.

103 ר' למשל סוגיות התלמוד, סוגיא ז'.

104 שם, סוגיא א' בראשה.

105 ר' על הפלפול, עמ' קל"ז והע' 133.

106 סוגיות התלמוד, סוף סוגיא ט'.

107 כלומר סוגיא י' שלאחר מיכן.

108 ר' סוגיא י"ב.

109 ר' על "הפלפול" עמ' קל"ז והע' 136. קובץ של כללי חילוקים נתייחס לתלמידיו. ר' לע"ע שם הע' 141.

110 ר' סוגיא א'.

111 ר' סוגיא ז'. וכיצא בו בסוגיא כ"ו: "סוגיא זו מדאיצטריך נקרא". ור' על הפלפול עמ' קס"ה.

בהן עם תלמידים. הוא יודע לשפוט ערכן של סוגיות ומגיב בהתפעלות מיוחדת לסוגיות שיש בהן משום חריפות מיוחדת¹¹². לפעמים הוא מזהיר את הלומד: "הסוגיא זו עמוק מאד בפלפול ובחריפות גדול פתח עיניך ולבך תבין חכמת התלמוד"¹¹³, והוא אף רומז ממקום למקום בצורה שרק הבקי בעניין על בוריו יכול לעשות כן¹¹⁴. כנותו ויושר לבו של ר"מ משתקפים ביחוד בהודעתו לפני סוגיא מ': "עתה אתחיל מסוגיות רש"י מה שמצאתי מספר מהררי נמרים".

1

אם הויקה שבין "סוגיות התלמוד" לבין ר' משה מלמד היא של ספר וסופר וספור, הרי קובץ "חידושי התורה"¹¹⁵ הוא ספר ללא סופר וללא ספור, והוא כולו עטוף מסתורין ומעולף בסתמיות. בשער הספר נרמז אמנם על שתי רשויות שעסקו בהוצאתו לאור — המסדרים והמדפיסים, אבל כשם שלא נזכרו בשער הקובץ שמות מחברי הספרים שהוכנסו מדבריהם לקובץ כך לא הוזכרו שמות המסדרים והעורכים שלו. לשון השער הוא סתמי: "והוספנו עוד שמות הכללים מכל הש"ס ונקרא ים התלמוד עם כל דף ודף השייך לאותו הקדמה... וגם סוגיות התלמוד...". שתי המלים "סוגיות התלמוד" נדפסו אמנם באותיות גדולות, כדרך שנדפסו השמות "נחלת בנימין" ו"לקט יוסף"¹¹⁶, וא"כ יש כאן רמז ש"סוגיות התלמוד" הוא שם של ספר. אבל, מה פירוש "שמות הכללים מכל התלמוד ונקרא ים התלמוד"? מגין נלקחו כללים אלו ומי סידר אותם? ועוד, על ידי מי נקראו "ים התלמוד", ולמה הודגש דווקא ביחס לכללים שיש להם שם מיוחד? יתר על כן, וכי אפשר לדמות ששמונה עמודים קטנים (זהו מספר העמודים המוקדש בקובץ לכללי התלמוד) יכילו את הכללים מכל התלמוד!

אולם, אין ספק בדבר שיוזמי הקובץ הזה היו האלופים המדפיסים, ששמותיהם נקבו לשבח בשער הספר, והם עצמם או שליחיהם ערכו את הקובץ ברשלנות ולמקוטעין. מלאכתם מעידה בהם שלא היו עיניהם של האלופים האלו נשואות אלא לבצעם, ובכל ה"הוספות" שהוסיפו לא נתכוונו להגדלת התורה אלא להשבחת מקחם — כדי שיוכלו להפריז בשער על ערכו של הספר; ולא זו בלבד שזכו במלאכת אחרים אלא שאף גנבו דעת הבריות על ידי מסירת פרטים בלתי מדויקים בשער הספר.

הפתרון לכל מעשה השער, ניסוחו ומעטה הסודיות שלו הוא זה: בשנת תנ"א נדפס בזולצבאך ספר בשם "פתח האהל" שהוא מכיל שני חלקים, חלק א' מוקדש לענייני דרוש וחלק ב' מוקדש לכללי הש"ס. והרי מלשון השער של חלק א': "והוא ילקוט נפלא והפלא זה כל חדש¹¹⁷ אשר לא היה תחת השמש ליקט

112 למשל: "הדרך השני חריצות מאוד" (סוגיא א'); "סוגיא זה הפלפול עמוק מאד" (סוגיא ב'), ועוד כאלה.

113 סוגיא י"ו ועוד. ובודאי שיש כאן הד למתרחש בשעות ההוראה לתלמידים ולשידולים שהיה ר"מ מלמד משדל את התלמידים להתרכז בלימודיהם כשהיה מלמדם את החילוק הלכה למעשה.

114 בראש סוגיא כ"ו הוא כותב: "והסוגיא דומה לסוגיא י"ב בסופה".

115 ר' לעיל, עמ' 81.

116 ר' לעיל, עמ' 82, תמונת השער.

117 שעורו — כל זה חדש. מליצה ע"פ קהלת א', ט' י'.

וחיבר האב בחכמה ורך בשנים האברך המופלא מוהר"ר אברהם... אשר נפתל וחיבר בלולאות, ועלה כולו קשור ומחוב' בעבותות ושלשלאות, הקדמות חדשות ונפלאות...". בנוסח השער וסגנונו, וכן בתיאורו של המחבר הצעיר וטיב עבודתו, יש דמיון מפתיע לאלו שמצאנו בשער ספר לקט יוסף¹¹⁸. ואמנם כל החלק הזה מוקדש ברובו המכריע לענייני אגדה ודרוש, והוא מסודר בסדר א"ב ממש כמו לקט יוסף ובסגנון קרוב לו¹¹⁹. החלק השני, כאמור, מוקדש לכללי הש"ס ועניינים שבהלכה; והרי מלשון השער: "והוא כללי הש"ס כללים ופרטים מופלאים מחזיקים כל פלוגתא ופלוגתא של תנאים ואמוראים... נקשרו ונהדקו חבל בחבל משיכה במשיכה... ע"י האברך המופלא אב בחכמה ורך בשנים... ה"ה מהור"ר אברהם... והנה קרא לשם ספר זה פתח האהל... שהוא מפתח הפותח שער לדופקי בתשובה ואיבע"י לפשוט מהכא להתם¹²⁰ ולדרוש עפ"י עומקא של הלכה. ואין גרע ממנו אפי' כלל אחד מהש"ס והעמיד עפ"י אל"ף ב"ת וכל חד אדוכתיה קאי...". הדגשת תועלתו של החלק השני לבעלי הלכה מגלה בצורה ברורה את ההתחזרות שהיתה קיימת בין המחבר של פתח האהל עם לקט יוסף, שהד ממנה כבר שמענו בדברי השער של חלק א'. בוכותו של החלק השני, שהוא עומד להיות לעזר ומועיל לא רק לבעלי אגדה אלא גם ללמדנים הלנים בעומקה של הלכה, היינו לבעלי פלפול הנוזקים לסגנון הדרוש גם בפלפול ההלכה¹²¹, קוה המחבר לעשות את ספרו שוה לכל נפש, שהרי לקט יוסף אינו שוה אלא לנפש בעלי אגדה בלבד.

השוואה מרפרפת בין כללי התלמוד שבספר חידושי התורה עם הכללים שבפתח האהל חלק ב', מראה בעליל, שכל הכללים שבראשון גנובים מן האחרון. מסדרי הקובץ נהגו לפי שיטה זו: ערכים בלתי שכיחים השמיטו לגמרי, ומן הערכים שהשאירו השמיטו את החלקים הקשים והמסובכים; ביחוד נטו להשאיר עניינים אגדיים. כללו של דבר טיב עבודת הקיצור בחלק זה דומה בכל מגרעותיו לזה של ההוספות ללקט יוסף¹²².

כדי להדגים את דרך בחירת הערכים בחי' התורה נעמיד זה מול זה את רשימת הערכים של האות יו"ד, שהיא אות קצרה:

פתח האהל	חי' התורה
יום אחד בשנה אי חשיב שנה	יום אחד בשנה... שנה
יחיד מציבור אי ילפינן	ליתא
ירושלים אי נתחלקה לשבטים	ירושלים... לשבטים
יהי' אי אמרינן בהווייתן יהא	ליתא
הערכים שהושמטו אינם שגורים בפי הלומדים ונידונו לגניזה! כדי להדגים את עבודת הקיצור השרירותית, שהיא גובלת עם הפקרות, נשווה את הערך ירושלים אי נתחלקה לשבטים שבשני הספרים:	

118 ונחלת בנימין ר' לעיל הע' 40.

119 אין ספק שלקט יוסף היה למראה עיני בעל פתח האהל, והאחרון שאב מן הראשון. ר' למשל לקט יוסף ערך משה אות א' ופתח האהל דף ל"ב ע"א.

120 כלומר, לקשר סוגיות ממקומות רחוקים בתלמוד, ר' עוד הע' 127.

121 ר' מ"ש על התפתחות סגנון זה בעל הפלפול עמ' קמ"א וקמ"ב ובהע' 158. ספרי הכללים שלנו אינם, למעשה, אלא אוספים של רשימות מראי מקומות כאלה. וע"ע להלן הע' 129.

122 ר' לעיל.

פתח האהל	ח' התורה
באר שבע סוטה ס"ד ע"א (ושייך	יומא דף י"ב
יומא דף י"ב א' פליגי ונ"מ לנגעים	ודף כ"ג ע"א תוספות
שם דף כ"ג א' תוספות ד"ה וירושלים	ד"ה וירושלים אינה מביאה
אינה מביאה עגלה ערופה	עגלה ערופה.
זבחים דף נ"א ע"א תוספות	זבחים דף נ"א
ד"ה ויש עוד לפרש	בב"ק דף פ"ב ע"ד ¹²³
בבא קמא דף פ"ב ע"ב ילפינן	סוטה דף ס"ד ע"א. ושייך
ליה מעגלה ערופה והקשו	לאי אזלינן בתר רובא
בתוספות תיפוק ל' דאזלינן	
בתר רובא בד"ה ואינה מביאה.	
נגעים פ"ב משנה ד'.	
קרבן אהרן פ' בהר	
באר שבע סוטה ס"ד ע"א ושייך	
לאי אזלינן בתר רובא	

בפתח האהל אין הערך מסתיים כאן, והמשכו עולה בכמותו על מה שהובא לעיל. בעלי חידושי התורה השמיטו את ההמשך לא מתוך טעמים ענייניים פנימיים, אלא מתוך סיבה חיצונית — כל החומר שבהמשך נובע לא מן הגמרא, אלא מדברי ספרים ומפרשים, ועל כן דנו אותם לגניזה ¹²⁴, וכך הם נוהגים כמעט בכל מקום, וכשם שהשמיטו בדוגמא שלפנינו את הרמז לקרבן אהרן. אולם, ההליכה העוורת אחרי כלל חיצוני זה הכשילה אותם כאן בטעות גסה, המגלה קלות דעת שהיא גובלת עם בורות. בפתח האהל, כפי שהבאנו לעיל, נאמר: "באר שבע סוטה ס"ד ע"א ושייך לאי אזלינן...", שמובנו ברור: ספר באר שבע ¹²⁵ בחלק הח' למסכת סוטה, דף ס"ד ע"א מדפי הספר ¹²⁶. לפי הכלל שלהם, היו צריכים בעלי הח' להשמיט את כל הפיסקא, שהרי חומר זה הוא בתר-תלמודי. אבל, על הפיסקא "ושייך לאי אזלינן בתר רובא", שהיא ממלאת בטרמינולוגיה של ספרי העזר לדרוש תפקיד חשוב בהדרכה לקשירת עניינים שונים ונושאים רחוקים זה מזה ושלוכם במסגרת הדרשה, והדרשנים היו נושאים עיניהם לה ולדומים לה, לא יכלו בעלי ח' התורה לוותר פה, כשם שלא וויתרו עליה גם ברוב רובם של המקרים האחרים ¹²⁷. מה עשו, הלבנו והשמיטו את המלים "באר שבע", ומתוך ההנחה

¹²³ צ"ל כמוכן ע"ב.

¹²⁴ אף בכלל זה אין עקביות. בהרבה מקומות הושמטו אף חומר ורמזים לתלמוד.

¹²⁵ הוא ספר החידושים המפורסם של ר' יששכר בער איילענבורג על מספר מסכתות בתלמוד.

¹²⁶ בעל פתח האהל מציין לדפוס ויניציה ש"ד.

¹²⁷ האסוציאציה וההסמכה של עניינים רחוקים היא אחת מיסודות הדרשה, וככל שהצליח הדרשן לקשר עניינים רחוקים ביותר היה משתבח יותר בעיני שומעיו. כבר בעל ילקוט חדש וילקוט ראובני מדגישים בפרוטרוט את התועלת שהדרשנים יפיקו מספריהם במלאכת הקשירה של "נימא לנימא חבל לחבל". ור' לעיל הע' 120 ועל הפלפול, עמ' קי"ח. בעל פתח האהל ראה בתועלת זו את עיקר יתרון ספרו על פני ספר מראת הצדק, ר' להלן הע' 167.

שהדפים מסמנים את הגמרא, השאירו את כל המשפט כמות שהוא. ולא ידעו שאין דף ס”ד במסכת סוטה, וכסומא בארובה הוסיפו גם את המשפט “ושייך לאי אזלינן...”. דברי בעל פתח האהל מתכוונים לסוטה דף מ”ה ע”ב: “ואין ירושלים מביאה עגלה ערופה דאמר קרא לרשתה, קסבר ירושלים לא נתחלקה לשבטים”. על זה נאמר בבאר שבע: “וא”ת מאי אירי’ משום דלא נתחלקה תיפו’ ליה משום דאית לן למיזל בתר רובא דעלמא... כך כתבו התוספות בסוף פרק מרובה. ולי נראה¹²⁸ דסוגיא דהכא סובר דמה שהקשה בפרק לא יחפו’ וליוזל בתר רובא דעלמא לאו קושיא היא דפשיטא דקרובה בעינן...”. נמצינו למדים בכל אופן, שבגמרא סוטה עצמה אין כלל רמז לעניין “אי אזלינן בתר רובא”, וכל השייכות לכך אינה נובעת אלא מדברי בעל באר שבע¹²⁹.

128 כל הלשון הזה בבאר שבע הוא מלה במלה מדברי כסף משנה בהל’ רוצח פ”ג ה”ו (ואמנם בעל באר שבע רומז בסוף דבריו לכסף משנה. ולא כתב “ולי נראה” אלא כהסכמה לכ”מ ובגלל ההוספה שהוסיף בעל באר שבע “וזה דרך הגמרא...”).

129 ההערה שבפתח האהל (שהיא באה בסוגריים) “ושייך לאי אזלינן בתר רובא” מעידה שגם בעל פתח האהל לא עיין בספר באר שבע בפנים (מדברי המחבר במקומות אחרים בספרו נר’ שכן היה ת”ח, ואילו היה מעיין בבאר שבע בפנים וודאי שהיה רואה הדברים לאשורם); שאילו היה עושה כן היה רואה קודם כל, שלא בעל באר שבע הוא המעורר על השייכות של ענין עגלה ערופה לאי אזלינן בתר רובא, אלא התוספות; ומה שתמוה עוד יותר הוא, שהרי בעל פתח האהל מביא בעצמו קודם לכן את הגמרא בבא קמא ואת דברי התוספות שעליהם, שאותם עצמם מצטט בעל באר שבע. ויש עוד להעיר שאת דברי הגמרא בב”ק, עם דברי התוספות, מביא בעל פתח האהל באותו הלשון ממש גם בערך רובא. יתר על כן, באשר לעצם הנידון, אין בעל באר שבע אומר כלל שענין עגלה ערופה שייך לרובא. אדרבה, הוא אומר שדין עגלה ערופה אינו בגדר רובא וקורבה, אלא שם וודאי קורבה עיקר מפני שהכתוב תלה בה; וכל קושיית הגמרא בפרק לא יחפור (ב”ב כ”ג ע”ב) אינה קושיא אמיתית. לאור הדברים האמורים לעיל, ולאור העובדה שגם בערכים אחרים מתגלים מקריות ושיטחיות בניסוח בדבריו של בעל פתח האהל, נראה לי שגם מחברו של ספר זה לא עשה עבודתו בזהירות הראויה, ואף הוא השתמש בחומר שכבר מצא מן המוכן לפניו בלי בדיקה ועיון רציני. לפי הודאת עצמו שאב המחבר מספר מראת הצדק (ר’ להלן עמ’ 102), אבל נראה לי שהשתמש גם ברשימות של מראי מקומות וציונים שהיו ראשי הישיבות מכינים לתלמידיהם, קודם לאמירת החילוקים הדרושים בישיבה, כנראה כדי לעזור בהבנת השיעורים המסובכים (ר’ לעיל, הע’ 121) וכנר’ אף ברשימות שרשמו התלמידים במקוטע וברמז מדברי רבותיהם. והנה בנידון שלנו, מן הציון ליומא כ”ג ע”א תוד”ה וירושלים, ומן הציונים שבהמשך, נקל לשער את הילוכה של הדרשה שבעל פתח האהל מוסר את מראי המקומות שלה. כפי שכבר הזכרנו, מקשים התוס’ בב”ק פ”ב ע”ב (ד”ה ואינה) שהלימוד מן הפסוק “לרשתה” הוא מיותר, ואנו יכולים ללמוד שאין ירושלים מביאה עגלה ערופה מטעם רוב. ברשימת מראי המקומות צוין כאן “באר שבע... ס”ד ע”א”. והכוונה היתה לרמזו לתירוץ הני”ל שבעגלה ערופה קורבה עיקר... ואין הולכים בה אחר הרוב. אבל ראש הישיבה הוסיף כאן תירוץ חריף ועשה “לשיטתיה”, והוא עצמו רמז לזה במשפט “ושייך לאי אזלינן...”, או שתלמיד רשם לעצמו תמצית התירוץ לזכרון. וזה תכנה, המיעוט של “לרשתה” אינו אלא למ”ד לא אזלינן בתר רובא, אבל למ”ד אזלינן בתר רובא המיעוט הוא באמת מטעם רוב. ואמנם כן הוא ההכרח, שהרי למ”ד ירושלים נתחלקה לשבטים נמצא שאין למעט מלרשתה, וא”כ ממעטינן מטעם רוב — וזוהי דעת רבי יהודה. ובוה מתורצת קושיית התוספות ביומא כ”ג ע”א ד”ה וירושלים, שהרי אף לר”י אין ירושלים מביאה עגלה ערופה מטעם רוב, וא”כ קושיית הגמרא היא אליבא דכו”ע. נמצא לפי זה לר”מ דחייש למיעוטא ממעטינן ירושלים מעגלה ערופה מ”לרשתה” ולר’ יהודה ממעטינן מטעם רובא. ועל זה מביא בהמשך כמה דברי אגדה אם ירושלים נחלקה לשבטים.

אותה קלות דעת והעזת פנים שנהגו בעלי חידושי התורה בסדור הפנימי של הקובץ, נהגו גם בניסוח השער שלו. הלשון: "והוספנו עוד שמות הכללים מכל הש"ס", אינו אלא פראפראזה מלשון השער של פתח האהל: "ואין נגרע ממנו אפילו כלל אחד מהש"ס". אלא שע"י כך גילו בעלי חידושי התורה שהם מעלימים את האמת בזדון, שהרי ידעו שבפתח האהל יש כפל כפליים יותר כללים, ושבכללים שכן השאירו בתוך הקובץ שלהם יש בפתח האהל הרבה יותר מראי מקומות "כדי לאמת הבנין הדרוש".

ועדיין אנו צריכים ליתן טעם למה קראו מדפיסי חידושי התורה לכללי הש"ס בשם המיוחד "ים התלמוד".

ז

מן האמור לעיל¹³⁰ כבר אנו יודעים, שאף החלק השני של ספר פתח האהל אינו ראשית בכורי ספרות הכללים של הדרוש ההלכי, וקדם לו ספר קטן בשם "מראת הצדק"¹³¹. ספר זה נדפס באמשטרדם בשנת תמ"ב¹³², וכך נאמר בשעריו: "ספר מראת הצדק על ים התלמוד וספר של"ה אשר חקר פועל בו יוצדק ויצא לאור ע"י הבחור חשוב כמ"ר שלמה זלמן בן הקצין כהר"ר אהרן יצחק זעקלי יצ"ו נכד הגאון הגדול כמורה"ר יונה תאומים וצלה"ה". כלומר, נכדו של בעל ספר "קיקיון דיונה" על התלמוד.

ספר מראת הצדק היה למראה עיניו של הגאון רח"י בכרך בעל חוות יאיר, והוא כותב עליו בלעג שנון: "וכבר חיבר בחור אחד מנכדי מוה"ר יונה ז"ל שמו זלמן ספר כמורה דרך על דרשות כאלה והדפיסו וקראו מורה צדק כענין שראיתי מכות גדולות על דרכי החילוקים כאומרים בלשון פולין חלוקים שלעק¹³³ וכתב הבחור הנ"ל בהקדמת הספר שלימודים ודרושים ההם ככדור עשוי ממזיגה בורית שפורח בלי יסוד גשמי... והנה כמה עלובה עיסה שנחתומה מעיד עליה שהיא רעה ואם רעה היא בעיני אדוניה מי ידרוש בשלומה וטובתה..."¹³⁴. והנה אע"פ שרח"י בכרך קורא לספר מורה צדק, אין ספק שכוונתו למראת הצדק¹³⁵, שהרי כל מה שהוא מביא מן ההקדמה נמצא בהקדמת מראת הצדק וגם הפרטים על המו"ל, שמו ויחוסו מתאימים¹³⁶. רח"י בכרך עמד לנכון על טיבו של הספר — זה היה ספר עזר ("ספר כמורה דרך")! לדרשנים שהעבירו את נוסח הדרוש האגדי גם לענייני הלכה.

130 עמ' 86.

131 כך נקרא שמו של הספר בשער. בפנים השם הוא לרוב "מראת הצדק".

132 ע"י המדפיס ר' אורי פיביש, שעבר לאחר מיכן לז'ולקווא והדפיס שם בשנת תנ"ג את ספר סוגיות התלמוד לר' משה מלמד, ר' לעיל.

133 הלשון מעורפל, אבל הכוונה ברורה: ספר מראת הצדק דומה לספרים (רח"י בכרך קורא להם בלעג "מכות גדולות", בהתאם לשם העממי הרגיל בפולין לחילוקים — "חילוקים שלעק". שלעק באידיש פירושו מכות) שראה (בודאי בכ"י, ר' להלן) רח"י בכרך שנתחברו ללמד את מלאכת החילוקים. כנראה מפני כבודו של בעל של"ה אין רח"י בכרך מזכיר שהספר כלל גם מפתח לספר של"ה, ר' להלן.

134 ר' בכורים, הנ"ל בהע' 4, עמ' 10.

135 כבר הערנו לעיל על הטעות בדברי רח"י בכרך בשמו של ספר לקט יוסף. ויתכן גם שילינק טעה בקריאת כה"י.

136 רח"י בכרך, שכתב כנראה מן הזכרון, לא דקדק בקביעת שמו של מחבר הספר; הבחור שלמה זלמן לא היה מחבר הספר אלא המו"ל שלו, כפי שיוצא ברור מן ההקדמה, ור' עוד להלן, ולעיל הע' 32.

מכיון שהקדמת הספר מאלפת ביותר להבנת המתרחש בחוגי הלומדים שבאותו הדור, ומכיון שספר מראת הצדק הוא נדיר ביותר, נביא כאן בלשונם את החלקים ממנה, הנצרכים לענייננו. וז"ל הבחור שלמה זלמן: "והנה מבין ח' שנים נשלחתי מקני להסתכל בקן קנ¹³⁷ של תורה ולהריח ביראת ה' ובאתי לק"ק פראג¹³⁸ ושם

שער "מראת הצדק", אמשטרדם, תמ"ב

¹³⁷ מליצה ע"פ אבות, פ"ד, כ"י.

¹³⁸ ר' על הפלפול, עמ' קט"ז והע' 22. כבר הראינו לעיל על העובדא שלקט יוסף גרפס שנית, תוך שנה להופעתו בפראג. ור' להלן הע' 149.

מצאתי קן של בני יונה¹³⁹ ומצאתי מנוח בבית דודי התורני כמוהר"ר יעקב בן אדוני אבי זקני הגאון הגדול כמוהר"ר יונה תאומים זצלה"ה ולחדר תורה הביאני ובין גדולים השיבני (=הושיבני) ובכל שבת ושבת לבית המדרש הלכנו לשמוע ולטעום ממיני מתיקה אשר נפוצה מפי דורשי חמורות אשר באים בקהילה מפוארה הנ"ל לאין מספר. ופעמים רבים שמעתי דרוש הנדרש כמין חומר ובשכלם הוזק והדק היו מעלים כמעט בחריפתם (=בחריופתם) פילא בקופא דמחט' בדמיון דק להדיק ולבסס המר למתוק ברב פלפולם. חריפת¹⁴⁰ באופנים שונים ומשונים¹⁴¹ בכמה גונים... אף שהלמד ודרוש כזה הוא כמגדול הפורח באויר בלי ד' יסודות וכמו כדור העשוי ממי בורית שפורח בלי יסוד גשמי אך שהדרש כזה הוא ערב לשומעי' דלפום רהיט' הוא חכמה ומלאכה גדולה במה שמשתרגי' גמרות שוני' ומשוני' בסברות הפוכות ובפרט למשמע אוון הבחורים המתענגים בקפיצתן ובמרצתן מסברא לסברא בלמודי'. אז אמר שלמה¹⁴² בלבו אחכמה בזה הלימודי והיא רחוקה ממני עבור מי היה יכול לעמוד על כל הסברות ההפוכות אשר נמצאו בים התלמוד ותוספו' ומי ידע מקומן, כי נער אנכי ולא איש. והייתי משתומם על המראה שילידי הזמן עוסקי' ודורשי' באהלי ה' דרך לימוד זה וחקרתי ודרשתי היטב ונתגל לי שיש באמתחות הדרשנים ספר אחד בכתב יד שחיבר חכם אחד על ים התלמוד באותיות רשומות דרך אל"ף בי"ת אזי נכנס בלבי החימוד דאוריית' ואפי' בדמי משמעותי'¹⁴³ לקנות ולשבר¹⁴⁴ ותמיד היתה מגמותי, מי יתן שיקרה אחד ל ידי. והנה מלא ה' שאלת לבבי שהקר' ה' לפני במקר' טהור, אחד ממשפחתי ובידו שני כתובים הבאים כאחד להתלמד ממנו¹⁴⁵, אחד על ים התלמוד ואחד על ספר הקדוש של"ה מש"ב¹⁴⁶ המאור הגדול כמוהר"ר ישעיהו סג"ל זצ"ל, אשר איזן ותקין מחותני וש"ב¹⁴⁷ התורני ישראל בן הגאון הגדול כמוהר"ר משה ר' מענדל"ס זצ"ל¹⁴⁸... אז אמר שלמה¹⁴² להבנות בית והפצתי בו ואקח בידו מנחה והחזקתי

139 כלומר מצאצאיו של ר' יונה בעל קיקיון דיונה. והוא "מוה"ר יונה" שרומז לו רח"י בכרך כמובא לעיל.

140 כך בטאו "חריפות"; ר' גם לעיל הע' 71 ולהלן הע' 161.

141 זה היה אחד הדברים החביבים על בעלי החילוקים, לפתוח בחילוק ולפתח בנוסח קבוע את ההמשך בדרכים שונות. ר' סוגיות התלמוד סוגיא י"ב, סוגיא ט"ו.

142 כלומר, הבחור שלמה זלמן דילן בקש גם הוא להתחכם בחבור דרשות ואמירתן בצבור וראה שהדבר נבצר ממנו.

143 ע"פ ב"מ דף ה' סוף ע"ב. כלומר, חמד את הכת"י כל כך עד שהיה מוכן להוציא דמים כדי לקנותו.

144 קשה להבחין אם האות השלישית היא שי"ן (בראשית מ"ב ג') או סמ"ך. כלומר לסבור את סברותיו וללמדו.

145 ע"פ המאמר "שני כתובים הבאים כאחד אין מלמדים".

146 משאר בשרי. כך הוא הסדר גם בשער הספר וכך הסדר גם בתאור הספר בשם הגדולים, מערכת ספרים בערכו. אולם בדפוס הסדר הפוך, תחלה מופיע המפתח לשל"ה ואח"כ כללי הש"ס. החיד"א והמו"ל כתבו בסדר הפוך כנר' מפני הכבוד (וכן עשה החיד"א גם בתאור ספר פתח האהל, ר' להלן). על הסדר של פנים הספר ר' להלן, עמ' 116. התאור באוצר הספרים בטעות יסודו וכנראה נמשך אחרי האמור בשם הגדולים הנ"ל.

147 ושאר בשרי.

148 אביו של המחבר היה אחד מגדולי דורו הנודעים ביותר ושמש אב"ד בפוזנא, ר' לוחות זכרון עמ' 5-7, וע"ע פינקס וועד ארבע ארצות, עמ' 61, הע' 2. זיהויו של המחבר ויחוס משפחתו מלמדים שאף בירידתה היתה הדרשנות מקובלת בקרב חוגי גדולי הדור. וכבר מצאנו דוגמא לכך גם במקום אחר — אביו של ר' יוסף גינצבורג בעל לקט יוסף

בו להעתיקו בעט סופר ובראותי בו אשתומם על המראה הגדול ואש של תורה היוצא מזה, אמר אמרתי אחכמה להוציא לאור תעלומות החכמה ספר מעט הכמות ורב האיות למצוא מרגוע לנפש בעלי תורה ובפרט לבני גילי ילידי הזמן להיות מצוי ביד כל ויקרא שמו בישראל מראה הצדק...".

ידו של הבחור שלמה זלמן קצרה ממתן תיאור מלא מן הנעשה בשעת הדרשה בבתי מדרשה של פראג. אבל, הדברים המקוטעים והנרגשים דיים כדי לצייר תמונה מרשימה מן החריפות המסחררת שבה היה הדרשן מפליא את שומעיו על ידי המצאת סברות פורחות באויר והפרכתן תוך כדי דיבור על פיהן. שיחתו של הנ"ל, שהיא כוללת מצד אחד הערצה עמוקה ללמדנותם של הדרשנים, ומצד אחר בקורת שנונה ועוקצנית כלפיהם, חושפת במדה רבה את הצדדים החיוביים והשליליים של דרשנות זמנו. פראג שהיתה לפני עיר ואם לפלפול, והחל מזמנם של מהר"ל מפראג ור' אפרים מלונטשיץ גם לדרשנות¹⁴⁹, עדיין בגדולתה היא עומדת; דרשנים לאין ספור משכימים לפתחה, והיא עוטה איצטלא דרבנן ביחוד בימי השבת, כשלמדני העיר נוהרים לבתי המדרש לשמוע לדרשות החריפות. בצבור השומעים מתבלטים ביחוד הבחורים, המגיבים בהתפעלות מיוחדת, וכנראה גם בקול רם ובשקלא וטריא; קיצורו של דבר, מתקבל הרושם שהעיר פראג כולה, מוקן ועד בחור, שקועה בלמודה ועמלה של תורה.

אולם, למרות העובדא שהבחור הנ"ל גדל ונתחנך בפראג מאז היותו בן שמונה שנים, לא כהתה עינו מלראות גם את צללי העיר. בצלילות דעת הוא מכיר שתורתם של הדרשנים אינה תורת אמת, ומתוך ספור דברים כהווייתם הוא מגלה, שהאווירה ששררה בבית המדרש בשעת הדרשה אינה זו של לימוד תורה אלא של צפיה במחזה של לוליינות. ספורו של הבחור על תשוקתו העזה להחכים גם הוא "בוה הלימודי", ועל קנאתו בבחורים הדורשים ברבים ומפגינים את כחם בבקאות ובחריפות, נשמעת בו תוכחה מסותרת נגד האווירה הפסולה של רדיפה אחר הכבוד ששררה בקרב הדרשנים והבחורים. תוכחה זו מגיעה לשיאה בתאור התגלות מעשה התרמית של הדרשנים; וההחלטה לפרסם את כתה"י בדפוס, יש בה הד ברור של מחאה נגד נוהגיהם בבית המדרש¹⁵⁰.

ואכן, הדמיון הבולט במקריהם של ספר מראת הצדק וספר ילקוט חדש¹⁵¹, כפי שהוא יוצא מהקדמתו של המו"ל שלמה זלמן, משקף הווי נפסד שנמשך לפחות קרוב לחמישים שנה: ציבור של דרשנים שהוא נזקק לספר עזר, משתדל להחזיק בסוד את המקור ממנו הוא שואב את החומר לדרשותיו. מסיפורו של הנ"ל מתברר שבמשך תקופה ארוכה לא ידע כלל ש"תורתם" של הדרשנים גנובה היא אתם.

היה גם הוא מגדולי הדור בליטא, ר' לעיל, ובוודאי ששניהם מבית אבא למדו. מכל מקום, משתי הדוגמאות אנו למדים גם על ממדי התפוצה הגיאוגרפית של הדרשנות בקהלות ישראל.

149 יש לציין שההוצאה השניה של ילקוט חדש נדפסה בפראג בשנת ת"י"ז וילקוט ראובני הקטן נדפס שם בשנת ת"כ, ור' גם לעיל הע' 138. ואמנם לא לחנם גלה שלמה זלמן בהיותו בן ח' שנים לפראג, אבותיו כנראה רצו לחנכו מילדות במרכז של פלפול ודרוש. 150 זה לשונו בראש ההקדמה: "ישמח החוקר ויגל הדורש ואשרי המתמימים בתורת ה' תמימה המשיבת נפש ויגיעים בתורה יומם ולילות בלי נופש ותלאמנו (=ותאלמנה) שפתי שקר המדברים בגאווה ובוז בשביל להתגאות ומתלבשים בטליתות שאינו שלהם ולא מאבותיהם".

151 ר' לעיל הע' 51.

הסוד כנראה נשמר בקפדנות מרובה, ורק לאחר שדרש וחקר היטב נודע לו על קיומו של הספר ממנו שאבו הדרשנים. אולם, גם אז לא עלה בידו להשיג ולראות את הספר הזה, וקרוב לוודאי שאף לא היה מצליח להשיגו אילו לא היה טופס מן הספר מצוי בידיו של אחד מקרובי משפחתו. קרבת המשפחה, ההפצרות המרובות, ועל הכל — המנחה שהלקיח בידי הקרוב¹⁵² — החוט המשולש הזה הוא שעמד לו לבחור שיזכה לקבל את הספר כדי להעתיקו.

כדוגמת ילקוט חדש הופיע גם מראת הצדק בלא שירשם שמו של המחבר על שער הספר. ואם במקרה הראשון לא ידעו המו"לים את שם המחבר, הרי במקרה האחרון המו"ל מודיענו בעצמו את שם המחבר. אין לעובדא זו הסבר אלא בהנחה, שגם כתה"י של מראת הצדק עבר מיד ליד ומדרשן לדרשן בלי שער ובלי שם¹⁵³, וכמו שהיה המעשה בילקוט חדש וכנראה מאותו הטעם¹⁵⁴; ורק בחוג משפחתו של המחבר — והרי הטופס שממנו העתיקו המו"ל היה מצוי בידיו של אחד מבני משפחתו — היתה מסורת שבע"פ על זהותו של המחבר. הבחור שלמה זלמן הדפס את כתה"י כפי שמצאו, בעולם שם המחבר, והוסיף עליו שער שבו פירסם את שמו שלו כמו"ל¹⁵⁴ ואף קרא את הספר בשם שקבע לו; ומתוך ההרגל לראות את הספר בלי שם המחבר לא הרגיש בזרות שבדבר שלא שמו של המחבר, שהמו"ל ללא ספק התכבד בו, אלא שמו שלו מופיע בשער הספר.

משעמדנו על הרפתקאות פירסומו של ספר מראת הצדק, נעמד עכשיו על תכנו ומקומו בהתפתחות ספרות כללי הפילפול והדרוש. כפי שכבר הערנו למעלה¹⁵⁵ נתחבר ספר מראת הצדק כתוצאה מהופעתו של ענף חדש במקצוע הדרשנות — הדרוש ההלכי. הספר נתחבר בעיצומה של התפתחות זו¹⁵⁶, והמחבר נתכוון ליתן

152 מכאן אנו למדים שהספר היה עובר מיד ליד בחוגי הדרשנים במחיר מלא. הבחור שלמה זלמן היה "מבחוץ", ומשום כך נתקשה באופן מיוחד להשיג טופס מן הספר.

153 מדברי המו"ל בהקדמה: "ויקרא שמו בישראל" (כך מתוייג בפנים, רמז לשם המחבר) ספר מראה הצדק אשר חקר פועל בו יוצדק", נראה שהוא הוא שקרא לו שם.

154 ר' לעיל הע' 136.

155 עמ' 86.

156 יש לציין שגלגולי התפתחותה של הדרשנות דומים במדה רבה לאילו של פילפול החילוקים, אלא שהם מתרחשים באיחור של כשני דורות. במחצית השניה של המאה הרביעית לאלף השישי, כשפילפול החילוקים נתדרדר והגיע לשפל המדרגה, באותה תקופה עצמה מתרוממת הדרשנות לשיאים הגבוהים ביותר שהגיעה אי פעם. ודווקא אלו העומדים בראש המערכה נגד פילפול החילוקים, כמהר"ל מפראג ר' אפרים מלונטשיץ ובעל של"ה הם שהיו גדולי דרשני דורם ודורות רבים אחרים; ובאותו הדור נשאו את דגל הדרשנות ברמה גדולי תורה כבעל תוספות יום טוב ובעל בית חדש ואחרים. ראשיתה של שקיעת הדרשנות חלה עם הופעתם של ספרי העזר הראשונים לדרשנות, ואחד מהם — ילקוט ראובני הקטן — נתחבר ע"י נכדו של ר"א מלונטשיץ; שהרי אם הדרשנות בגדולתה היתה כלי מבטאם של גדולי ישראל ובת קולה של היהדות הרבנית — בת קול שהוכיחה בשעות קלקלה, הדריכה בשעות מבוכה ונחמה בעתות צרה ויגון, באו ספרי העזר לדרשנות ועשו את הדרשה קדום שיכלו לחפור בו גם דברנים סתם ובעלי לשון קופצים בראש. כך נפתחה הרעה על הדרשנות. במשך המחצית הראשונה של המאה החמישית הלכה הדרשנות ונתרוקנה לגמרה משני העיקרים שהיוו את חשיבותה הגדולה וזיכו אותה בעמדה שתפסה בעבר בחיי הדת והרוח של עמנו — התוכן והתכלית. במשך תקופה זו הלכו ותפסו את מקומו של התוכן המוסרי והתורני של הדרשה, להטוטי פילפול וחידודי דברים — תהליך שסופו משתקף בכל מערומיו בספר לקט יוסף. לצד אחר, החינוך הדתי והמוסרי וההדרכה הישרה שהיו

ביד הדרשנים ספר עזר בענף זה. אולם, אף בשלב זה לא היה לספר עזר שכולו הלכי סיכויים להצלחה, שהרי האגדה תפסה בכל מקום ובכל זמן מקום מרכזי בדרשה. המחבר השתדל לעשות את ספרו שווה לכל נפש וחידש בו חידוש כפול: לא זו בלבד שחבר קובץ של כללים לענייני הלכה, אלא שיצר מסגרת חדשה לספרו — מסגרת שחלקה הראשון אגדה וחלקה השני הלכה¹⁵⁷. מכיוון שלענייני אגדה כבר היו קיימים ספרי עזר — ילקוט חדש וילקוט ראובני הקטן, ואף ילקוט ראובני הגדול כבר היה בשוק — חבר בעל מראת הצדק את החלק האגדי בנוסח חדש, מפתח לספר שני לוחות הברית, שרובו הגדול דברי אגדה ומוסר. מסירת מפתח מפורט מן הספר הנ"ל בידי הדרשנים היתה עלולה לפתוח את אוצרותיו העשירים של הספר הנ"ל, שהיו מחוץ להישג ידם של הללו מפני הקושי לאתר ולמצוא נושא מבוקש, והמחבר ודאי קוה שדבר זה יביא הצלחה לספרו¹⁵⁸. את

קודם לכן עיקר תכליתה של הדרשה, נדחקים מעכשיו הצדה ועניינה הוא מעכשיו הבידור והשיעשוע, מצב שהמו"ל של מראת הצדק מתאר בנעימה מלאה הצטדקות: "אך שהדרש כזה הוא ערב לשומעים... שמשתרגי גמרות שוני" ומשוני" בסברות הפוכות ובפטר למשמע אחזן הבחורים המתענגים בקפיצתן ובמרוצתן מסברא לסברא בלמודי". המצב החמיר כמובן כשהוכנס גם האלמנט ההלכי לתוך מסגרת הדרשה, ואמנם, קרוב לאמצע מאה זו יצא הגאון רח"י בכרך בעל חות יאיר בתרועת מלחמה נמרצת גם נגד הדרשנות הקלוקלת של דורו (ר' לעיל הע' 4), שזוונה בעיקרה מתורתם של אחרים.

157 חידוש זה נתקבל על דעת כמה מן המחברים שלאחר מיכן. השתדלו לחקותו בעלי "חידושי התורה" ומדפיסי פראנקפורט (ר' לעיל, עמ' 81) וחקוהו בעל פתח האהל (ר' להלן) ואחרים.

158 אבל תקוותו לא נתקיימה. מדברי המו"ל של מראת הצדק נראה שהדרשנים נזקקו רק לחלק השני של הספר, היינו החלק ההלכי. חומר אגדי כנראה שאבו מספרי העזר הישנים, ילקוט חדש וילקוט ראובני הקטן, שהיו מסודרים בסדר א"ב והיו נוחים יותר לשימוש; ור' לעיל ליד הע' 146. ואמנם, רק על ידי האמור בפנים ניתן להסביר את הסדר שקבע המחבר בפנים הספר — קודם מפתח של"ה ואח"כ כללי הש"ס. ידידי ר"מ שמלצר נ"י הסב את תשומת לבי לקיצור אחר של של"ה שנתחבר בסמוך לאותו זמן — ספר "מצרף לכסף". ספר זה נתחבר ע"י ר' שמואל צורף סגל "פרנס ומנהיג דק"ק פוזנא" (ר' עליו פנקס הכשרים של קהילת פוזנא עמ' 218 סי' אש"ג), ונדפס בפראנקפורט דאודר בשנת תמ"א, היינו כשנה לפני שנדפס ספר מראת הצדק באמשטרדם (חלקו השני של הספר נקרא "כור לזהב", והוא קיצור ממבחר הפנינים). משעיינתי בספר נתברר לי שהשערת בדבר מטרתו של מפתח השל"ה מתאשרת מן הספר הזה. בהסכמתו של ר' יצחק אב"ד פוזנא (ר' פנקס וועד ד' ארצות עמ' 143 והע' 4, וקריה נאמנה עמ' 43. בדעת קדושים עמ' 42 יש להוסיף את הסכמת ר' יצחק לספר זה) נאמר כך: "הנה ראיתי את אשר נדב את רוחו האלוף... כמוהר"ר שמואל בהר"ר יוסף סגל ז"ל... ועשה אונים לתורה לחיבור הגדול... שני לוחות הברית (בהקדמה מספר המחבר: "וכשמעי מפי הקדוש הרב המקובל האלקי מוריני ורבינו מופת דוריני הגאון הגדול כמוהר"ר יצחק נר"ו יאיר באור הבהיר אב"ד ור"מ דקהילתינו הקדושה והגליל יצ"ו אשר הפלא הפלא על החיבור הקדוש הזה ובמאמר קדישין אמר מי יתן ויכתבו מילין למצוא דברי חפץ לכל איש אשר יבקש לבו לבוא לגשת אל הקדוש החיבור הגדול הזה") ולגודל הריבוי נבוכים המעינים וסגר עליהם המדובר והנה טרח... הנ"ל ועשה ציונים וקיצר את מאמרו להקל על המעינים ועל הדרשנים בפראנקפורט דאודר בשנת תמ"א, היינו כשנה לפני שנדפס ספר מראת הצדק באמשטרדם ת"מ לפ"ק"). כיוצא בזה נאמר גם בהסכמת "הדרשן הגדול בר אבוהן ובר רבן המרומם מהר"ר יוסף יצ"ו ראש וראשון מבני ישיבה ודיין דק"ק פוזנא" על החיבור הזה:

החלק השני, ההלכתי, שלא היה קיים כדוגמתו קודם לכן, חיבר בנוסח הרגיל, לפי סדר א"ב.

בעל פתח האהל לא רק שידע את ספר מראת הצדק, אלא אף חיקה אותו בכל דבר. כדוגמת מראת הצדק, מחלק גם הוא את ספרו לשני חלקים, אגדי והלכתי, אלא שמפני נוחיותם של הדרשנים החזיר גם לחלק הראשון את הנוסח הרגיל של א"ב. בחלק הראשון של ספרו השתמש בעל פתח האהל בחומר שבמראת הצדק רק באקראי, אבל בחלק השני שאב מן האחרון מלוא חפניו. לאור הדברים האלה נוכל להבין את פשר דבריו הסתומים של בעל פתח האהל בשער החלק השני של ספרו: "ואתה אנוש חשוב מערכי או נגרע ממני¹⁵⁹ הרואה זה התיבור קטן כללי הש"ס משיטת התלמוד יוקה. אל תמאסוהו בגובה קומתו¹⁶⁰ לאמר שכבר נתמלא אורו בכל תפוצת ישראל רובם בכתב, ואיך אתה מתלבש בלבוש אחרים. וכדי להפך משפטם. הגני סך את דרכם מדיעות הנפסדות כוונות כי כללי הש"ס באו לידי כצייר המצייר ציורים בלי צבע: וכתבן בלא בר. ושגיאות עצמו מספר וגם לא היה בו נפקותא כלל כי לא ה' מישך שייכי דא בדא. והי' רק זוועה לא הבין שמועה כימי הגבעה. וסוף דבר עלה מהשתדלותם היפך הכוונה. והמלאכה לא היתה כדאי... ואלי ה' רע ומר קושי מצוא דברי חפץ עם עצום ורב והי' לבי חלל בקרבי. ולמלאות רצון איש ואיש בכל עוז התאזרתי. וצללתי בעמקי ים התלמוד מי אפסי התושיות. אחרי כל מסכתא פרק ודף ולכל הפלוגתא¹⁶¹, יורדי הים באניות¹⁶², ובנפול בתחלה היו בידי חוליות של זכוכיות. והרציתים כשולחני ותקנתי וזככתי עד שקראם

"בלתי ספק התיבור הזה יהיה תועלת גדול לדור ודור ודורשי לכן מהראוי ונכון שכל אדם יהיה... לעזר... להביאו לבית הדפוס לזכות בו שלמים וכן רבים בתורה וגדולה" (ע' על ר' יוסף זה בפנקס ועד ארבע ארצות בעמ' 515, ובפנקס הכשרים של קהילת פוזנא ע' 154, ס' תתמ"ג). ולמטרה זו רומז גם פרנס קהלת פוזנא ר' משה יהודה זעלקי (ע' שם ע' 113 ושם ס' א' לח): "שהספר... שני לוחות הברית... שאין אדם יוכל למצא מבוקשו והעיר ה' את רוח האלף המרומם... ועשה סימני לתורה". יתר על כן, המחבר של מצרף לכסף רומז בהקדמתו שהיה מראת הצדק לפניו וכך הוא כותב: "וכבר הקדמני חכם והלך בדרך זה והיה מקצר ועולה מאוד מאוד ונכבדות מדובר בו שאגב אורחא לקט בין אמרים על איזה מאמרים (כלומר, הוסיף אמרים על מאמרי של"ה, בעל מצרף לכסף הרבה להוסיף ולתוספותיו באמת קרא מצרף לכסף) אך שירא לגשת אל הקדש לחיבור הקדש הזה...". (כלומר, מחבר החיבור ההוא היה ירא לגשת לענייני הקבלה והנסתר שבשל"ה). אין ספק שהכוונה של רמז זה היא למראת הצדק, שהרי כל תיאור הספר מתאים למראת הצדק וכמה מהקיצורים שבמצרף לכסף מתאימים מלה במלה לאמור במראת הצדק, ומראת הצדק באמת אינו מביא ענייני קבלה. בסוף ההקדמה כותב מחבר מצרף לכסף: "ומן הראוי היה להרחיב הציונים... וכך עלה במחשבתי טרם התחלתי לעשות מלאכות שמים זו: אך לשלש סיבות לא יכלתי להוציא מחשבתי אל הפעולה כאשר היה עם רצוני: ועיקר הסיבה היתה שמא יקדימני אחר במצוה זו: ולכן חשתי ולא התמהמהתי וכאשר אחזתי לא ארפנו". המחבר ראה אפוא את הספר של החכם שהקדימו בכת"י. ואולי הגיעוהו שמועות על הוצאת מראת הצדק וע"כ חש להוציא את ספרו. ואמנם מראת הצדק הופיע כפי שכבר הזכרנו בשנת תמ"ב באמשטרדם.

159 כלומר, בין אם אתה גדול ממני בערך ובין אם אתה קטן ופחות ממני.

160 כלומר, אל תמאסו חיבורי בגלל גובה קומתו (=חשיבותו) של הספר האחר. ר' להלן.

161 בהשפעת המבטא "הפלוגתות" (תיו סגולה). ור' לעיל הע' 140.

מרגליות. וקשרתי הפלוגתה¹⁶¹ להיות אהל אחד ודא בדא מישך שייכי והוספתי כללים חדשים הבונים לתלפיות¹⁶³."

בעל פתח האהל ראה צורך להקדים לספרו דברי הצטדקות מעורפלים אלו מאחר שספר מראת הצדק כבר היה מצוי בדפוס והיה אף נפוץ בכתב יד¹⁶⁴. הוא חשש שהרואה את ספר מראת הצדק ימאס את ספרו פתח האהל, שהרי מה צורך יש בו וכבר האיר מראת הצדק את תפוצות ישראל, ועוד שיאשימהו בגנבה שגנב את הכללים מן הספר האחרון¹⁶⁵. ההצטדקות מכילה טענות אחדות: כללי הש"ס שבאו לידו הם עמומים ומעורפלים (ציורים בלי צבע), יש בהם חומר, אבל אין כוון ותכנית לחומר; הם מלאים שגיאות ושיבושים עד שאי אפשר להשתמש בהם; במראי המקומות אין תועלת (נפקותא) מפני שחסרים בכללי הש"ס רמזי הדרכה איך לשלב ולשלשל את מראי המקומות, זה לזה וזה בזה, במערכת דרושית.

בטענה אחרונה זו רומז בעל פתח האהל לסגנון המיוחד "ושייך ל...". או "ושייך ב...". שבו הוא רומז על הקשר שיש בין הערך הנידון לעניין אחר או לערך אחר בספרו¹⁶⁶. רגיל הוא גם בעל פתח האהל לרמז על מחלוקות שהן מתייחסות או מתקשרות זו לזו ("וקשרתי הפלוגתת") בלשון דומה "ושייך לפלוגתא", או "ושייך בפלוגתא"¹⁶⁷. בסכומן של הטענות הוא זוקף לעצמו תרומה חשובה לשפורם של הכללים—שכשבאו לידו לא היו אלא חוליות של זכוכית והוא עשה מהם מחרוזות מרגליות¹⁶⁸. על השכלול הכללי של תכנית הספר רומז בעל פתח האהל במליצה:

162 כלומר, צללתי בים התלמוד לחפש ולמצוא את הפרק והדף המצויינים באותם "כללי הש"ס".

163 ע"פ שה"ש ד, ד. כלומר, כללים שבונים דרשות לתלפיות.

164 פרט שמספר עליו גם המו"ל של מראת הצדק. ר' לעיל עמ' 104, ור' גם הע' 158.
165 נר' שצ"ל "הרואה זה החיבור קטן [מ]כללי הש"ס משיטת התלמוד ויקח". כלומר, מי שיראה שהחיבור הזה (היינו, פתח האהל) לוקח מספר כללי הש"ס על שיטת התלמוד, אל ימאסו (את פתח האהל) בטענה שכבר נתמלא העולם מאורו של מראת הצדק. ואפשר לפרש דברי המו"ל במובן זה גם בלי תיקון, אבל כך נ"ל יותר. והשוה הלשון "כי כללי הש"ס באו לידי" להלן.

166 ר' לעיל עמ' 100. יש לציין שסגנון זה אינו חידוש של בעל פתח האהל, והוא מצר הרבה בלקט יוסף. עצם הטכניקה הזאת של ציון ממקום למקום כבר נמצאת בילקוט חדש.

167 כדי להמחיש את הדבר נביא כאן דוגמא קצרה. בערך "אם למקרא" נאמר כך: "סנהדרין דף ד' ע"א שבועיים קרינו ויש אם למקרא... שם קרנות קרנת ופליגי אי נתון במתנה אחת כיפר (ושייך לפלוגתא בסוכה אי שתיים כהלכתן ושלישית טפח או שלשה כהלכתן) ורביעית טפח וביומא ה' א'...". (ההערה "ושייך... כהלכתן" היא מוסגרת בספר, וכך רגיל ברוב המקומות, ורובן של הערות אלו נדפסו באותיות רש"י כדי להעיר שהן הערות מדריכות לסדור הדרשה). לענין זה נרמז גם בראשו של שער הספר: "... כללי הש"ס... מחזיקים כל פלוגתא ופלוגתא של תנאים ואמוראים... נקשרו ונהדקו חבל בחבל משיכה במשיכה" (ר' לעיל הע' 127). לאמתו של דבר אין הצטדקותו של בעל פתח האהל נכונה לגמרי, משום שגם במראת הצדק מצויות הערות קשירה כאילו מענין לענין ומערך לערך, אלא שהן פותחות בסגנון "ותלוי בזה..." או "ובזה תלוי...". אולם, שם הן אינן מופיעות בתדירות כמו בפתח האהל.

168 לא קשה להבחין בחומר, שמקורו במראת הצדק, ששוקע בפתח האהל. והדבר ניכר לא רק במראי מקום, אלא גם בהערות שוליים ובאורי לוויי. חלק מן החומר שבמראת הצדק הושמט ע"י בעל פתח האהל כתוצאה מן הקושי לאתר אותו במקורות, וכמו כן מפני שלשונו של מראת הצדק קצר ומעומעם ולעתים קרובות קשה לעמוד על כוונתו. ואמנם יש הרבה אמת בטענתו של בעל פתח האהל ששיפר את צורת הכללים וסגנונם.

"ואלי הי' רע ומר קושי מצוא דברי עם עצום ורב... והוספתי כללים חדשים הבונים לתלפיות". ונראה שיש להבינה כך: מפני הריבוי העצום של מספר הערכים והחומר הרב המגובב בהם, קשה היה מאד להשתמש במראת הצדק. לעומת זה בפתח האהל החומר מעובד ומגובש, והערכים סודרו מחדש במדה ובאזון, ע"י הוספת כללים נחוצים. על העובדא שהרבה כללים הושמטו מספרו עובר בעל פתח האהל בשתיקה.

שני הספרים הנוכחים לעיל היו למראה עיניו של הרב חיד"א¹⁶⁹, אבל הוא אינו מסכים עם הערכתו העצמית של בעל פתח האהל. על פתח האהל הוא כותב¹⁷⁰: "פתח האהל למהר"ר אברהם מפרימסלא ונדפס שנת תנ"א בזולצבאך והוא ספר נחמד חלק אחד מ"מ ענינים כוללים בש"ס ובתוספת וחלק אחר הקדמות מהמפרשים יקרות ונשגבות"¹⁷¹. אולם על מראת הצדק הוא כותב¹⁷²: "מראה צדק ס' קטן נחמד מורה מקום סוגיות הש"ס יותר ויותר מספר פתח האהל בדרך קצרה וכשרה ומ"מ (=ומראי מקום) של"ה". מכל מקום, הערכתו החיובית של החיד"א לשני הספרים הנ"ל¹⁷³ יש בה פארדוקס מעניין: כשנים שלשה דורות אחרי שמתנגדי הפלפול האשכנזים מדברים בהתפעלות רבה על דרך לימוד התלמוד הנהוגה בקרב חכמי הספרדים¹⁷⁴, מדבר חכם ספרדי גדול בשבחם של ספרי העזר האשכנזים לפלפול ולדרוש, אותם הספרים שעוררו את התנגדותם של חכמי אשכנז. ולמעלה מזה, עין בוחנת לא יקשה לה לגלות בספרי הדרוש והליקוטים על המקרא של החיד"א, וביחוד בספרי הערכין כמדבר קדמות ועין זוכר, מהשפעת ספרי העזר הנ"ל ומקבצי החידושים המלוקטים על התורה והתלמוד שכמה מהם נזכרו למעלה¹⁷⁵.

נחזור לענין ראשון — למה קראו בעלי "חידושי התורה" לכללי הש"ס שבקובצם בשם "ים התלמוד"?

169 הטופס של מראת הצדק שהיה בגנוי ספריית ביהמ"ד לרבנים בני" נעלם לאחר השריפה הגדולה של הספרייה בשנת תשכ"ו. לפני היה הטופס של ספריית היברו יוניון קולג'. לשמחתי הרבה נתברר לי שמוצאו של טופס זה מאוצר ספריו של החיד"א עצמו. בראש שער הספר כתוב לאמור: "קניתי לעבודת קוני יתש"ל (=יתברך שמו לעד) הצעיר חאו"ע (=חרפת אדם ובזוי עם, תהלים כ"ב ז. ראשי תיבות אלו מצויים בכתבי אי"ש ג"ר ופתרם ידידי ר"מ שמלצר נ"י) ליוורנו כ"ח טבת וית"ן ע"ז חיד"א ס"ט".

170 שם הגדולים מערכת ספרים בערכו. 171 ר' לעיל הע' 146.

172 שם הגדולים שם בערך מראה צדק.

173 הסמכת שני הספרים הנ"ל זה אצל זה ומתן היתרון למראת הצדק מעוררים את הרושם שגם החיד"א ידע, או לפחות הרגיש, בתלותו של פתח האהל במראת הצדק. בדבריו נשמעת מעין תוכחת מסותרת על הערכתו העצמית של בעל פתח האהל.

174 ר' על הפלפול, עמ' קס"ג והע' 289 שם.

175 פרשה זו היא ענין חשוב שיש לענות בו. כאן אסתפק בהבאת לשון החיד"א בפתח מדבר קדמות: "הרי זה לקט אשר הונף ואשר הורם אנב גרסאי... והוא קיבוץ קצת הקדמות ואיוה מחידושי עולם בכל הרואה לנערי בני ישראל תלמידי תרביצאי דורש"י תחילות ולא ידעין ה"י עושה להם פותחת" (עפ"י מגילה ג', רע"א, יר' חגיגה ב', א': "מה ה"א פתוח", וב"ב פ"ו מ"ה). ובשער דבש לפי כתב: "יתן אומר המבשרות צבא הקדמות מרו"ל והמפרשים את הנערים יודעתי נערי ישראל המתחנכים לדרוש ולתור דורש"ן תחילות. ולפי מעוט השנים בצרי להו ידיעות, ידיעות התומ"ה (=התורה ומצות ה'). והמליצה ע"פ שבועות פ"א מ"א) הנצרכות חבילות חבילות הן זה לקט יורה יורה מיכא ציבחר מיכא ציבחר בקנה אחת עולות".

לחלק של מראת הצדק על כללי הש"ס יש מעין שם משנה שהוא כולל את המלים "ים התלמוד". בשער הספר נאמר: "מראת הצדק על ים התלמוד", כך מתואר הספר בהקדמת המו"ל¹⁷⁶ וכיוצא בזה כותבים רבני אמשטרדם הספרדים בהסכמתם: "... מגלה עפה... כתובה על הלוחות¹⁷⁷... ועל ים התלמוד". בפנים הספר נמצא כמעט בראש כל אות חדשה של הערכין כותרת בנוסח זה: "מראה הצדק מים התלמוד אות (פלונית)". כנראה שכך נקרא החלק השני של הספר — חלק כללי הש"ס — כדי להבדילו מן החלק הראשון — מפתח של"ה — שנקרא בפנים רק בשם "מראה הצדק". מדפיסי "חידושי התורה" הכירו ללא ספק את ספר "מראת הצדק", וכמובן שלצרכיהם היה רצוי יותר להשתמש בספר יותר ישן עד כמה שאפשר. אבל, מכיון שמראת הצדק קשה לשימוש, עשו את הקיצור שלהם מפתח האהל, ומתוך שרצו להעמיד פנים שיש כאן ספר חדש וכדי להעלים את המקור שממנו שאבו את קצורם, קראו את קיצור כללי הש"ס שלהם בשם "ים התלמוד" על פי השם שנקרא החלק השני של מראת הצדק¹⁷⁸.

ח

כפי שהראינו לעיל¹⁷⁹ היו מצויים בכת"י ספרי-עזר לדרוש שהיו נמסרים מיד ליד בחוגי הדרשנים ובחורי הישיבות. כדוגמת ספרי-העזר לדרוש היו קיימים גם ספרי עזר לפלפול החילוקים, לבד מספר סוגיות התלמוד של ר' משה מרוהאטין. על עובדא זו מעיד הלה בהקדמתו לספרו: "ורבו המחברים בזה הענין, רבי¹⁸⁰ המגין. חברו לנפשותם, כפי גודל שכלם ורוחב דעתם". כלומר, ראשי הישיבות שהיו עמוסים לעייפה בנטל אמירת חילוקים ארבע וחמש פעמים בשבוע¹⁸¹ היו עורכים לעצמם מעין מדריך לשימושם הפרטי, כדי להקל על עצמם את מלאכת הכנת החילוקים. שני קבצים כאלו בלשון אידיש הגיע לידינו¹⁸², והם קודמים בזמן לקובץ סוגיות התלמוד של ר"מ מרוהאטין. לקובץ של כללי חילוקים מעין אלה רומז כנראה גם בעל גודע ביהודה בחידושי על הש"ס, וז"ל: "אמנם לפי מה שאני רגיל לפרש וכן קבלתי מסוגיות התלמוד, דדרכו של רש"י לפרש כל הסוגיות משניות וברייתות לפי ההוה אמינא ולא לפי המסקנא כדי שתהי' ריהטת הסוגיא נכונה"¹⁸³. כלל זה לא

סגנון לשונו מזכיר בהרבה את לשונם של שערי ספרי כללי הדרוש והקדמותיהם. החיד"א נבדל מהם רק בזה שהוא מודיע שכוונתו בספריו היא לצעירים שהם מתחילים להתחנך במלאכת הדרוש (ומעין זה כתב גם בשער יעיר אוון: "אסף אסיפם לקטני ישראל מילדי העברים צאן קדשים צאננו מאליפות"). מאליפות מלשון ילף, הצעירים הדורשים ומאלפים), דבר שהיה נהוג מאז בארצות הים התיכון. ר' למשל מקורות לתולדות החינוך ח"ב עמ' קי"ט, קכ"ד (והשוה שם הע' 4), רכ"ז; ח"ג עמ' נ"ה ועוד.

176 ר' לעיל עמ' 104.

177 כלומר, כוללת מפתח של ספר שני לוחות הברית.

178 ואפשר שע"י כך נתכוונו גם להכין לעצמם אמתלא, שאם יאשימום בגנבה יוכלו לטעון שגם בעל פתח האהל שאב ממראת הצדק על ים התלמוד.

179 עמ' 105.

180 ר' לעיל הע' 67.

181 ר' לעיל, עמ' 94.

182 ר' על הפלפול, הע' 141.

183 צל"ח לב"מ מהדו"ת לדף פ"ב ע"א, רש"י ד"ה לימא.

מצאתי בסוגיות התלמוד של ר"מ מרוהאטין¹⁸⁴. כנראה שבעל צל"ח רומז כאן לקובץ אחר של כללים שגם הוא נקרא "סוגיות התלמוד"¹⁸⁵. מעתה השאלה נשאלת מאליה — מהו מקורם של "סוגיות התלמוד" שבחידושי התורה? האם יש לפנינו קובץ, או קיצור של קובץ, חדש; או שבעלי חידושי התורה קצרו את "סוגיות התלמוד" של ר"מ מרוהאטין ושמו בכליהם.

והנה השוואת החומר שבחידושי התורה עם זה של "סוגיות-התלמוד" מלמדת אותנו, שאין בכל י"ט הכללים שבחידושי התורה אף כלל אחד שאינו נמצא בצורה יותר מלאה, בהשלמת דברים ובתוספת משא ומתן, בסוגיות התלמוד של ר"מ מרוהאטין¹⁸⁶. עובדא זו לעצמה, וביחוד אם אנו עושים לה סעד ממה שלמדנו למעלה על דרכם ומעלליהם של בעלי חידושי התורה בשימוש בשני חלקי ספר פתח האהל, כבר יש בידה ללמדנו שאין "סוגיות התלמוד" שבספר חידושי התורה אלא לקט וקיצור מ"סוגיות התלמוד" של ר"מ מרוהאטין; קיצור ארעי עשוי לפי טעמו המוגבל של המקצר ובהתאם לקוצר השגתו — הוא הכניס לקיצור שלו דברים שסבור היה שהוא מבינם, והשמיט את כל הדברים שנראו לו מסובכים מפני שהיו למעלה מהשגתו. אולם, כדי להעלים את עקבות המקור שממנו שאב את הכללים, שינה המקצר את סדר הסימנים, ואף פצל סימנים והעביר את חלקיהם למקומות שונים.

כך למשל, בספר סוגיות התלמוד בסופו נמצא סעיף ארוך, סעי' מ', מכללי רש"י ותוספות שמתחיל בלשון זו: "עתה אתחיל מסוגיות רש"י מה שמצאתי בספר מהררי נמרים"; והכוונה היא ל"כללי הגמרא ממהר"ר עמנואל" (הנמצאים במהררי נמרים) שער ג' פרק ב' ¹⁸⁷. קרוב לסוף הסעיף בסוגיות התלמוד מתחילים כללי התוספות: "וכל מקום שתמצא בתוספות הלשון פירוש יש שם פירוש אחר". כלל זה אינו נמצא במהררי נמרים, אבל כל דיבור זה והדיבור שלאחריו: "כל ואם תאמר...". הוא תמצית מכללי שמואל לר"ש י' סיד ¹⁸⁸. הכלל הראשון נמצא בסוגיות התלמוד שבחידושי התורה, סי' י"ב, ולמראית-עין בין שני סי' העוסקים בתוספות. אולם המעיין היטב יראה שאין כאן אלא אחיות עינים: סי' י"א אינו באמת אלא דיון בסוגיא לפי פירוש רש"י ותוספות, ואינו מכללי התוספות. סי' י"ג לשונו כך:

184 ר' לע"ע מ"ש המו"ל בצל"ח שם בהערה. ור' עוד דרכי הגמרא לר"י קנפנטון הוצ' רא"ה ווייס, עמ' 16, ד"ה מנהג.

185 סוגיות התלמוד, או סוגיות הש"ס, היו השמות הרגילים לקבצי כללים אלו. כך נקראים גם שני הקבצים בלשון אידיש שנוכרו לעיל. כפי שהערנו לעיל (הע' 86) "סוגיא" בלשון בעלי החילוקים מובנה סוג ידוע של חילוק או פלפול. השם מובנו אפוא "חילוקי התלמוד". כלומר, דוגמאות והדרכות לעשיית חילוקים מסוגים שונים. שריד מקובץ אחר שהיה מסודר בסדר א"ב לפי דוגמת מראת הצדק ופתח האהל, נמצא בחידושי התורה בעמוד אחד, בין לקט יוסף וסוגיות התלמוד (פ"ב ע"ב, ואין לו זכר בשער מפני שכנראה נודמן באמצע ההדפסה). קיצור זה כנראה מקורו בכת"י של תלמיד שרשם רשימות של מ"מ לסוגיות (ר' לעיל הע' 129) והמקצר נתקשה בקריאתו, ואף לא הבין בהן דבר וחצי דבר, כי כל הרשימה מלאה שבושים וזרויות וחבל לבוז עליה אפילו דיון קצר.

186 והרי רשימה משווה של המקבילות לפי הסדר של חידושי התורה: א=יא; ב=טו; ג=ב; ד=ח; ה=א; ו=ג; ז=כו; ח=כב; ט=כד; י=לה; יא=לד; יב=ל; יג=כו; יד=טז; טז=טז; יז=יח; יח=לא; יט=יז.

187 ר' מהררי נמרים, דף י' ע"א.

188 ר' כללי שמואל בספר תמת ישרים דף ב' ע"ג, ד"ה ודרך (בהוצ' ירושלים בעמ' ח').

"תוספות מקשה תימה ואומר עליו וי"ל ויש לתרץ בדרך אחר דברי התוספות...". וכל הדיבור אין לו לא טעם ולא מובן, שהרי מה בכך אם התוספות אומרים "תימה" ואח"כ אומרים "וי"ל". יתר על כן, מה שייך לתרץ דברי התוספות בדרך אחר ועדיין לא תירצנו אותם בדרך ראשון. אולם, כל הזרות הזאת היא תוצאה מן הגסיון של המקצר לטשטש את עקבות מקורותיו. הקושי בלשון "תימא... וי"ל" שבתוספות נתבאר בחידושי התורה בסי' ז', ושם מוצעת דרך אחת ליישב קושי זה. בסי' י"ג מוצעת דרך אחרת ליישב את הקושי הנ"ל, אולם שני הסעיפים האלה אינם אלא "סוגיא" אחת בסוגיות התלמוד, של ר"מ מרוהאטין, סי' כ"ז; ושם יש אף דרך שלישית ליישב את הקושי של "תימ" ... וי"ל"¹⁸⁹. כדי לטשטש את מעשה ה"לקיחה" חילקו בעלי חידושי התורה את הסימן וע"י כך קלקלו את מובנו¹⁹⁰.

ולא רק בעלי חידושי התורה הסיגו את גבולו של ר"מ מרוהאטין, אלא שבאו אחרים ושמו את כל ספרו בכליהם. בספרי הביבליוגרפיה¹⁹¹ נרשמה רק הוצאה אחת של ספר סוגיות התלמוד, והיא כנראה הוצאת המחבר עצמו ונדפסה בואלקווא. וזה לשון הקולופון: "ותשלם המלאכה ביום ה' ג' ימים בחודש אלול משה מלמד תורה לבני ישראל לפ"ק", כלומר, שנת תנ"ג. אולם קיימת גם הוצאה יותר מאוחרת מן הספר הזה¹⁹² וז"ל הקולופון שלה: "ותשלם המלאכה ב"ח אלול נח"ת לפ"ק", כלומר, תנ"ח. ההוצאה השנייה היא הכפל מדויק¹⁹³ של ההוצאה הראשונה, והמו"לים השתדלו אפילו לחקות את לשון הקולופון של ההוצאה הראשונה בסגנון ובקביעת התאריך. על כן מפליא הוא ביותר שאין בהוצאה השנייה שום זכר למקום הדפוס ושם של המו"לים, וביחוד שאין רמז לעובדא שהספר כבר נדפס פעם אחת. אלמוניות זו מלמדת שהספר נדפס בלי רשותו של המחבר והמדפיס רצה להעלים את זהותו¹⁹⁴.

בעלי חידושי התורה השתמשו לצורך קיצורם בהוצאה של שנת תנ"ח כפי שמוכח מן הראיות דלהלן:

בחידושי התורה סי' י"ב נאמר: "כל מקום שתמצא בתוספות הלשון פירוש יש שם פירוש אחר מפורש והתוספות נשמר מזה¹⁹⁵ ואם לא תמצא שם פי' אחר תראה בשכלך איך הייתי יוכל או ברש"י או משום ענין ללמוד הפי' בלא תוספות ואז תמצא שהיית יכול לטעות כפי' אחר...". בהוצאה השנייה הלשון הוא כך: "כל מקום... ואם לא תמצא שם ו שם פי' אחר תראה בשכלך איך הייתי יוכל או ברש"י או בשום ללמוד הפירוש בלא התוספות...". את הלשון המגומגם הזה ניסו בעלי חידושי התורה לתקן בלא הצלחה יתירה: את "ושם" השמיטו ואת

189 למובן הדברים ר' על הפלפול עמ' קנ"ב.

190 וכיוצא בכך עשו גם בסי' י"ד וט"ו, שהם באמת סימן אחד, סי' ד', בסוגיות התלמוד, ואין להפריד בין הדברים.

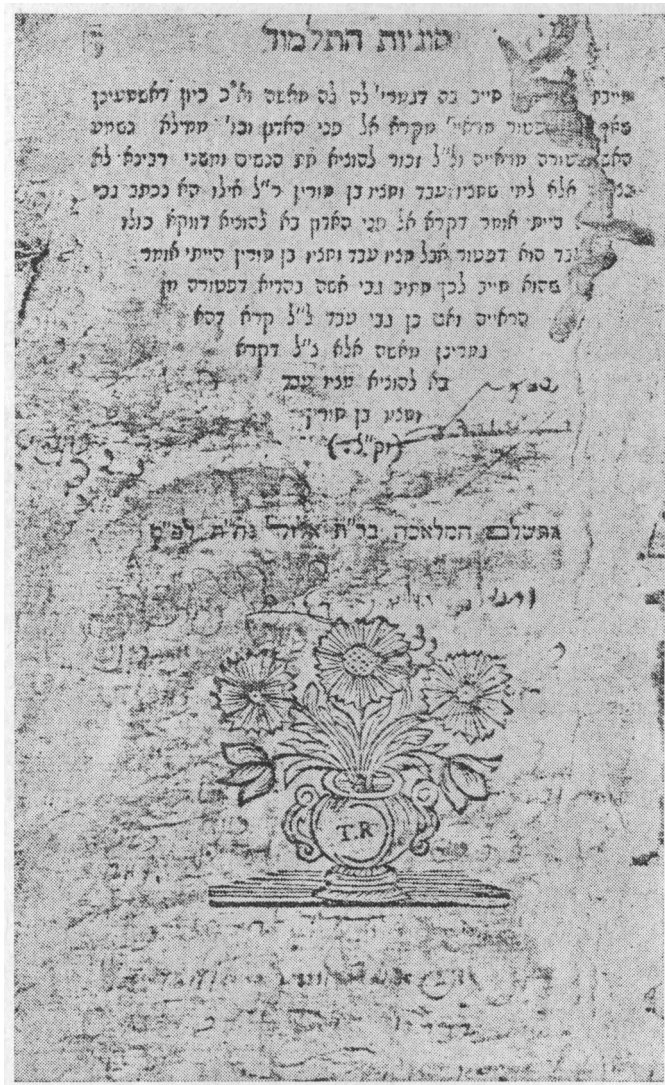
191 ר' לעיל הע' 33.

192 שלא נרשמה עד כמה שידוע לי רק ע"י שטיינשניידר (כנר' ע"פ וולף) בקטלוג הבודליאנה שלו עמ' 1798 מס' 6455.

193 חוץ, כמובן, משגיאות דפוס.

194 על סמך ראשי התיבות הלטיניים T.R. המופיעים בדגל המדפיסים של הוצאה זו (ר' בפנים) משער ידידי ר"מ שמלצר נ"י שהוצאה זו נדפסה בהמבורג בבית הדפוס של תומאס רוז (Thomas Rose). ר' פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערי אירופה המרכזית, עמ' 52.

195 השה ספונות ספר שביעי, עמ' פ"ז ואילך ועמ' צ"א.

שער "סוגיות התלמוד", [המבורג ז], תנ"ח

"בשום" שינו ל"משום ענין". אולם בהוצאה הראשונה הנוסח הוא ישר וחלק: "כל מקום שתמצא... יש שם פרוש אחר או ברש"י או בשום מפורש¹⁹⁶ והתוספות נשמר מזה, ואם לא תמצא שם שום פירוש אחר תראה בשכלך איך הייתי יכול ללמוד הפירוש בלא התוספו' ואז תמצא...". המלים "או ברש"י או בשום" נכנסו כנראה מן הגליון שלא במקומן בהוצאה השנייה, והמלה "שום" נשתבשה ל"ושם", וכך נתקלקלה הלשון בהוצאה השנייה, שממנה קצרו בעלי חידושי התורה.

כיוצא בו, בחידושי התורה סי' י"ט: "... אבל עכ"פ הבין שתווכח עמו אשר לא עמד על דעתו... וי"ל דהתרצנים מוכיח את המקשנים ביתור לשונם שהם מידת רצונו קושיותו והוא לא הבין אותם". בהוצאה השניה נאמר כך: "... אבל עכ"פ ראה והבין שווכיח עמו אשר לא עמד על דעתו... וי"ל דהתרצנים מוכיח את המקשני' ביתור לשונם שהם מידת ירצונו קושיותו והוא לא הבין אותם". בעלי חידושי התורה לא הבינו את המלה "שווכיח" ושנו אותה ל"שתווכח", וכמו כן לא הבינו מה פירוש "ירצונו" והשמיטו את הו"ד וכתבו במקומה "רצונו" שלפחות מובנה ידוע¹⁹⁷. אולם בהוצאה הראשונה נאמר: "... אבל עכ"פ ראה והבין שווכיח עמו על אשר לא עמד על דעתו... וי"ל דהתרצנים מוכיח את המקשנים ביתור לשונם שהם מידת ירצונו קושיותו והוא לא הבין אותם". מדפיסי ההוצאה השנייה לא הבינו ש"ווכיח" היא בבניין פיעל, כלומר, שנתווכח, ושיניהו לווכיח¹⁹⁸, ובעלי חידושי התורה תקנוהו ל"שתווכח". כיוצא בכך תקנו מדפיסי ההוצאה השניה בלי הצלחה את המלים "מידתירצו לו", וע"פ תיקונם ניסו גם בעלי חידושי התורה את ידם בתיקון, ושוב ללא הצלחה. אולם בהוצאה הראשונה צ"ל "מידתירצו לו", והוא הנכון, וע"פ זה כל הדיבור מובן למעיין ולמבין.

וכיוצא בכך, בחידושי התורה סי' י"ח: "כשהתרצן משיב תירץ ויש לו תירץ אחר יותר טוב ואם כן למה לא משיב זה התירץ. אין לומר דהתרצן משיב באמת זה התירץ. אם כן איך נפל המקשן על הקורה זו¹⁹⁹... ואם תאמר אם כן דלמא המקשה מקשה באמת תירץ זה והיאך נפל המקשה על הקורה". והדברים הם ההפך ממש מן האמור בהתחלה. בהוצאה השניה נאמר: "כשהתרצן... ואם תאמר אם כן דלמא המקשן מקשה באמת תירץ זה היא היאך נפל על הקורה המקשן". הלשון מגומגם אבל יש לו מובן: היאך וכו' היא תשובה להוכיח שאין לומר "דלמא המקשן" וכו'. אולם, גם כאן גובעים כל הקשיים משיבוש שנפל בהוצאה הראשונה. שם נאמר כך: "... אם תאמר אם כן דלמא המקשן מקשה באמת תיר' זה היאך נפל על הקורה המקשן". את האותיות "וה" תקנו כהוגן בהוצאה השניה ל"זה". אבל במקום "מא" צ"ל "מ"א", כלומר "מאי אמרת", וזה מוסב על ראשית הדברים: "אין לומר דהתרצן משיב באמת... אם כן איך נפל המקשן" וכו'²⁰⁰.

ונסיים בדוגמא אחת שיש בה מן המאלף עד כמה נתקשו אפילו בני אותו הדור, בהבנה הנכונה של הסכימות הפורמאליות של החילוקים. בסעיף ט' של סוגיות התלמוד שבחידושי התורה נאמר כך: "כשיש מקשן אחד ושני תרצנים והמקשן יכול להקשות בלא זאת וי"ל²⁰¹ דהמקשן לא רצה להקשות בל"ז²⁰² כי יש לומר תירץ של התרצן ראשון אבל עתה סותר אותו שהתרצן הראשון סבר שהמקשן לא רצה להקשות בל"ז כי יש לומר תירץ של התרצן השני ועתה נסתר אבל לא הירגש²⁰³ המקשן בתרוץ ראשון. התרצן השני סבר להיפוך כאשר אמרתי דמק-

197 ואין כאן המקום לבאר עד כמה שיבשו את כל כוונת ה"סוגיא" ע"י קיצוריהם ותיקוני הסגנון שהכניסו.

198 בהתאם למבטא של ויכוח במזרח אירופה. ואולי יש כאן שגיאת דפוס.

199 בטוי רגיל בלשון בעלי פלפול החילוקים. מובנו — איך נתקל ונכשל בהבנת דבר פשוט בשביל התקלה שטמן לו בעל מחלוקתו.

200 כדי לשמור על שפיות דעתו של המעיין איני נכנס בבאור הסוגיא והגהתה. ולא הבאנו ממנה אלא מה שנחוץ להוכיח שבעלי חידושי התורה שאבו מסוגיות התלמוד דפוס תנ"ח.

201 ויש לומר. 202 בלא זאת.

שן...". בסוגיות התלמוד דפוס תנ"ח נמצא כל הדבור כולו; אבל במקום "שהתרצן" כתוב שם "כהתרצן". אולם, בדפוס ראשון "התרצן". אם אין "כהתרצן" שבהוצאה השניה טעות דפוס גרידא, מסתבר שמגיהי הוצאה זו נתקשו במשפט "אבל עתה סותר אותו" — במה הסתירה ומי הסותר, והלכו וחברוהו עם ההמשך, המקשן סתרו "כהתרצן הראשון"; ובאו בעלי חידושי התורה ו"תקנו" את הלשון ושנו את הכ' לש'. אולם, גם הראשונים וגם האחרונים לא תקנו אלא שבשו. הנוסח הנכון הוא בהוצאה הראשונה וזהו מובנה של ה"סוגיא": המקשן הקשה קושיא והגמרא מביאה על קושיא זו שני תירוצים. אולם, לפני קושיית המקשן, היינו בין הנושא שעליו מקשה המקשן את קושייתו לבין הקושיא עצמה, נמצא מו"מ בגמרא והמקשן היה יכול להקשות את קושייתו גם בלי שיקדם לה מו"מ זה; על סוגיא תלמודית כזאת קשה קושיית "בלא זאת" — למה היה צורך להקדים לקושיא את המו"מ²⁰⁴. החילוק בנוסח שלפנינו מתרץ קושייה זו בחריפות רבה, ודרך אגב הוא גם מסביר למה היה צורך בשני תירוצים לקושיא. המקשן לא רצה להקשות בלא זאת, שאלמלא זאת היה אפשר לתרץ את קושייתו על ידי התירוצ הראשון. אבל "עתה סותר אותו", כלומר, ע"י הבאת ה"זאת" לפני קושייתו נסתר התירוצ הראשון. במצב זה כמובן שנשאלת השאלה: א"כ איך מתרץ התרצן הראשון את תירוצו — הרי ע"י הבאת ה"זאת" נסתר תירוצו, והרי הוא היה צריך להבין שלא לחינם הביא המקשן את ה"זאת" קודם לקושייתו. על זה יש לתרץ כך — התרצן הראשון סבור היה בטעות שהמקשן הביא את ה"זאת" כדי לסתור את התירוצ השני, אבל תירוצו לא רק שאינו נסתר ע"י ה"זאת" אלא שהמקשן אף לא הרגיש בו כלל; על כן הוא מציע את תירוצו שלו (כלומר, התירוצ הראשון). התרצן השני אף הוא יודע את הקושי של בלא זאת, ואף הוא מפרש את מהלך דברי המקשן כדרך שפרשם המתרץ הראשון, אלא שהוא הופכם לטובת תירוצו — אלמלא ה"זאת" אפשר היה לתרץ כתירוצ ראשון עכשיו שהובאה ה"זאת" נסתר התירוצ הראשון, וכן הלאה²⁰⁵. מכל מקום ברור, שהנוסח הנכון הוא כהוצאה הראשונה: "... אבל עתה סותר אותו. התרצן הראשון סבר...".

מלאכה קשה נטלו על עצמם מקצרי ספר סוגיות התלמוד לר"מ מרוהאטין. מפרי עבודתם ניכר שהם עצמם לא היו נהירים להם ביותר שבילי פלפול החילוקים ואף על פי כן עשו את מלאכתם שלא במתון. לאור זה אנו מבינים גם את העובדא שבשער הספר מופיעות סוגיות התלמוד לאחר כללי התלמוד ואילו בפנים הספר הסדר הוא הפוך. מסתבר שהשער נדפס לפני סיום סדורו של כל הקובץ וכשמהרו המקצרים של סוגיות התלמוד לגמור את מלאכתם מהרו המו"לים להדפיסו קודם לכללי התלמוד, כדי להחיש את הוצאת הקובץ לשוק למכירה. על הראשונים אנו אומרים שלא עשו את מלאכתם באמונה; ועל האחרונים אנו אומרים, אשריכם ישראל שאפילו רוב גנבים שבכם, כשהם גונבים אינם גונבים אלא מעין דברים של תורה.

203 כן גם בסוגיות התלמוד דפוס תנ"ח. בדפוס ראשון לנכון — הרגיש!

204 ר' על הפלפול עמ' קמ"ט.

205 זהו מובנה של הסכימה. כמובן שבחילוק עצמו היה צורך להמציא את הסתירה שחשב עליה התרצן הראשון ואת הסתירה שחשב עליה התרצן השני. בהמשכה של הסכימה יש הסבר למה באמת לא נסתרו שני התירוצים ע"י הבאת ה"זאת". והדברים ילובנו במקום אחר.

לתולדות הרב שלמה אלגזי והדפסת ספריו — והמסתעף מזה

מספר חוקרים¹ עסקו בתולדות חייו של ר' [נסים] שלמה אלגזי (להלן: רש"א) ובספריו המרובים, ואעפ"כ נותרו ספיקות שלא נתבהרו די הצורך, או שנתבארו שלא כהלכה.

א. מתי עלה רש"א לראשונה לא"י

ר' יוסף שוורץ כתב: "קרוב לזמן הזה (=שצ"ה; תאריך זה נרשם ע"י שוורץ) עלה ירושלימה הר' שלמה אלגזי מעיר איזמיר בעל מחבר לחם סתרים... ובזמנו היה הר"ר משה גלאנטי הגו' לקמן, והר"י חגיז בעל עץ חיים על המשניות, והר"ר שמואל גארמיוזאן... בזמן הזה (=ת"ה) ה' בעזה הרב ר' משה נגארא" וכו'. על שנת שצ"ה כבר העיר פרומקין (עמ' 66): "ולא מצאתי מפורש כדבריו", ואעפ"כ נתקבלו דברי שוורץ. רוזניס הפליג וכתב: "ושם חבר ראשית פרי עטו 'הליכות אלי'... בשנת ת' או ת"ב העתיק מחדש מושבו לאיזמיר".

דברים הללו הם בגדר השערה בלבד. אכן, נכון הדבר שרש"א עלה ארצה ושב ממנה, אולם הדבר ארע לאחר שנת תל"א, כמו שנראה לקמן. השערת רוזניס דחוויה מהטעמים דלהלן:

בכל הספרים שהדפיס רש"א עד שנת ת"ל אין רמז להיותו בא"י. די לציין כי בשנת ת"ב הדפיס רש"א בקושטא ספר דרושים גדול, "אהבת עולם"², ובכולו אין זכר לכך שרש"א היה בירושלים.³ מאידך, בספרו "גופי הלכות", שנדפס לאחר

1 ר"י שוורץ, תבואות הארץ, חלק מעשה הארץ, ירושלים, תר"ג, דף מב ע"א; רא"ל פרומקין תולדות חכמי ירושלים, ח"ב עמ' 64; ש. רוזניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, ח"ד, עמ' 166; מ. בניהו, שלושה מחכמי ירושלים, סיני י"ז, תש"ה (=קובץ זכרון לרב קוק), עמ' ש"ד; ג. שלום, "שבתי צבי", לפי מפתח השמות; ועוד.

2 ואף שספר אהבת עולם נתחבר בעיקרו במגנסיה, שנת שצ"ד, כפי שיוצא מדברי רש"א בראש ספרו "רצוף אהבה", שנדפס בוירונה שנת ת"ט: "קראתיו רצוף אהבה על שהוא רצוף ומחובר לספר אהבת עולם שחברתי, וכעת בעשתי מהדורא שנית קראתיו שמו אפריון שלמה והוספתי בו ביאור כמה פסוקים... חברתיו פה העיר מגנסיה שנת השצ"ד", סביר לומר כי אם בין שנת חיבור הספר לבין שנת הדפסתו עלה לירושלים, היה רש"א מוכיר עובדה זו.

3 אמנם, בדף צ"ה, ע"א כתב: "בתלמוד שלפני מוגה מידי הרב כמהר"ר אלעזר אזכרי ז"ל", וכן הזכיר הגהותיו של ר"א אזכרי בספרו רצוף אהבה, ובספרו תאוה לעינים, דף ק"ג, ע"א, אך ראה דבריו ב"גופי הלכות", דף קי"ו, ע"א: "ומצאתי פה ירושלים תוב"ב בתלמוד מרב גדול מוגה וכו', ובספר אהבת עולם [כוונתו למקום שצינתי בתחילת ההערה] כתבתי מה שמצאתי הגהות הרב מהר"א אזכרי ז"ל", וברור א"כ כי את הגהות הר"א אזכרי לא ראה בירושלים, ושמא יש לעובדה זו קשר עם מ"ש החיד"א בשם הגדולים, ערך ר"א אזכרי: "ושמענו מקדושתו ופלאות שנעשו לו בקושטדינא", ואפשר באו חלק מספריו עמו שם.

שהיה בירושלים, נזכרת העובדה מספר פעמים: "דרשתי בירושלים", "מצאתי בירושלים" וכד'.⁴

זאת ועוד. את ספרו "הליכות אלי" סיים רש"א בתפילה: "ככלות שלמה החבור הלז קם מכרוע על ברכיו, וכפיו פרושות, וכה אמר, כשם שזכיתי לקרוא הכללים האלה בשם הליכות אלי, כך אזכה שתתקיים בי סוף הפסוק מלכי בקדש, שיזכני לעיר הקדש ציון אשאל דרך" וכו'. אין ספק בעיני כי לו היה כבר בא"י⁵, היה מתבטא כבהקדמתו ל"גופי הלכות": "ה' יזכני לשוב לשבת בארץ" וכו'.

כך מוכח גם מדברי החיד"א ב"שם הגדולים" ערך רש"א: "ועלה הרב לעה"ק ירושלים וחזר לאיזמיר להדפיס גופי הלכות וחזר לעה"ק ירושלים והיתה מנוחתו כבוד". אין החיד"א יודע מעליה מוקדמת בסביבות שצ"ה.

וכך מורים גם הדברים בספר "משנת חכמים" לר' משה חגיו, סימן תרכ"ד: "ובכלל הצלחתו [של ר' יעקב חגיו] היה מספר לי [הר"מ גאלאנטי] שמיום שבא [ר"י חגיו] לעיר הקדש ירושלים ת"ו נתרב' באוכלוסים, ונתישבה העיר, וקפצו עליה גדולי ישראל, כמו הגאון המפורסם מוהר"ש אלגאזי ז"ל⁶, והגאונים מוהר"א חנניה ומוהר"א אמיגו ומוהר"ש גארמיזאן, זכר כל הצדיקים לברכה זכותם יגן עלינו". שנת תי"ח היא שנת עליית ר"י חגיו לא"י וייסוד הישיבה בירושלים⁷, ואם היה רש"א בארץ, כמה שנים, בטרם עלית ר"י חגיו, ושב ממנה — הרי שלא עלית ר"י חגיו גרמה לעליתו⁸.

לאור זאת ברור, שקביעתו של רוזניס כי ב"שנת ת' או ת"ב העתיק מחדש מושבו

4 וראה הערה 3, ולקמן סעיף ב'.

5 דברי רוזניס הנ"ל כי בירושלים חיבר רש"א את "הליכות אלי", משוללים כל יסוד. בכל הספר אין רמז לכך, והרי ב"גופי הלכות", שאכן חובר בירושלים, נזכרה העיר. ועוד לו אכן היה הספר כבר כתוב ומונח היה מוכירו בסוף אהבת עולם, כפי שהזכיר שם ספרים אחרים, או בסוף יבין שמועה. וראה הערה 29.

6 למרות שרש"א עלה ארצה לאחר כל המוזכרים כאן, הוכירוהו ראשונה עקב גאונותו וזקנותו.

7 בענין התאריך ראה מ. בניהו, אגרות ר' שמואל אבוהב ורמ"ז ובני חוגם בענייני א"י, בקובץ "ירושלים, מחקרי ארץ ישראל", ב/ה, תשט"ו, עמ' קמ"ד-ו. אכן מהדיעות שיש בידינו לא ברור די הצורך שהחכמים הנזכרים כאן הגיעו לירושלים בעקבות ר"י חגיו. רוזניס, בעמ' 307 קבע כי ר"א חנניה היה בירושלים כבר בשנת תי"ד, אלא שלא ציין מקור לדבריו. מקור של ממש פרסם א. יערי, שליחים מא"י לעשרת השבטים, סיני, ו', ת"ש, עמ' קע"ד, והיא אגרת של חכמי ירושלים שעליה חתום גם ר"א חנניה ותאריכה: יום ד' טו לחדש מנחם שנת שיר יסודתו בהרר"י קדש לפ"ק [=תי"ז]. על ר"א אמיגו כתב בניהו, במאמרו הנ"ל בהע' 1, כי "בשנת תי"ב נמצא בירושלים לפי עדות ר"ד קונפורטי ב'קורא הדורות", אף כי, לדעתי, דברי ר"ד קונפורטי אינם ברורים די הצורך. ביחס לר"ש גארמיזאן הוכיח בניהו, במאמרו אגרות ר' שמואל אבוהב לחכמי א"י שנשבו, ספר זכרון לשלמה סאלי מאיר, תשט"ו, עמ' 28, כי הוא עלה ארצה בסביבות שנת תי"א. נמצא א"כ כי החכמים המוזכרים כאן עלו ארצה לפני עלית ר"י חגיו.

8 יש להוסיף כי ר' יהודה אריה מודינא הגיה את ספרו של רש"א, "יבין שמועה", שנדפס בויניציאה שנת שצ"ט, ואגרת ממנו לרש"א נתפרסמה ע"י י. בלוי ב"כתבי ר' יהודה אריה מודינא", בודפשט, תרס"ו, עמ' 158, וכוותרתה: כ"ה תשרי השצ"ט ויניציא לחכם כה"ר שלמה אלגאזי לליסתרי. בלוי הגיה: איזמיר, במקום ליסתרי, אבל לא נמק דבריו. יתכן שיש להגיה: מיסטר, שהוא פרבר של ויניציאה. ואף זו ראייה לדברינו.

לאיזמיר, אין לה על מה לסמוך. אמנם הרצע⁹ כי תאריך שיבתו של רש"א ארצה יהא שנת ת"ו, וזאת עפ"י האמור בספרו "זהב שיבה", דפוס פיורדא, דף ע"א, ס"י פ': "נשאלתי פה רודיס יא לתמוז הת"ו" וזאת, כנראה, כשרש"א שב לארץ, אלא שב"זהב שיבה" דפ' קושטא, דף קנ"ב, ע"ב, ס"י קע"ט, התאריך הוא: ה' תל"ו¹⁰. נראה שבסביבות שנת ת' היה רש"א בקושטא¹¹ ואח"כ עבר לאיזמיר¹².

יש לציין כי אחיו של רש"א, ר' משה אלגזי, עלה לארץ בסביבות שצ"ה, ושמא עובדה זו הטעתה את ר"י שוורץ. ב"דובב שפתי ישנים", איזמיר, תל"א, העתיק רש"א את נמקי אחיו, ר' משה, ובדף קי"ז, ע"א, נמצא: "ובהיותי בצפת תוב"ב שמעתי מהחכם השלם כמהר"ר מרדכי הכהן זלה"ה". ושם בדף ק"י, ע"ב, כתב רש"א: "אמר המעתיק [הוא הרש"א] שמעתי משלוחי א"י שאת זה דרש [ר' משה] בצפת ת"ו בהלבש" [כלומר דרוש להלבשה] זה ל"ה שנה וערב להם". רש"א הכין ספר זה לדפוס וכנראה בשנים ת"ל-תל"א¹³, ונמצא שאחיו היה בצפת בסביבות שצ"ה. ואכן ידוע כי ר' מרדכי הכהן נמצא גם הוא באותה עת בצפת¹⁴. בא"י קשר ר' משה קשרים עם רבנים, ולאחר שחזר מא"י היו אלה מתאכסנים בביתו¹⁵. ר' משה לא שב לא"י, ונפטר בברוסה¹⁶, שהיא כנראה¹⁷ מקום ישיבת משפחת אלגזי¹⁸.

- 9 בניהו במאמרו הנזכר (הערה 1) עמ' ש"ה הערה 9.
- 10 וראה הערה 45. לפי זה יש לחקן גם המובא בדברי בניהו במאמרו ידיעות על הדפסת ספרים והפצתם באיטליה, סיני, ל"ד, תשי"ד, עמ' קנ"ט, וראה הערה 10 שם.
- 11 מסתבר כדברי רוזניס, שרש"א נולד בברוסה, ראה לקמן הערה 17, היה בגאליפולי, כמוזכר בהקדמתו ל"הליכות אלי", וכן היה בקושטא — ראה לקמן הערה 52 — וכן בתיריאי, כמוזכר ביבין שמועה כלל קפ"ג. סמוך לשנת ת' נראה שהיה בקושטא, כי באהבת עולם (נדפס ת"ב), מודפסים דברי שבח לרש"א מאת ר' שלמה ו' מובחר, ובין השאר כתב: "כי ידעתי זה ימים ושנים אשר בין ברכי החכמה המדע כרע רבין כאריה" וכו'. ר' שלמה ו' מובחר היה בקושטא, ושם נפטר בשנת ת"ט, ראה ח. בנטוב, רשימות אוטוביוגרפיות והסטוריות של ר' יוסף מטראני, "שלם", מחקרים בתולדות א"י וישובה, שנה א', תשל"ד, עמ' 196. רש"א כתב במפורש בספרו "המון רבה" (קושטא ת"ד) שהספר חובר בקושטא. ראה דבריו שהועתקו ע"י ש. וינר ב"קהלת משה", מס' 3181, וא. יערי, הדפוס העברי בקושטא, ס' 247.
- 12 בשנת ת"י נשלחה אליו אגרת לאיזמיר. ראה בניהו במאמרו הנזכר בהערה 10.
- 13 בהקדמתו, רש"א מכנה עצמו גם בשם נסים, ובשם זה נתכנה בסביבות שנת תכ"ח; ראה הערה 21.
- 14 ש. סימונסון, במאמרו שלוחיה של צפת במגטובה במאות הי"ז והי"ח, ספר צפת, ח"א [=ספונות, ו'], תשכ"ב עמ' של"ט, פרסם תעודה מצפת מתאריך: טו"ב למנחם השצ"ו, ועליה חתום ר' מרדכי הכהן.
- 15 ראה "דובב שפתי ישנים", דף ק"ב, ע"א: "וכמה רבנים מארץ ישראל שהיו מתאכסנים בבית אחי החכם החסיד כמהר"ר משה זלה"ה".
- 16 בספר הגל, דף ק"ט, ע"א, כתב רש"א: "צר לי אחי כי לא נמצאתי בברוסה בשעת פטירתו".
- 17 כך שיער רוזניס. אכן על אבי המשפחה, ר' אברהם, שישב בברוסה, יש עדות מתשובת מהרי"ט, ח"ב, חו"מ, ס' פ"ה. גם רש"א מציין כי בקטנותו היה בברוסה; ראה גופי הלכות, דף קי"ב, ע"ב: "כד הוינא טליא בעיר ברוסה שמעתי מהרב האלקי כמהר"ר יהודה ליב ז"ל" — ואיני יודע מיהו. וראה באהבת עולם, דף קט"ו, ע"ד: "ושמעתי בזה מהרב כמהר"ר מרדכי קלעי גר"ו בבואו לברוסה יע"א"; ור' זהב שיבה, דף כ"ג, ע"ב:

מתי, א"כ, עלה רש"א לראשונה לא"י.
בספר "בני אהרן" לר' אהרן לפפא, איזמיר תל"ד, נמצאות כמה הקדמות¹⁸, ביניהן של רש"א ובה נאמר: "אמר הקטן החותם בשולי היריעה, זה היום אגילה ואשמחה בראותי זה הספר הנותן אמרי שפר אשר חבר הרב החסיד מר חתני זלה"ה, ולהיות חד כרעי אארעא חד אמברה אינני יכול להאריך בספור שבחי כאשר עם לבבי, כי אני נחפו ללכת לאדמת הקדש בעזרת ה' בגבורים שלוחי אמוני ישראל הקהלות הקדושות אשר בעיר הזאת וק"ק גברת²⁰ אשר אני מתגורר בתוכי ישרה' פעלם כי אזורי חיל לתת לי במתנה כל הימים אשר אני חי בירושלים שכירות חזק [=חזקת] הבית אשר אני בתוכי אשר על כן אני נחפו ללכת וכו' נאם הקטן נסים שלמה אלגאזי"²¹.

הזמן בו נתעוררו להדפיס את הספר "בני אהרן" נזכר בהקדמת ר' יעקב ו' נעים: "ואחר עבור ארבעה שנים לפטירתו, שנת להכין אותה ולסעדה במשפ"ט לפ"ק²², העיר ה' את רוח יחידי סגולה וכו' ק"ק מאגנאציא"ה עם רוב עניים ולחצם²³ התנדבו חמישית ההוצאה ישרה' פעלם וגם כאן נמצאו נדיבי עמים" וכו'. ר"א לפפא נפטר, א"כ, בשנת תכ"ז²⁴, ובהכנת כתיבותיו לדפוס הוחל בשנת תל"א. א"כ נכתבה הקדמת רש"א, "החותם בשולי היריעה", לא לפני שנת

"בהיותי טליא בברוסה". וראה גם הערה 53. וראה "אור החיים" לר"ח מיכל, סי' 45. כן מוזכר ר' אברהם אלגזי מקושטא (שנת שני"ז) בהקדמת ר"ש אוזירה ל"אגרת שמואל על רות. ר' יהודה ב"ר יוסף אלגאזי, בשנת ר"צ, בברוסה, נזכר בשו"ת אהלי תם, ראש סי' קע"ב. יש לציין כי בתקופה קדומה יותר אנו מוצאים משפחת אלגזי בקנדיא. ר' חיד"א בשם הגדולים, ערך ר' שמואל אלגזי, ו"תקנות קנדיא", תש"ג, במפתח השמות. גם ב"שיירי כנסת הגדולה" לאו"ח, סי' נ"ג, הגהות ב"י, אות י"ז, מביא הגהה כ"י לר"ש אלגזי מקנדיא. ורש"א עצמו ברצוף אהבה, דפ' פפד"מ, דף ל"ג, ע"ב, כתב: "ומצאתי פיתקא אחת הבאה מגדולי קנדיא" וכו'.

18 גם זקנו של רש"א, ר' יוסף די שיגוביה, ואבי זקנו ר' משה די שיגוביה, היו בא"י; ראה ד. תמר, מחקרים בתולדות היהודים בא"י ובאיטליה, תשל"ג, עמ' 144 [לדבריו בהע' 5 יש להוסיף כי תשובת ר' יוסף די שיגוביה נזכרת במפורט גם בשו"ת ר"מ אלשיך סי' פ"ד, כפי שהוכיח יו"ט פורגס במבואו לשו"ת ר"מ אלשיך, י"ם, תשל"ה, הערה 157]. וכן גם רבו של רש"א, ר' יוסף גאנסו, עלה לא"י בסוף ימיו, ר' "קורא הדורות" מהר" קסל, דף נ"א, ע"א, ונראה שאלו הניעו גם את רש"א לעלות ארצה אם כי יותר מאוחר.

19 שהן גם מעין הסכמות.
20 זהו קהל מעיר קושטא, שנקרא על שם דונה גראסיה שישדה אותו. מכאן משמע כי רש"א שהיה בקושטא זמן מה סמוך לשנת תל"א.

21 לדעת בנייה הג"ל בהע' 1, נוסף לו השם נסים לא יאוחר משנת תכ"ח.
22 ברשימת מצבות רבני איזמיר, שהדפיס פריימן בסוף "עניני שבת צבי", תרע"ג, עמ' 142, נאמר כי ר"א לפפא נפטר בכ"ו אייר התכ"ו. כאן מקבלת ידיעה זו אישור נוסף, וכבר העיר על כך בנייה במאמרו ידיעות על צפת מוזמן חידוש יישובה, סיני, מ"ג, תשי"ח, עמ' צ"ז, הערה 14, ונראה שאין מקום לספיקו של ד. תמר, במאמרו מחלוקת ר' חיים בנבנשתי ור' אהרן לפפא, תרביץ, מ"א, תשל"ב, עמ' 412, הערה 9.

23 כמעט בכל ההקדמות נזכרו הבעיות הכספיות שהיו כרוכות בהדפסת כתבי ר"א לפפא, אמנם בהקדמה זו נזכר תאריך שהוא חשוב לענינו.

24 ראה הערה 22.

תל"א²⁵. נראה כי בדרכו לא"י עבר דרך כיוס, ושהה אצל ר' יצחק אלגזי רב המקום, והסכים על חבוריו²⁶. בשנת תל"ג היה בירושלים²⁷, כמובא לקמן.

ב. שהותו בארץ ישראל

בספרו "גופי הלכות", שנדפס באיזמיר תל"ה²⁸, כתב רש"א בהקדמתו: "על כן אמרתי להעלות על ספר... אשר יגעתי ומצאתי בירושלים תוב"ב... וכמה לשונות ודבורים שעיינתי שם, ה' יזכני לשוב לשבת בארץ"²⁹. ואלה המקומות בהם הזכיר היותו בא"י:

בדף י"ד סע"א: "תריך הרב כמהר"ר משה בכמהר"ר יהונתן גלאנטי נר"ו, וביותר בדף נ"ג, ע"א: "ומה שעיינתי בזה בישיבת ירושלים תוב"ב וכיונתי עם הרב כמהר"ר משה בכמהר"ר יהונתן גלאנטי נר"ו. על היות רש"א בישיבה זו, שהיא ישיבת ר"י חגיו, הבאנו לעיל את דברי ר"מ חגיו בספרו "משנת חכמים", וכן מספר ר"מ חגיו גם בהוספותיו לספרו של אביו, "הלכות קטנות", ויניציאה, תס"ד, דף א' ע"ג: "וכן זכורני כמה פעמים בישיבת הב"ה הוא ז"ל [הוא הר"מ גלאנטי³⁰] בחברת הרבנים המובהקים גדולים ועצומים כמהר"ש אלגזי כמהר"א אמיגו וכמהר"ש גארמיזאן ולה"ה"³¹. לתקופה זו מתיחסים דברי החיד"א

25 וראה הערה 37. לפני הקדמת רש"א נמצאת הקדמתו של ר' שלמה נ' עזרא, שהגיה חלק מהספר, ותאריכה תל"ד. גם שאר ההקדמות נכתבו, כנראה, אחר ההדפסה או במהלכה והן מאוחרות להקדמת רש"א. דברי רש"א "החותם בשולי היריעה" אינם מתיחסים להקדמות שנדפסו לפניו.

26 בכ"י מוסקבה-גינצבורג מס' 400, המכיל קובץ שו"ת של ר' יצחק אלגזי, נמצאת הסכמה של רש"א כך: "ב"ה מדי עברי ללכת לא"י נקרא נקראתי בעיר כיא"ו, ונתקבלתי בבית הגביר הנבון ונעלה... כמוהר"ר אברהם אלגזי, וראיתי שם... החכם השלם כמהר"ר יצחק... והחזיק על ידו רבו בעל כנסת הגדולה, אשרי התלמיד שרבו מודה לו, ועוד לו חמדה גנוזה ספר דורש טוב על התורה... חברו בהיותו בן י"ז שנה כמנין טו"ב... יהא רעוא יצא לאור... זכות אבותיו הקדושים... הרב הגדול מזהר"ר שמואל יפה ז"ל והרב הגדול כמהר"ר אברהם אלגזי ז"ל. החותם בסדר באו ורצו את הארש נסים שלמה אלגזי". — תודתי לפרופ' מ. בניהו שהעירני על מקור זה, ולידידי ח. בנטוב שעזרני בקריאת הקטע. הסכמה זו ניתנה בחיי בעל כנסת הגדולה, שהרי אינו מוזכר בברכת המתים כאחרים, וא"כ נכתבה בעת עלייתו הראשונה של רש"א; כ"י זה ראה החיד"א, והזכירו ב"שם הגדולים", ערך ר' יצחק אלגזי.

27 רש"א עסק בעריכת הספר "דובב שפתי ישנים", אך בשער הספר נאמר: "הובא לבית הדפוס על ידי החכם השלם כה"ר משה אלגזי נר"ו לדרישת דודו החכם כה"ר יוסף אלגזי אשר פור ממנו". לפי הקדמת רש"א שם ברור כי ר' יוסף אלגזי שפור ממנו הוא אחיו של רש"א, א"כ ר' משה הוא בן אחיו, ונראה לי כי הוא בנו של רש"א עצמו (ראה לקמן הערה 57). רש"א שעסק בעריכת הספר לא הביאו לדפוס, כנראה מפני שהיה עסוק בעליתו לא"י.

28 א. יערי, הדפוס העברי באיזמיר, ארשת, א', תשי"ט, עמ' 123, מס' 13.
29 בשער הספר נדפס: ספר גופי הלכות חלק שני מספר הליכות אלי וכו', והכוונה שספר זה הוא בבחינת המשך מצד תכנו ומבנהו לספר הליכות אלי, וכך עולה בבירור מדברי ההקדמה שם, ואין להוכיח מכאן שהליכות אלי נכתב בי"ם, וראה הערה 5.

30 על פרט זה ראה רש"ו הבליו, לתולדות הישיבות בירושלים במאה הי"ז, "שלם", מחקרים בתולדות א"י וישובה, ב', תשל"ו, עמ' 125, הע' 39.

31 שלא כבספר "משנת חכמים" כאן אין מוזכר הר"א חנניה. בניהו, במאמרו ר' אברהם חנניה, קרית ספר, כ"א, תש"ד—ה, עמ' 313, קבע את שנת פטירתו בסביבת ת"ל, ומכאן נראה כי הצדק עמו, ובשעה שרש"א הגיע לישיבה לא היה הר"א חנניה בחיים.

ב"שם הגדולים" ערך ר' שמואל גארמיואן: "וכבר ראיתי כתב ישן אשר חתומים בו רבנן קדישי רבני ירושלים בדור שלפני פנינו וזה סדר חתימתם מהר"ש אלגאזי ראשון ומהר"ש גארמיואן הנז' שני והרב המג"ן שלישי ומהר"י חגיו בעל עץ חיים רביעי ומהר"ר יצחק ביטון חמישי".

בדף ג' סע"א: "אבל בירושלים תוב"ב מצאתי הגהה מהרב ישעיה אשכנזי ז"ל"³².

דף פה ע"א: "וכעת ירושלים תוב"ב מצאתי פיתקא להרב הגדול מוהר"ר שמואל באלאנסי ז"ל אותו שמוכר הב"י בשלחן ערוך"³³.

דף צד ע"ב: "מצאתי בבית גנזיו של החכם השלם כמה"ר יצחק בואינו נר"ו"³⁴.

דף קכה ע"ב: "ופה ירושלים תוב"ב מצאתי כתוב כמו שפירשתי בתלמוד הרב מהר"ר ששון עורבי ז"ל"³⁵.

דף קמה ע"א: "עתה שלחו לי מאיזמיר וכו' והיתה תשובתי מפה ירושלים תוב"ב".

דף קלח ע"ב: "דרשתי בירושלים תוב"ב שנת תל"ה" [לפ"ג], ובדף קל"ו, ע"ב: "דרשתי פה ירושלים תוב"ב שנת התל"ד פ' פרה"³⁶.

ונמצא כי בשנת תל"ד היה עדיין בא"י.³⁷

רש"א היה גם במקומות נוספים בא"י. בספר "אדמת קדש" לר' נסים משה מזרחי, קושטא, תק"ב, יר"ד סי' י"ב, דף ל"ה, ע"א וע"ב, מובאת קבלת עדות לפני

רש"א³⁸: "בפנינו ח"מ... והיה זה פה שכם³⁹ ת"ו ז"ך לסיון ש' התל"ג נסים שלמה אלגאזי". היה גם בחברון, כמוזכר ב"גופי הלכות", דף קמ"ה, סע"א: "דרשתי בחברון תוב"ב", וכן היה במצרים⁴⁰ ובאלכסנדריא⁴¹.

32 נראה שהכוונה לר' ישעיה הורוויץ, בעל "שני לוחות הברית".

33 כוונתו לבי, "אויח סי' קמ"א. ור' שם בדף י"ז, ע"א: "ואחר ימים מצאתי פיתקא חדא להרב מוהר"ר שמואל באלאנסי ז"ל וכו'".

34 אודותיו ראה, תולדות חכמי ירושלים, ב', עמ' 68; מ. בניהו, ספרי תקנות ומנהגים של ירושלים, קרית ספר, כ"ב, תש"ח-ו, עמ' 264.

35 לא מצאתי. מ. בניהו, אגרות ר' שמואל אבובי וכו' (צוין בהערה 7), עמ' קנ"א, ציין חכם בשם ר' אליעזר ערבאי מחברון, והוא מסתפק בזהותו והציע לזהותו עם ר' אליעזר אבן ארחא. האם לפנינו חכם מאותה משפחה?

36 על סדר הדורשים וצורת הדרשה בירושלים או, ראה י"י ריבלין, הצעת ר' רפאל מלכי, ירושלים, מחקרי א"י, תשט"ו, עמ' ק"צ, והבלין במאמרו הנזכר, הערה 40.

37 כן מוכח גם בדף פ"ו, ע"ב: "אחר עייני בא פה [נ"ל לירושלים] ספר בני אהרן להרב מר חתני ז"ל וכו' יעוין בספרו דף ק"כ". הספר נדפס בשנת תל"ד — ראה לעיל.

38 ציין לזה בניהו הנ"ל בהערה 1, הערה 22.

39 יש להוסיף מקור חשוב זה לדברי א. יערי במאמרו לתולדות הישוב היהודי בשכם, סיני, ל"ו, תשט"ו, עמ' קס"ו.

40 גופי הלכות ל"ב, ע"א; ס"ג, ע"א (ראה לקמן, הע' 112); ובדף קל"ו, ע"ב; ק"מ, ע"ב; ובהקדמתו

41 שם קל"א, סע"א: "נשאלתי פה אלכסנדריא וכו' והחכם השלם כמהר"ר שלמה לאנביץ נר"ו והחכם כמהר"ר יוסף הלוי ממערב פירש". לענין ר' יוסף הלוי — ראה המאמר הנ"ל (בהע' 30), הע' 143, ואולי הוא. לגבי ר' שלמה יש לציין שבשורות מהר"ף מהמה (רבה של אלכסנדריה באותה תקופה לערך; חן חן לרש"י הבלין על הפניה זו), אלכסנדריה, תרס"א, סי' ל"ו, דף כ"ט, ע"א, נזכר "החכם השלם... יהושע דילנביץ", וא"כ לפנינו בן לאותה משפחה.

ג. ירידתו מא"י

ב"גופי הלכות" דף קל"ב, ע"א, נאמר: "עוד נשאלתי בדבור זה בעיר ברוסה יע"א שנת התל"ה"⁴². ומה שנאמר שם בדף קי"ח, ע"א: "אחרי בואי לאיזמיר יע"א הרציתי הדברים בפני הרב בעל כנסת הגדולה ז"ל וכו' וכתב אלי' וכו' והרי בעל כנסת הגדולה נפטר ב"ט אלול תל"ג — ורש"א היה בירושלים בפ' פרה שנת תל"ד — צריך לומר שהתכוון למר"מ שהיה לו עמו טרם עלייתו לא"י"⁴³, בהיותו חוץ לאיזמיר⁴⁴. לדעת החיד"א בשם הגדולים, שהבאתי לעיל, ירד רש"א כדי להדפיס את ספרו גופי הלכות.

ד. עלייתו השנייה לא"י

נראה כי רש"א הגיע ארצה שנית בשנת תל"ז⁴⁵, אלא שאין הוכחה ודאית. בשנת תל"ט היה כבר בארץ⁴⁶. על עובדת שהותו בארץ אנו קוראים בספר "והב שיבה"⁴⁷: "ואמרתיו בהקהל ברוב עם הדרת מלך פה ציון תוב"ב", ושוב שם בדף ק', סע"א: "ואחר עיוני הראוני פה ירושלים תוב"ב כן מוגה [היינו בתלמוד] מיד האר"י ז"ל". האר"י כמעט ולא השאיר אחריו כתבים, והידיעה על תלמוד שנמצא בירושלים כמאה שנה לאחר מותו של האר"י, ושחכיל את הגהותיו, מעניינת ביותר⁴⁸. בדף קע"ט, ע"ב, כתב: "נדרשתי לאשר שאלני הרב החסיד כמהר"ר גבריאל אישפיראנסה ז"ל איש צפת תוב"ב"⁴⁹. נראה שבתקופה זו בקר גם במצרים⁵⁰.

42 למרות שזו שנת הדפסת הספר, אין בכך כל קושי, כי בשערו נאמר: ותהי ראשית המלאכה יום א' עשרה ימים לחדש אלול, יש לציין כי בספר מזכיר את עובדת היותו בברוסה פעמים נוספות (דף י"ז, ע"א; י"ט, ע"א; ל"ד, ע"א).

43 והרי ברור כי נכללו בספר גם דברים שחידשם טרם עלותו לירושלים, וכך לדוגמה בדף קמ"ה, ע"ב: "שאלני הרב מר חתני מהר"ר אהרן לפפא ז"ל".

44 בכנה"ג אבן העזר סי' ס"ב העיר על ענין זה ברמז, וציין לתשובותיו, אלא שלצערנו לא נדפסו. על שהותו של רש"א מחוץ לאיזמיר בתקופה זו ראה לעיל הערה 20.

45 ב"זהב שיבה", קושטא, דף קנ"ב, ע"ב, כתב: נשאלתי פה רודיס יא לתמוז התל"ו, ונראה שהיה זה בדרכו ארצה.

46 שם, דף ל"ו, ע"ב: וכעת בהיותי פה ירושלים תוב"ב שנת התל"ט.

47 דף י"א, ע"א.

48 יש להוסיף גם את דברי ר"מ חביב בפירושו "פני משה" (כ"י) לירושלמי ברכות, עפ"י הציטוט בקטלוג "אהל דוד", ח"א, עמ' 106: "עכ"ל הר"ש מוגה מספרים של האר"י והר"ב אשכנזי זלה"ה". וכן יש לציין להקדמת ספר "תומת ישרים", ויניציאה, שפ"ב: "אנה ה' לידינו ספר הר"י של הרב הגדול... והביא ממצרים מוגה מידי שני המאורי' הגדולים הרב הגדול מוהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה והרב האלקי מהר"ר יצחק אשכנזי זלה"ה". מקומות נוספים בהם מזכיר רש"א את דברי האר"י, צוינו ע"י מ. בניהו, "תולדות האר"י", תשכ"ז, עמ' 364, סעיף 34 ובהערה שם.

49 על תולדותיו כתב מ. בניהו, ידיעות על צפת מוזמן חידוש יישובה, סיני, מ"ג, תשי"ח, עמ' ק"ב-ג. לדבריו: "נפטר לאחר שנת תל"ח ולפני שנת תמ"ה". מברכת המתים כאן, אין, כמוכן, סתירה לכך. ברם בלקוטים מדברי ר' יוסף סמברי, שפרסם נויבאוואר ב"סדר החכמים וקורות הימים" (ד"צ תשכ"ז) עמ' 152, מוזכר ר' גבריאל בברכת המתים, והרי סמברי כתב ספרו בשנת תל"ב (לפי כ"י אוקספורד, קטלוג נויבאוואר מס' 2410 — כרשום בשער ובהקדמה), והדבר צריך בירור. יתכן שרש"א נשאל ע"י ר' גבריאל בעת עלייתו הראשונה. [עתה ראיתי כי בכ"י פאריס כ"ח 130 של דבריי'וסף, חסרה ברכת המתים].

50 בדף קס"ו, ע"א: וראיתי במצרים מוגה [בספריו] כת' יד מהרב הר' אברהם קאסטרו ז"ל.

ה. פרטים נוספים אודותיו ואודות משפחתו

בין רבותיו⁵¹ נראה שיש למנות גם את ר' יחיאל באסאן, שהשיב על שאלותיו של רש"א בהיותו בקושטא, כמוכר ב"יבין שמועה", כלל תקס"ח: "ובהיותי בקוס-טנטינה שאלתי את פי הרב הגדול כמוהר"ר יחיאל בסאן ולא העלה דבר מתישב"⁵². כן מזכיר את ר' משה ברוך⁵³ אבל נראה שאין למנותו בין רבותיו. ביחס לבניו כתב פרומקין כי היו לו שלושה, והם: ר' יוסף, ר' אברהם⁵⁴, ור' יד"ט. בניהו חלק עליו וכתב כי ראיתו של פרומקין אודות בן בשם יוסף אינה נכונה, ובוה צדק, ואעפ"כ מצאנו לו בן בשם יוסף שהזכירו במפורש⁵⁵. בנים נוספים שלא הזכירו החוקרים הם: ר' חיים⁵⁶ ור' משה⁵⁷.

בשם זה היו שני חכמים במצרים. ר' קורא הדורות, דף ל"ג, ע"א (אבי אביו של ר' יעקב קאשטרו), ובדף נ', ע"א (בן אחיו של ר"י קאשטרו), וראה גם "טוב מצרים" לר' רפאל אהרן ו' שמעון, תרס"ח, מערכת א', אות י"ד, ט"ו. ר' גם א. דוד, לסיומה של הנגידות במצרים ולתולדותיו של אברהם די קאשטרו, תרביץ, מ"א, תשל"ב, עמ' 336 ובהערה שם.

51 בניהו סבור כי "ראשית חנוכו קבל מאביו ר' אברהם ובכמה מקומות מספריו מזכיר דברי הלכה ששמע ממנו". בניהו ציין לשני מקומות, ויש להוסיף גם דובב שפתי ישנים, דף ק"ח, ע"א. ברם ל"ג שאין זה אביו, כי בכל המקומות כתב בסגנון: "שמעתי מהחכם השלם מוריניו כמוהר"ר אברהם אלגאזי" סתם, ושמה הכוונה לר' אברהם אלגאזי אחר.

52 וכן שם כלל מ"ד וכלל רצ"א. וראה גם שמע שלמה פר' בחוקת, דף ל"ב, ע"א. ור' גם אהבת עולם, דף ר', ע"ג; קמ"א, ע"א. אמנם אין הוא רבו מובהק, וראה הערה 103. על היותו בקושטא בצעירותו הערתי לעיל, הערה 11, ואוסיף, אהבת עולם, דף נ"ד, סע"ד: "ובימי חרפי בהיותי בקושטנדינא השבתי לזה... אמנם הגביר המרומם גזע חכמה תורה וגדולה במקום אחד החכם המעולה כמוהר"ר אהרן המון יישוב... והחכם השל' הדיין המצוין אהרן קופין נר"ו הקשה...".

53 באהבת עולם, דף פ"ה, ע"א: "ובימי ילדותי שמעתי מפי החכם השלם כמוהר"ר משה ברוך זלה"ה". ובשמע שלמה, על דברים, דף כ', ע"א: "ובימי קטנותי שמעתי להרב כמוהר"ר משה ברוך זלה"ה איש ברוסה".

54 רחניס בעמ' 170 כתב, מבלי לציין מקור, כי בן זה הלך לירושלים עם אביו. אכן, בניסן תל"ג נמצא ר' אברהם באיזמיר, ושאל את ר' חיים בנבנשת, ותשובת ר' חיים נדפסה בספר ח"ב, קושטא, תק"ג, סי' נ"ט. ברשימת מצבות רבני איזמיר נזכר: הגאון המופלא כמו' אברהם אלגאזי ז"ל ה' הרב המופלא כמו' שלמה אלגאזי ז"ל כג טבת הת"ס. סביר להניח כי נשאר באיזמיר גם בעת עלייתו השניה של אביו.

55 כן בוהב שיבה, דף קכ"א, ע"א: "ובני יהוסף נ"ר פי"ו".

56 מוזכר בגופי הלכות, דף קכ"ז, רע"ב: "ובני החכם חיים נר"ו הקשה", וכן בדף קמ"ג, ע"ב; קמ"ו, ע"ב; ובוהב שיבה, דף קכ"ז, ע"א; ור' גם ב"משכנות יעקב" לר' יעקב ו' נעים, שלוניקי, תפ"א, דף י"ב, סע"א; דף קמ"ט, ע"ב. בספר "צחק ירנן" לר' יצחק גאטיניו, שאלוניקי, תקמ"ו, דף קכ"ה, ע"ג, כתב: "וראיתי כתוב להרב חיים יאודה אלגזי בן מהר"ש אלגזי ז"ל בגליון הלק"ט [=הלכות קטנות יוניציאה, תס"ד]...". אבל נראה שהכוונה לבנו של רש"א השני, שהיה במצרים, והוא נכד רש"א דנן.

57 מוזכר בחתימת ספרו המון רבה, קושטא, ת"ד: "אמר המחבר והוא בעל ספר יבין שמועה ואהבת עולם, הגם כי החבור הקצר הלזה מלאכה ואינו חכמה, יפה עשיתי לזכות הרבים לחיי בני משה יצ"ו. הספר כנראה בלתי מצוי בארץ והעתקתי הדברים עפ"י יונר ב"קהלת משה" סי' 3181.

אמו של רש"א נפטרה "ביום ג' כג שבט שנת בזא"ת יבא לפ"ק" ואחיו ר' משה נשא עליה הספד⁵⁸. כן מזכיר רש"א את דודו המקובל ר' ברוך גרשון⁵⁹.

1. ספריו ומועד הדפסתם

את רשימת ספרי רש"א פרט החיד"א ב"שם הגדולים", ואף נתן בהם סימן⁶⁰ שהם מצטרפים לשמו: שלמה אלגזי. ביניהם מנה גם את ספרו "זקנת שלמה", על ספר העיטור⁶¹, שרש"א לא זכה להדפיסו⁶² מחוסר כסף⁶³. ויש להוסיף לרשימת החיד"א מדברי רש"א בסוף אהבת עולם: "אמר המחבר הפעם אודה את ה'... הוא יזכני להדפיס הג' חלקים אחרים והם ספר רצוף אהבה, ביאור על דיבורי התו' העמוקים... וספר מנחתם ערב וספר ארחות צדיקים באור מילי דאבות". ספרים נוספים הזכיר המגיד לשמע שלמה סוף שמות: "רשטותיו על קצת מסכתות בפלפול עצום", וכן המגיד בסוף גופי הלכות: "יראנו נפלאות מתורתו שאר ספריו וחלק תשובותיו"⁶⁴. לפי האמור יהיה סימן ספריו: מאת⁶⁵ שלמה אלגזי.

58 דובב שפתי ישנים, דף קי"ז, ע"א, וציין לזה ואכשטיין ב"מפתח ההספדים", ד', וינא, תרצ"ב, עמ' 30. מועד פטירת אביו לא מצאתי. יש לציין כי בכל הספרים שהדפיס נזכר אביו בברכת המתים, פרט לספרו "תאוה לעינים" בו נזכר בברכת החיים הן בשער הספר והן בהקדמה וזו כנראה טעות.

59 קלורית לעין, דף א', ע"א, סי' ב'.

60 כבר רש"א עצמו בסוף שמע שלמה, שמות דף צ"ג, ע"א, נתן סימן בספריו: "ודע שנקרא שם הספר שמע שלמה על שם הכתוב [שמע שלמה] לשם ה' [מלכים א', פ"י פסוק א] וראשי ספרי יר'א'ת' ה'ש'מ'". פירוש הסימן: יביע שמעוה, רצוף אהבה [ספר זה נקרא גם בשם אפריון שלמה, ראה הערה 2. עובדה זו נעלמה מר"מ קרנגיל בהגהותיו "מנחתם ציון" לשם הגדולים ערך רש"א אות י"ח, וע"כ הערתו שם אין לה מקום], אהבת עולם, תאוה לעינים, הליכות אלי, שמע שלמה הלזון רבה. מכאן כי הליכות אלי כבר נדפס, וראה לקמן הערה 74.

61 ר"מ קרנגיל בהגהותיו לשם הגדולים ח"ב אות ל"ה העיר: "נקרא אל השמים טרם גמר ספרו זקנת שלמה" וכו' ולא דייק. ממילא נסתר מה שרצה, שם, להוסיף ראייה לדברי החיד"א ע"ש ויותר תמוה שלא ראה שהחיד"א שם (אות ע', ערך ל"ג) ציין לזה במפורש.

62 כך כתב רש"א עצמו בהקדמתו לגופי הלכות, ועל זה הסתמך החיד"א בשם הגדולים ערך זקנת שלמה. כדאי לציין כי בהקדמתו לתאוה לעינים (שנת תט"ו) כבר הזכיר שעוסק בחיבורו זקנת שלמה, ובסוף שמע שלמה על שמות כתב המגיד: "... יזכרו להוציא לאור שארית המלאכה גם את השני [היינו המשך שמע שלמה] ומה גם ספר זקנת שלמה אשר יעד". משמע כי בשנה זו, שהיא תי"ט, הספר הזה כבר הושלם. וגם אם לא נקבל זאת הרי עכ"פ הושלם הספר בשנת תל"ה, כפי שהראינו מ"גופי הלכות", ולכן תמוהים דברי ר' חיים חזן ב"שנות חיים" (ויניציאה, תנ"ג, דף כ"ג, ע"ב): "וכשהיה [רש"א] כותב ספר זקנת שלמה נתבקש בישיבה של מעלה".

63 מה שהדפיס בהקדמתו לאהבת עולם: "וכל מי אשר ידבנו לבו להביא עזר למלאכת הקדש נכתוב בסוף הספר בע"ה ויקרא על שם הגומרה", ובדומה לכך כתב בגופי הלכות, תמוה קצת — וכי הספר נדפס קונטרסים קונטרסים? עכ"פ בסוף הספר לא נדפס מאומה.

64 בגיהו מסר רשימת תשובותיו המפורזות בספרים שונים. על כך יש להוסיף: בעי חיי; יו"ד סי' קמ"ה, חו"מ ח"א סי' י"ג; נ"ל שלתשובה זו כיוון ר"ח בנבנשת בשיירי כנה"ג יו"ד סי' ר"ט בסוף הגהותיו על הטור [בניהו ציין גם לחו"מ ח"ב, סי' ח', אבל שם נמצאת רק תשובת ר"ח בנבנשת המוסכת על דברי רש"א], שיירי כנה"ג א"ח, בסוף, לפני "סוגיות ולשונות"; אבק דרכים לר' ברוך קאלומיטי, שלוניקי, תקע"ד, דרך שלום,

חיבור אחד הנוכח אצל רש"א בספרו "זהב שיבה" איני יודע לפרשו. דפים מ"ו, ע"א—ס"ו, ע"ב, מקדשים לדיון נרחב ב"סוגית פרה ורחל", ובכמה מקומות הזכיר רש"א חיבור בשם: ש"ג, שהוא כנראה ספר. פעמים עולה כאילו הוא חברו, כגון בדף ג"ד, ע"ב: "ובש"ג כתבתי על זה הדבור וז"ל וכו', ובדף ג"א, ע"א: "כתבתי בש"ג... וז"ל... ועוד וז"ל... וזה התרוץ השני שכתבתי". אך בדף נ"ו, ע"א כתב: "עוד בש"ג וז"ל וכו' ומורי הרב יהודה ׳ן שהם⁶⁶ ג"ע תירץ בשלושה כללים, האחד ששמע בשם רבותיו הרב יוסף טולידנו והרב ר' שמואל פלורנטין ז"ל הקדמון"⁶⁷, משמע שהעתיק מספר שהיה לפניו.

אדון עתה בכמה מספריו, שיש בהם קשיים ביבליוגרפיים.

1. ספר הליכות אלי. בשער נדפס: "ותהי ראשית המלאכה יום ראש חודש טבת שנת תחדוהו בשמחה במצות בעל הדפוס אברהם בן... כהר"ר ידידיה גבאי כף נחת נר"ו". מכאן רשמו החוקרים⁶⁸ את שנת הדפוס: תכ"ג. היחיד שערער על כך היה מ' בניהו⁶⁹ ששיער כי שנת הדפוס היא: תי"ח, והביא שלוש ראיות להנחתו: א. הספר נדפס באותיות מרובעות, "ולא הדפיס [היינו אברהם גבאי] באותיות אלו אלא ספר זה וס' שמע שלמה אף הוא לר' שלמה אלגוי בשנת תי"ט"⁷⁰. ב. המסכימים ר' יוסף איסקאפה ור' שלמה הכהן נפטרו לפני שנת תכ"ג. ג. לא מצאנו שגבאי הדפיס ספרים משנת ת"כ עד תל"א⁷¹.

נראה לי להביא הוכחה מכרעת לכך, מדברי ר"ח בנבנשת ב"בעי חיי", יו"ד סי' כ"ז, שלוניקי, תקמ"ח, דף כ"ב, סע"א: "ושוב מצאתי בס' הליכות אלי שנדפס מחדש השנה הזאת כתב כן", ובראש התשובה נכתב: "תיראי שנת תתי"ח"⁷²,

דף ס"ד ע"ג; שו"ת ר"י בירב, סוף סי' ס"ב. מעט תשובות נדפסו גם בספריו, כפי שציין בניהו, והם ספר לחם סתרים בסופו, ובדובב שפתי ישנים, דף קי"ח, ע"ב. ויש להוסיף גם את: גופי הלכות דף קי"ז, ע"ב [ראה גם הציון בשיירי כנה"ג יו"ד סי' רל"ב, טור אות פ"ח, ולא מצאתיו כרגע].

65 היינו: מנחת ערב, ארחות צדיקים, תשובות. שיטותיו על מסכתות נרמזו גם באות ש' משמו שלמה.

66 איני יודע מיהו.

67 ור' דף נ"ו, ע"ב: "וראיתי כתובה בש"ג וז"ל... וכן הסכימו עמי מורי הרב והרב אפרים פינטו", ובדף ס"ז, ע"א: "מצאתי כתוב בש"ג... והרבה נתקשה מורי הרב כמהר"ר יהודה ׳ן שהם נר"ו בזה".

68 א. יערי, תולדות הדפוס העברי באיזמיר, ארשת, א', תשי"ט, עמ' 120; "חוברת לדוגמה" של מפעל הביבליוגרפיה העברית, תשכ"ד, עמ' 31.

69 הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, תשל"א, עמ' 65, הערה 1.

70 יש להעיר כי באותיות מרובעות נדפס גם גופי הלכות בשנת תל"ה, וכנראה, כפי שנכתב בשער, עקב היותו חלק שני מ"הליכות אלי".

71 יש להעיר כי אכן הדפיס, אבל בקושטא; בשנת ת"ך את מעולפת ספרים, ובשנת תכ"ב את שדה יהושע. וביחס לפעולתו באיזמיר ראה לקמן, מס' 3, קלורית לעין.

72 כבר העיר מ' בניהו, לקורות היהודים בתיריאי, ציון, י"ב, תש"ו, עמ' 46—47, ובהערה 52 שם. כי ר"ח בנבנשת עזב את תיריאי בשנת תי"ח, ומלא את דבריו ד. תמר, מחלוקת ר' חיים בנבנשת ור"א לפא, תרביץ, מ"א תשל"ב, עמ' 414, הערה 16, ושם מ"ב, תשל"ג, עמ' 211, הביא הוכחה נוספת. משתי ראיותיו עולה כי ר' חיים הגיע לאיזמיר בשנת תי"ח לאחר שעזב את תיריאי, ולדברינו כאן ובהערה 77 עולה כי היה זה לא לפני אמצע שבט תי"ח. ברם, העובדה שבת"ח הגיע כבר לאיזמיר נסתרת לכאורה מדבריו ב"בעי חיי", יו"ד, סי' ק"ה: "מעשה אירע בשנת תתי"ט... ושלחו אלי לקושטא הוראת המורה הזה... ואחר שבאתי מקושטא לאיזמיר ועבר כמשלש חדשים ספרו לי" וכו'.

וא"כ היא שנת ההדפסה ⁷³. ואף שב"שיירי כנסת הגדולה" או"ח, איזמיר תל"א, דף קנ"ב ע"א, בכללי הק"ו כתב: "וזה לי ארבעים שנה היה לי ויכוח גדול עם הרבנים מהר"מ די בוטון וכו' אלא שהרב מהר"מ די בוטון תלה במחלוקת רש"י ותוספ' במה מצינו דלרש"י עונשין ולפי שכבר נדפסו תשובותיו [איזמיר שנת ת"כ] שם בסי"ד אין צורך להביא דבריו יע"ש דף וכו' אח"כ נדפס ספר הליכות אלי מהרב מהר"ש אלגזי וראיתי שם בסי"ב הסכים לדבריו, ומשמע מכאן כי הליכות אלי נדפס לאחר ת"כ, צ"ל שכוונתו באמרו "אח"כ נדפס" וכו', לומר כי אחר הוכחות שהיה בינו לבין מהר"מ די בוטון נדפס ספר הליכות אלי ⁷⁴.

בניהו, בספרו הנזכר, עמד על קושי נוסף. בסוף הספר, דף ס"ט ע"ב והלאה, מתפלמס רש"א עם ספר כנסת הגדולה על או"ח, והיות ורש"א מציין לפי דפי כנה"ג, ברור שהספר היה לפניו בדפוס. השלמת הדפסת כנה"ג היתה בליוורנו, י' כסלו תי"ח ⁷⁵, כלומר שבועיים לפני הדפסת הליכות אלי, וא"כ במשך שבועיים הגיע הספר מליוורנו לאיזמיר, ורש"א הספיק לעיין בו, ולהעיר עליו ולהדפיס הערותיו. הענין נראה מוזר במקצת. בניהו שיער כי השלמת הדפסת כנה"ג היתה באיזמיר ולא בליוורנו, אך לדעתי הודפס הספר ונשלם בליוורנו ⁷⁶, אלא שהליכות אלי הושלם מאוחר יותר. בשערו נאמר: "ותהי ראשית המלאכה" וכו', משמע שההדפסה נסתיימה מאוחר יותר. ברור כי הספר נדפס כולו באותה שנה, עפ"י המוזכר בתשובת ר"ח בנבנשת שצינתי לעיל, ולפי מה שאירע, לדוגמה, בספר "ראש יוסף", ⁷⁷ יש לשער שהדפסתו נסתיימה כעבור חודש וחצי ⁷⁸.

לעצם ההוכחה שכתבתי בפנים אוסיף כי ברור הדבר שר"ח בנבנשת הוסיף, במשך הזמן, פרטים שונים בהעתיקי התשובות ששלח, וכגון: בבעי חיי, יו"ד, דף קס"ט, ע"ג; קע"ד, ע"ד, העיר המגיה כי רח"ב הוסיף דברים בגליון, ובמקומות אחרים נמצאות הוספות ללא הערת המגיה, אבל הן מוקפות בסוגרים. ולעתים יתכן שנשמטו הסוגרים. כאן ברור מצורת הרצאת הדברים כי אין זו תוספת מאוחרת.

⁷³ לפי"ו נ"ל כי השיר שהדפיס רש"א בסוף הספר, ובו הביע רצונו לעלות לירושלים, הודפס במכוון בספר זה, באשר שנת ההדפסה, היא שנת התחדשות הישיבה בירושלים, ראה הערה 7.

⁷⁴ הוכחות מסייעות יש להביא מהעובדה שרש"א מזכיר את הליכות אלי בספרו שמע שלמה (נדפס בתי"ט), בראשית דף כ', ע"א; ל"א, ע"א; ובסוף שמות. וראה עוד לעיל הערה 60.

⁷⁵ כך נרשם בדף האחרון. שטיינשניידר בקטלוג הבודליאנה, עמ' 2603, מס' 7197, אות 5 (וראה שם עמ' 823, מס' 4677), רשם 15 כסלו, וזאת עפ"י שער הספר: . . . יום חמשי ט' כסלו שהיו ששה ימים קודם שיגמור המלאכה, וכנראה שלא ראה את התאריך בדף האחרון.

⁷⁶ קצת ראייה יש מאגרת ר"ש אבוהב לר"ח בנבנשת, שפרסם מ' בניהו, ידיעות על הדפסת ספרים והפצתם באיטליה, סיני ל"ד, תשי"ד, עמ' ר"א: "שנים לבדם מהחלק הראשון [היינו כנה"ג או"ח] שבא מאז מעיר ליגורנ"ר, ע"ש בתשובה שר"ש אבוהב כתב כי קבלם מעצמו, ולא ע"י המשלוח של ר"ח בנבנשת, וא"כ משמע כי מוצא הספרים מליוורנו.

⁷⁷ ספר "ראש יוסף" על או"ח הוחל בהדפסתו בג' תשרי תי"ח, וסיומו בי"ד שבט, כלומר 4½ חדשים. לפי אותו יחס, הליכות אלי הקטן פי כמה ממנו נדפס במשך חודש וחצי.

⁷⁸ בסוף הספר הדפיס אברהם גבאי כך: וטרם אכלה לדבר אשאלה רשות מעטרת ראשי אדוני אבי נר"ו אשר בא מליגורנ"א והעמידני על הדפוס ה' יתן לו שיבה טובה אכ"ר. נמצא כי ר' ידידיה גבאי שהדפיס ספרים בליוורנו, הגיע לאיזמיר בערך באמצע שבט תי"ח. מכאן כי בית הדפוס שלו לא פעל יותר מתאריך זה. וראה עוד בנספח, ובהערה 113.

2. ספר שמע שלמה. ח"א, לבראשית ושמות, נדפס באותיות מרובעות ב"שנת אתי מלבנך תבראי [=ת"ט] לפרט אלף הששי במצות בעל הדפוס ובביתו אברהם בכ"ר ידידיה גבאי". בסוף שמות דף צ"ג, ע"א, נדפס: "ישלם אכן לא תם כי תם הכסף וה' בעדי יגמור. אלך לי אל הר המור". אחר זה נדפסו מפתחות ודברי בעל הדפוס. ח"ב, לויקרא, במדבר, נדפס ללא שער, באותיות רש"י, ובמגנין דפים חדש, בשורה הראשונה נדפס: "ספר ויקרא משמע שלמה", וכן בספר במדבר. א' יערי⁷⁹ מסתפק אם חלק זה נדפס באיזמיר, ובגיהו, בספרו הנ"ל, החליט, ללא נמוק, כי הספר נדפס באיזמיר. ואכן כדבריו מכח מדברי החדיד"א ב"שם הגדולים" ערך שמע שלמה: "שמע שלמה להרב המפורסם מהר"ש אלגאזי על כל התורה ונדפס באיזמיר, ובאמשטרדם נדפס חסר ספר דברים". חלק זה נדפס סמוך לחלק הראשון, וכן יוצא מהקדמת ר' שלמה ׳ן עזרא לספר מעולפת ספירים: "כי קצור קצרה ידו ולא יכול להעלותו על מזבח הדפוס כי הכסף נכסף בימי שלמה ומאומה בידו כי תם הכסף וכלי זהב ושלמו' זהבים מעביר ולבנים להדפסת שאר ספריו הנחמדים ואין הקומץ משביע ולסיבה זו עדיין לא נגמר ספר שמע שלמה". מכיון שבקילורית לעין (הצמד למעולפת ספירים), דף א', ע"ב, מזכיר: "ובפר' תזריע בשמע שלמה", ושנת הדפסתו מעולפת ספירים וקילורית לעין היא ת"כ (ראה לקמן) משמע שאכן נדפס גם החלק השני של שמע שלמה סמוך לחלק הראשון.

החלק על ספר דברים לא נרשם כלל בביבליוגרפיה העברית, למרות עדות החדיד"א ועדויות נוספות⁸⁰, אך הוא נמצא באוסף ׳ מהלמן שבספריה הלאומית. הספר נדפס באותיות מרובעות וללא שער, ובשורה הראשונה מודפס, כפי שנדפס בחלק השני: "שמע שלמה מספר דברים". מודפסים 3 כתרים שהם דגלו של המדפיס אברהם גבאי⁸¹. בדף מ"א, ע"א, נדפס: "מאמר עמוק ויקרא רבה פרשה כג סימן יא, דרשתי יום פטירת הרב ראש יוסף ז"ל". משמע כי הספר נדפס לאחר פטירת ר' יוסף אישקאפה, כ"ו טבת התכ"ב⁸². נמצא כי חלק זה נדפס בין אמצע שנת תכ"ב ושנת תכ"ד, שהיא שנת הדפסת "לחם סתרים"⁸³.

נמצא, א"כ, שאברהם גבאי הדפיס באיזמיר גם לאחר שנת ת"כ.

79 הנ"ל בהערה 68.

80 רש"א בספרו לחם סתרים על ע"ו, דף ה', ע"א, תד"ה מי יתן, מפנה לספר זה, וכן ציין לספר זה בשיירי כנה"ג, או"ח סי' רכ"ג, הגהות ב"י, סק"ג, סק"ד ועוד [וסרה תמיתה ר"מ קרנגיל בהגהותיו לשם הגדולים ערך שמע שלמה].

81 הנ"ל (הערה 68) עמ' 101 ובהערה שם.

82 רשימת מצבות רבני איזמיר, עמ' 141. ד. תמר, לברור שנת פטירתם של גדולי חכמי א"י ותורכיה, סיני, ע', תשל"ב, עמ' רל"ח, דן בתאריך זה ונוטה לקבלו. אין ספק כי בחלק ניכר מהמקורות שהביא תמר נוספה ברכת המתים במאוחר, ע"י המעתיק וכד'. גם ב"בעי חיי", יו"ד, סי' ע"ט, דף מ"ז, ע"ג, נזכר ר"י אישקאפה בברכת המתים, ותאריך התשובה הוא תכ"א. ומאידך, תמוה כי בשו"ת ח"ב, לר"ח בנבנשת, סי' ס"ב, דף מ"ב, ע"ב, נזכר ר"י אישקאפה בברכת החיים, ותאריך התשובה הוא — התל"ג. יותר תמוה שב"עבודת מלך", שלוניקי, תר"ו, סי' ו', ס"ב, דף כד ע"ב נמצאת חתימת ר"י אישקאפה על תקנה שתאריכה — תל"ה. ור' שם עוד חתימותיו בכגון זה.

83 ראה הערה 80. אע"פ עוד כי בדף י', ע"ב מזכיר: "מלבד מה שכתבתי לך בזה בסוף ספר מעולפת ספירים". מעולפת ספירים נדפס בשנת ת"ך, וזו ראייה נוספת ששמע שלמה על דברים נדפס לא לפני ת"ך.

3. ספר מעולפת ספירים (וקילורית לעין), נדפס בשנת ת"ד, אף הוא ע"י אברהם גבאי, בקושטא, כרשום במפורש בשער הספר⁸⁴. עמו נכרך ספר נוסף של רש"א, שנדפס באותיות רש"י וזעירות וללא שער, ובראש העמוד הראשון מודפס: "קונטרס קראתי קילורית לעין מקצת מאמרי עין יעקב שנשמטו לעת צאת ספר תאזה לעינים" וכו'. יש להניח כי פרטיו זהים עם מעולפת ספירים. אלא שהחיד"א ב"שם הגדולים" ערך קלורית לעין כתב: "קלורית לעין על קצת מאמרי עין יעקב להרב הגדול מהר"ש אלגזי ז"ל ונדפס בסוף ס' מעולפת ספירים להרב ז"ל ונדפס באיזמיר"⁸⁵, הדגשת החיד"א, "ונדפס באיזמיר", באה כדי שלא נאמר כי אף הוא נדפס בקושטא, עם "מעולפת ספירים". העובדה שהספרים כרוכים יחד, מוכיחה שהמדפיס הוא אברהם גבאי, ושנת הדפוס היא ת"ך, שהרי רש"א בשמע שלמה, דברים, דף י', ע"ב, כתב: "מלבד מה שכתבתי לך בזה בסוף ספר מעולפת ספירים אפס קצוה תראה" וכו', והענין שאליו רמו נמצא בקילורית לעין, י"ג, ע"א, דרוש להספד אדם גדול, ומשמע כי שני הספרים נכרכו יחד מתחילתם⁸⁶. בדף ט', ע"ב, סי' א', נמצא: "דע שכתב הרב כמוהר"ר מאיר די ביטון בספרו הפך זה וכתב שהקשה אליו כמוהר"ר חיים בנבנש" וכו'. ומכיון שהדפסת שו"ת מהר"מ די בוטון נסתיימה בחודש ניסן ת"כ, נדפס קילורית לעין לאחר זאת.

מעתה נוכל לסכם את פעולת בית הדפוס של אברהם גבאי באיזמיר ובקושטא. יערי כתב כי בין השנים תכ"א-ת"ל לא הדפיס אברהם גבאי באיזמיר אלא ספר אחד בלבד, והוא הליכות אל. ספר זה נדפס, כאמור, בשנת ת"ח, ואם כן עולה לכאורה, כי בית הדפוס של אברהם גבאי כלל לא פעל באיזמיר בשנים תכ"א-ת"ל, אלא שראינו לעיל כי במחצית השניה של שנת ת"ך הדפיס אברהם גבאי בקושטא את מעולפת ספירים, ונראה שלאחר זאת שב לאיזמיר והדפיס שם את קילורית לעין⁸⁷. בחודש אלול שנת תכ"ב החל אברהם גבאי להדפיס

84 ראה א. יערי, הדפוס העברי בקושטא, מס' 257, ג. שלום, שבתי צבי, עמ' 315, הערה 1.
85 יערי כתב שנראה לו כי קילורית לעין נדפס באיזמיר, אבל לא הוכיח דבריו, ולא נסתייע מהחיד"א. אעיר כי הספר נדפס באותיות רש"י וזעירות, ודומה כי מכאן יש להוכיח שנדפס באיזמיר ולא בקושטא, שהרי רק מתקופת המדפיס יונה אשכנזי הדפיסו בקושטא באותיות רש"י וזעירות.

86 וכן מוכח מדברי החיד"א שהבאתי. רש"א עצמו, במקום אחר, קורא לספר בשמו הנכון, וכך בגופי הלכות סי' ט': "בסוף קונטרס קילורית לעין".

87 אם נקבל את הנחת יערי, הדפוס העברי בקושטא, עמ' 37, שגבאי הגיע לקושטא לאחר השריפה בחודש אב, עולה כי גבאי שב לאיזמיר בסוף שנת ת"ך והדפיס אז את קילורית לעין, ואכן הוכחתי לעיל שהדפסת קילורית לעין היתה לאחר ניסן שנת ת"ך. כמו"כ יש קצת ראיה כי גבאי הגיע לקושטא לאחר ניסן ת"ך, שהרי באותה שנה הדפיס באיזמיר את הספרים: כנה"ג על חו"מ, שו"ת לחם רב, ושו"ת ר"מ די בוטון, והדפסת שני האחרונים נסתיימה בחודש ניסן. כנה"ג חו"מ אמנם נדפס בשנת ת"ך, אבל בהדפסתו החלו כנראה בסוף ת"ח. ר' תשובת ר"ח בנבנשת, "בעי חיי", חו"מ, ח"א, סי' רל"ג, שנכתבה בשנת ת"ח: "ואני טרוד בהעתקת חלק ח"מ מספר כנה"ג והגהתו אשר כעת הוא על הדפוס ואיני בן חורין כי המדפיס נצב עלי ערב ובקר ולא יתנני השב רוחי". בשער הספר כתב ר' חיים: "שהחלק הזה... הייתי כותב ומעתיק קצת קונטרסים ומכניסן למכתשת הדפוס". ראה לדוגמה גם בספר עצמו, ס"ס ע"ט, הגהות ב"י: "ובסי' ל"ט כתבתי... ואחר שנדפס סי' ט"ל באו ליד" וכו'. נמצא כי הספר הודפס בצורה זו עד שנת ת"ך, ויש להניח כי העבודה נעשתה ברציפות. ואכן בהתנצלות

בקושטא את הספר "שדה יהושע" לר' יהושע בנבנשת. איני ידע האם שמע שלמה על ספר דברים נדפס באיזמיר בין שבט לאלול שנת תכ"ב, ואח"כ הלך אברהם גבאי לקושטא, או שקודם הדפיס את שדה יהושע בקושטא ואח"כ שב לאיזמיר להדפיס את שמע שלמה. ברור שבשנים תכ"ד—ת"ל כלל לא פעל בית הדפוס, ולכן ספרו של רש"א "לחם סתרים", נדפס בשנת תכ"ד בויניציאה, ולא באיזמיר או בקושטא.⁸⁸

4. ספר זהב שיבה. בשער הספר נדפס: "זהב שיבה⁸⁹ אשר חבר וכו' כמהר"ר נסים שלמה בכמהר"ר אברהם אלגאזי זצ"ל על לשונות הגמרה ודבורי התוספות השייכים לענין אגדה וסוגית פרה ורחל בסוף הספר⁹⁰ בעיר הקדושה רבתי בדעות ירושלים תוב"ב אמן ואפרין נמטייה את אחיו של הרב המחבר ולה"ה וכו' כמהר"ר יוסף אלגאזי נר"ו אשר השתדל להביאו לדפוס וכו' בקושטא וכו' שנת ונפשי תגיל בה. נדפס וכו' על ידי בנו אברהם פראנקו נר"ו".

יש שרשמו שנת הדפסת הספר כשנת תל"ח, ויש שרשמוה כשנת תמ"ג⁹², אבל מסתבר ששנת הדפוס היא תמ"ח. וכך הם דברי רש"א בשני מקומות בספר זה: (1) בדף פ"ג, ע"ב [על מו"ק כ"ח ע"א]: "א"ר אמי למה נסמכה מיתת אהרן

בעל הדפוס נאמר שהספר נשלם בס' ויהי איש מצליח, כלומר בחודש כסלו. לפי זה מסתבר כי אברהם גבאי הלך לא בראשית השנה אלא רק לאחר חודש ניסן בו נשלמה הדפסת כל הספרים.

88 לכאורה יש ראייה נוספת לכך, מהעובדה שבשנת תכ"ג הודפס בויניציאה שו"ת ר"י בירב ע"י שלמה ׳ן עזרה, שהיה המגיה הראשי אצל אברהם גבאי. ברם, חלק ניכר מהספר הזה, הודפס בויניציאה כבר בשנת תט"ו, כפי שהוכיח מ. בניהו במאמרו: ידיעות על הדפסת ספרים וכו', סיני, לד, תשי"ד, עמ' קס"ו, ורק הסיום היה בשנת תכ"ג. יערי בספרו הדפוס העברי בקושטא, מעלה אפשרות שהספר מס' 258 שם נדפס ע"י אברהם גבאי, אך מהצילום בראש הספר, שנוסף ע"י י. יואל ושלא היה לפני יערי, עולה בבירור כי הספר נדפס ע"י אברהם פראנקו.

89 שם זה מופיע גם מעבר לשער, בשיר שחברו רש"א. מ. בניהו, במאמרו הנזכר בהערה 1, עמ' ש"ט, פירשו לנכון: "ונקרא על שם שיבתו לציון", וכן עולה בבירור מדברי רש"א בסוף השיר שהדפיס בהליכות אלי. עם זאת יש להעיר, כי בהקדמת המדפיס לספר זה, שנמצאת רק בטופס אחד של הספר, באוסף י. מהלמן שבספריה הלאומית, ואינה ידועה לביבליוגרפים [ראה י. מהלמן, סיבות לנדירות ספרים עבריים, דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, תשכ"ט, סוף עמ' 59], נכתב כי שם הספר הוא "זהב שבא", וכן רמז רש"א בסוף גופי הלכות: "כי על כן קצר משא מעותי מהשתרע קצר לשוני ואם יאריך ה' ימי צבאי ויתן לי מזהב ש באי אתהלכה ברחבה". ואולי השתמש במליצה בלבד, ע"פ תהלים, ע"ב, ט"ו. גם בספר עצמו בדף קס"א, ע"א, כתב את שם הספר: זהב שיבה. גם ר' חיים חזן, בספרו שנות חיים, ויניציאה תנ"ג, דף כ"ג, ע"ב, כתב בהספדו על רש"א את שמות ספריו, וכתב: זהב שבא. גם נכדו ר' יעקב ישראל אלגוזי, בספרו שארית יעקב, קושטא תקי"א. דף פ, ע"ד: "ושבתי וראה להרב מורי זקני זצוק"ל בספ' זהב שבא", וכן נמצא בספרים נוספים. ושמא אין כאן טעות אלא — שב"א = שלמה בן אברהם.

90 סוגית פרה ורחל נמצאת בסוף השליש הראשון של הספר.

91 החיד"א בשם הגדולים, ערך זהב שיבה, כתב: "ונדפס באיזמיר", וראה גם ב"אוצר הספרים" לבן יעקב בערכו שכתב כי כן משמע מדברי המדפיס השני, ראה הערה 94, ודברי החיד"א צריכים בירור.

92 ראה סכום הענין אצל א. יערי, הדפוס העברי בקושטא, מס' 268. י. יואל העיר, עפ"י הטופס שבספריה הלאומית, כי יערי העתיק את השער שלא כראוי. ראיתי שלושה טפסים נוספים ואף בהם רשום כהערת יואל.

לבגדי כהונה ובגמרות לא יש לשון רש"י ז"ל בזה אך בדפ' עין יעקב אמשטרדם ובס' עין יעקב למהר"י פינטו [ויניציאה ח"ג] הדפיס לשון רש"י ז"ל כך" וכו'.
(2) בדף קט"ו, ע"א [על מו"ק ו' ע"ב]: "וכן נר' מדברי רש"י ז"ל וכו' ובעין יעקב דפוס אמשטרדם וכו' וכן מצאתי בתלמוד אמשטרדם וכו' וזאת הגירסא היא בעין יעקב דפוס אמשטרדם".

עלינו לברר, א"כ, מתי הודפס באמשטרדם הספר עין יעקב.
בשנת תמ"ד הודפסו באמ"ד שתי מהדורות של עין יעקב. האחת בפורמט קטן, עם פירוש מלים קשות בלבד ובלא פירוש רש"י. בשער נכתב: את כל אלה עשה האלון התורני כמוה"ר משלם זלמן בן הר"ר אברהם ברוך ז"ל מק"ק גורציאה באמשטרדם בבית ובדפוס המשובח של הבחור נחמד עמנואל עטיאס בן הגביר יוסף עטיאס, גדול יהיה כבוד הבית האחרון לפ"ק. בסוף הספר נדפס: ותהי השלמתו ביום הראשון תשעה ימים לחודש אייר אל ישוב ד' נכלם לספירה [היינו לספירת העומר] מצות ה' ברה מאירת עינים ליצירה [היינו לפ"ק]. רש"א לא התכוון למהדורה זו, היות והוא מצטט את פירוש רש"י הנדפס בעין יעקב, ובמהדורה זו לא הודפס פירוש רש"י. המהדורה השנייה הודפסה בפורמט גדול, עם פירוש רש"י, ותוספות וחדושים נוספים של הראשונים, ועם פירוש ר' יאשיה פינטו על סדר מועד, הביא לדפוס ר' יצחק מאיר פרנקל, והמגיה היה משלם זלמן בן הר"ר אברהם ברוך ז"ל מק"ק גורציאה שעבד עם שני מגיהים נוספים. בשער נדפס: נדפס באמשטרדם בדפוס המשובח והמעולה. בבית הגביר והנעלה. יוסף עטיאס יצ"ו בשנת למי כל חמדת ישראל לפ"ק. מעבר לשער הסכמת ועד ארבע ארצות. בין השאר נכתב שם: בצירוף המחברים לטהורים הנכבדים הגבירים כמר יוסף עטיאס וכמר דוד תרתאס אשר גם המה ברוב זריותם ונקייתם עוזרים ומתפעלים להדפיסם בתכלים יופי... ובגדוי ובשמחא שושם אדם בעולם לא ידפיס הספרים הג"ל הן העין יעקב לבדו או עם כל הפירושים הג"ל באותיות קטנות או גדולות בשום ערמה או תחבולה הן העין יעקב עצמו או אחרים במשך חמשה עשר שנים מיום שיוגמר הספר הג"ל... היום יום א' שלש עשרה לחודש תשרי תי"ו מ"ם דל"ת לפ"ק פה יערסלוב. מסתבר שלמהדורה זו התכוון רש"א, ופירוש רש"י שבה (דף צ ע"א, דף פו ע"ג) שווה לזה שצטט רש"א. מהדורות נוספות של עין יעקב דפוס אמ"ד נדפסו בשנים מאוחרות⁹³.
נמצא שהספר "זהב שיבה" נדפס לא לפני תמ"ד, וא"כ נדפס בשנת תמ"ח⁹⁴ כפרט המלא בשער.

93 רק ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי באירופה, תרצ"ז, עמ' 32, רשם: "עין יעקב (הוחל תמ"ג ונגמר ג' כ"ב מרחשון) בדפ' הר' דוד קאסתר תארטס", וכמסדר רשם את ר' ראובן בר אליקים. ונראה שראה את הפורמט הגדול, אלא שאיני יודע מנין לקח את שם המסדר. שטיינשניידר, בקטלוג הבודליאנה, עמ' 1200, מס' 14, 15, רשם את כל הפרטים המתאימים לפורמט הגדול, אלא שרשם כמדפיס רק את דוד תרתאס ולא את יוסף עטיאס, וגם סיום ההדפסה נרשם אצלו ככ"ב מרחשון ולא י"ב בו, וכנראה זו טעות. ובכוונתי, א"ה, לתאר טפסים אלו, ולעמוד על הקשיים שבהם, במאמר נפרד.

94 כשהובא הספר להדפסה שניה בפירדא תנ"ב, נדפס בשער כי הספר הובא מארץ הקדש וכי אין הוא מצוי, היות "ועל פי הסיבה אשר טבעו בארץ שעריה איזמיר [ראה הערה 91 לעיל] והספרים האלה לא נשאר מהם ממש עד אחד". וינר ב"קהלת משה", סי' 3382, מוסיף: "וכנראה הובאו הספרים לאיזמיר אחרי שנדפסו בש' תמ"ג,

והנה, ר' משה ן' חביב, מרבני ירושלים באותה תקופה, כתב חידושי תורה על מסכות מסוימות, ושלחם לקושטא לר' משה ן' יעיש כמנחה על תמיכתו בישיבה. חידושים אלו נדפסו אח"כ בשם "שמות בארץ", בקושטא שנת "בל תמוט". בהקדמת החלק השלישי, "כפות תמרים", על מסכת סוכה, ציין ר"מ ן' חביב את שלהי ניסן שנת תמ"ה כתאריך כתיבת החידושים, ובסוף המסכת נמצא תאריך נוסף: חנוכה תמ"ו. משמע כי בשנים תמ"ה–ו חיבר ר' משה את החידושים ושלחם לקושטא⁹⁵. והנה בדף ל"ו, ע"א [בדפ"ר בדפי הספר דף כ"ח, ע"ב] ד"ה והתוס' כתבו, נמצא: "ובס' זה שיבה דף קע"ד כתב על דיבור זה וכו' עכ"ל". משמע כי ר' משה ראה ספר זה בדפוס שהרי ציין לפי דפי הדפוס, וזו סתירה לאמור לעיל. אפשר שעניין זה נוסף ע"י ר' משה בזמן מאוחר, וקצת ראייה ניתן להביא מהעובדה, שאכן בסוף הספר נמצאת תוספת "זה שייך לפרק יוה"כ דספיקא דאורייתא לחומרא", ובתוספת זו מוזכר ר' משה את ספר "פרי חדש" לפי דפי הדפוס, וחיבור זה נדפס באמ"ד שנת תנ"ב⁹⁶.

לאור האמור עולה כי בשנת תמ"ד היה רש"א בחיים. בשער הספר זה שיבה הוא נזכר כבר בברכת המתים, וכן בהקדמת המדפיס לספר זה נזכר כי הר"ש אלגוי נפטר כבר, ונמצא כי הוא נפטר בין השנים תמ"ד–תמ"ח⁹⁷. מכיון שבנידו הוכיח⁹⁸

ובשנת תמ"ח נאבדו ברעש הארץ... שהיה בעיר איזמיר י"ב לתמוז תמ"ח. דחוק לומר שרעש שבא חמש שנים לאחר שהספר ראה אור הוא הגורם לגירותו של הספר. ואולי זו ראייה נוספת כי הספר הושלם בתמ"ח, ומיד אבד כתוצאה מהרעש. 95 פרומקין, ח"ב, עמ' 90 [ואחריו נמשך יערי, שלוחי א"י, עמ' 299] כתב תאריכים אחרים ביחס לחיבורים אלו, וזאת כיון שלא ראה את דפוס קושטא, ובדפוס השני הוחלף לפ"ג בלפ"ק. ר' ש"ז הבלין במאמרו הנ"ל (בהע' 30), הע' 80. [פרומקין טעה גם בכתבו כי הכסף להדפסת הספר ניתן ע"י ר' משה ן' יעיש, שהרי בשער הספר נאמר שהנדיב הוא אברהם ן' נתן מרישד].

96 מכאן עולה, בדרך אגב, כי הספר שמות בארץ, אף שנדפס בקושטא, לא נדפס עפ"י כתב היד שנשלח לר' משה ן' יעיש תומך הישיבה, אלא לפי כ"י אחר שנשא אצל ר"מ ן' חביב ושהכיל את ההוספות. כ"י זה עבר, כנראה, לנכדו ר' יעקב כולי, שהביא הספר לדפוס עם שני ספרים נוספים של ר"מ חביב, והם: עזרת נשים, וגט פשוט שנדפסו בקושטא באותה העת. וראה דבריו בסוף "גט פשוט", וחייד"א ב"ש הגדולים" ערך עזרת נשים.

97 עד עתה היה מקובל כי נפטר בתמ"ג, עפ"י השערת פריימן במלואים לתולדות חכמי ירושלים לחלק השני לעמ' 68. יש להוסיף כי בכ"י "יורע אנשים" שבספריה הלאומית (מס' 2001, 8°), דף 19 ע"א – 26 ע"ב, נמצאת תשובה שתאריכה סיון תמ"ו, וחתומים עליה רבני ירושלים וחכמי הישיבה [צלום החתימות נמצא גם בספר "ארץ ישראל וישובה" ל. בן צבי, תשט"ו, עמ' 251], שמו של רש"א אינו שם, ואפשר שבתאריך זה כבר לא היה חי. בפרטי התשובה דן רש"ז הבלין במאמרו הנ"ל (הערה 78), ותודותיו לו שהעמידני על מקור זה. אעיר כי ר"ח חזן (הג"ל בהע' 89) כתב: "דרוש שדרשתי על שמועת הרב הגדול כמהר"ר שלמה אלגוי שזכה להדפיס י"ב ספרים ואלה שמותם... זהב שבא... וכשהיה כותב ספר [כצ"ל] זקנת שלמה נתבקש בישיבה של מעלה בא"י תוב"ב", הדברים תמוהים, שהרי רש"א לא זכה לראות את הספר זהב שבא בדפוס. אולי כוונת ר"ח חזן לומר כי זכה לתיתו לדפוס וכי הספר הודפס והופץ. גם המספר י"ב אינו מדויק, שהרי נדפסו רק י"א ספרים, כי ספר זקנת שלמה לא נדפס.

98 במאמרו הנ"ל (הערה 1) בהערה 19. אעיר כי ר' יוסף סמברי, בלקוטים שפרסם גויבאואר, עמ' 152, כתב: "ויגוע וימת אברהם בשיבה טובה בירושלים תוב"ב". והוא כתב ספרו בשנת תל"ב, ראה לעיל הערה 49, וצריך בירור. [עתה ראיתי כי בכ"י

כי שנת פטירתו של ר' אברהם אמיגו סמוכה לשנת פטירתו של רש"א, יש לאחר מעט גם את שנת פטירתו של ר"א אמיגו. כמסקנה נוספת עולה כי המדפיס אברהם פראנקו, שכתב הקדמה לספר, נפטר לאחר התאריך האמור, תמ"ח⁹⁹. כן עולה כי בבית הדפוס של אברהם פראנקו בקושטא חלה הפסקה בת תשע שנים, בין השנים תל"ט — תמ"ז.¹⁰⁰*

ז. חכמים המוזכרים בספריו

אציין עתה לחכמים הנזכרים בספריו המרובים של רש"א, בנוסף לאלו שהזכרתי לעיל¹⁰⁰.

- (א) "מצאתי כתוב בספר מדרש רבה מהחכם השלם כמה"ר שלום אנשאבון¹⁰¹ ז"ל"¹⁰²
- (ב) ר' מאיר די בוטון¹⁰³.

פאריס — כ"ח 130 של ספר דברי יוסף, חסר כל הקטע הפותח ברבני ברוסה, ועד הסוף].

99 א. יערי, הדפוס העברי בקושטא, עמ' 36, שיער שנפטר בתל"ט, שלדעתו זהב שיבה נדפס בתל"ח, אך אין הדבר כן. לשם השלימות אציין כי מגיה הספר הוא אברהם רוניס, חתן אברהם פראנקו וממשיכו בפעולת ההדפסה, כפי שכתב פראנקו בהקדמתו לספר (ר' לעיל הערה 89), ודבריו הועתקו ע"י רוניס בספרו עמ' 112.

*99 אעיר עוד, כי דיוננו בתולדות רש"א, קשור אף עם תאריך סיום חיבור ספר "קורא הדורות" לר' דוד קונפורטי — אלא שקצר המצע — וברצות ה' אדון בכך במקום אחר.

100 כדרכם של חכמי הספרדים אף הוא ראה כ"י של רבותינו הראשונים והזכירים בספריו. יש מהם שנדפסו רק לאחרונה, כגון חידושי ר' פרץ הכהן לנויר שנדפסו ע"י רמ"י הכהן בלוי, נ"י, תשל"ב [על ציוניו, בהקדמה עמ' יג הערה 64, ליבין שמועה, יש להוסיף גם כלל ק"א, וקכ"ט]. לא כאן המקום לתת רשימה של כה"י הנזכרים בחבורו. אציין רק לחיבור שנזכר בו ושנידון לאחרונה. ב"גופי הלכות" סי' קכ"ז, דף כ"י, ע"ב נזכרו תוס' גורניש (פעמיים), מלבד הנזכר בסי' קצ"ט שצוין כבר ע"י הדנים בחבור זה (ראה ח. ז. דימיטרובסקי, על דרך הפלפול, ספר היובל לשלום בארון, תשל"ה עמ' ק"ע). מקור אחד מבין הנזכרים בסי' קכ"ז דלעיל אינו מצוי בתוס' ר"פ, כשם שנמצא בו האזכור מסי' קצ"ט.

101 על משפחה זו מעטות הידיעות. ראה מ. בניהו הנ"ל בהערה 1, עמ' שי"ג, ובמיוחד סוף הערה 4 על השיבושים בשם זה (אנאשכון, אנאשירון, אנאשיבון) ובמאמרו: עוד על משפחת אנאשכון, קרית ספר, כ"ג, תש"ו—ז, עמ' 75. י"מ טולידנו ב"שריד ופליט" עמ' 46, והקדימו רוניס עמ' 38, ציינו ל"בעי חי", יו"ד, סי' קמ"ו [דף צ"ד רע"ב — וסרה תמיתה בניהו במאמרו הראשון הערה 1], שם מוזכר חכם בשם אנשיבון. אוסיף כי בשו"ת עדות יעקב, שלוניקי, ת"פ, דף ל"ד, ע"ד, מוזכר [בתשובת ר"ח בנבנשת] ר' יאודה אניאשכון.

102 אהבת עולם, דף ל"ג, ע"ד.

103 יבין שמועה כלל פ"ג: "החכם השלם כמוהר"ר מאיר די בוטון נר"ו כתב אלי", אהבת עולם, דף צ"ג, ע"ג: "זהו י"ב שנה כתבתי... ושלחתי לבנו המאור הגדול... כמהר"ר מאיר נר"ו. מכאן נ"ל שר' מאיר לא היה רבו, שהרי אינו מכנהו בתואר "רבי" או "מורי", כפי שכנה לר' יוסף גאנסו (כגון, דובב שפתי ישנים דף א', ע"א; ק"ב, סע"א; רצוף אהבה, דפוס פפד"מ, דף י"ב, סע"א; כ"ז ע"ב). הכתוב בהקדמה להליכות אלי: "ובימי בחורותי בהיותי לומד בגאליפור"ל בשיבת הרבני עם הרב רבי יוסף ששון והרב רבי מאיר בוטון ז"ל", בא לומר, לדעתי, שהיה תלמיד חבר להם, או שלמד בומבם, וראה לעיל הערה 52. אלא שהחיד"א בספר "שם הגדולים", ערך ר' מאיר די

- (ג) ר' דוד, רבו של זקנו ר' יוסף די שיגוביא¹⁰⁴.
 (ד) ר' מאיר אנגיל, שרש"א נשא דרוש לפטירתו¹⁰⁵.
 (ה) ר' יוסף אמאטו¹⁰⁶.
 (ו) ר' אפרים פינטו¹⁰⁷.
 (ז) ר' יוסף פינטו חותנו של ר' שלמה ו' עזרא¹⁰⁸.
 (ח) "מצאתי פיתקא אחת חתים עליה ר' יהודה אלגאוי בר פלוגתיה מחרב הגדול אבי זקני כמוהר"ר משה בנבנשת די שיגוביא ז"ל שכתב למהר"ר דוד ו' מלך ז"ל לברוסה"¹⁰⁹.
 (ט) ר' דוד הכהן¹¹⁰.
 (י) ספר מגיד מישרים לר"י קארו¹¹¹.
 (יא) כ"י של כללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי¹¹².

בוטון כתב: "והרב מהר"ש אלגאוי למד בישיבתו", ומכאן כי לדעתו יכול רש"א להיחשב כתלמידו.
 104 אהבת עולם, דף ק"ג, ע"א.
 105 שם, דרוש כ'.
 106 רצוף אהבה, דפוס פפד"מ, דף י"ח, ע"א: "ובהיותי בעיר איזמיר יע"א ראיתי להחכם השלם כמה"ר יוסף אמאטו".
 107 שם, דף ע"א, ע"ב, וראה לעיל הערה 67. ר"א פינטו נזכר כאן בברכת המתים, ברם לפי המקורות שציין בניהו, לקורות היהודים בתיריאי, ציון, י"ב, תש"ז, עמ' 47, עולה שבשנת תט"ו היה בחיים. בשנת תכ"ד לא היה בחיים, עפ"י בניהו, ידיעות על צפת וכו', סיני, מ"ג, תשי"ח עמ' צ"ח.
 108 בשמע שלמה, דף ל"ג, ע"ב: "זאת המהדורא על זאת הפרשה עיינתי לדרוש בתשלום שנת הגביר המעולה הישיש כמה"ר יוסף פינטו זכרוננו לברכה לדרישת חתנו החכם השלם כמה"ר שלמה בן עזרא נר"ו. ר' שלמה היה המגיה הראשי אצל גבאי באיזמיר, והוכרתיו לעיל כמה פעמים.
 109 גופי הלכות, דף ט"ו, ע"א. ועל המחלוקת ביניהם נרמז בדובב שפתי ישנים, מראשיתו עד דף י"ט, ע"א, וראה שם דף י"א, ע"א. ראה גם מ. בניהו, רבי דוד בן באן בנשת ואגרתו לר' אברהם בן יעיש, ספונות, י"א [בדפוס, ותודתי לפרופ' בניהו שהמציא לי תדפיס], עמ' רע"ט, הערה 55.
 110 תאוה לעינים, דף ג"ח ע"ב. אולי הוא שעלה אח"כ לירושלים, ראה הערת בניהו, ידיעות וכו', סיני, מ"ג, תשי"ח, עמ' ק"ה, הערה 35.
 111 אהבת עולם, דף ק"מ ע"ב (שם יש טעות בעמוד): "ראיתי בספר המגיד למהר"ר ק ז"ל שאמר לו כי חטאתיה הכתוב פה אין רוצה לומר עון רק לשון חסרון שהבטיח לו הב"ה כי בע"ה לעתיד יקח ציון מאת ה' כפלים מכל חסרונותיה שאז"ל שחסרו בבית שני כמה דברים ואלו דברי נבואה הם". היות ואהבת עולם נדפס בשנת ת"ב (וראה לעיל הערה 2) ואילו ספר המגיד רק בשנת ת"ה-ו, יש חשיבות לדברי רש"א. יתכן כי רש"א העתיק זאת מספר "מדרש שמואל" לר"ש אוזידה, ועל איזכור ספר המגיד בענין זה במדרש שמואל, העיר כבר טוביה פרשל, על ה"מגיד מישרים" לר' יוסף קארו, סיני, ג"ד, תשכ"ד, עמ' רע"ז.
 112 חבור זה נתפרסם ע"י א. מרכס בסה"י לרד"צ הופמן. במבואו ציין מרכס למקומות בהם הביא רש"א חיבור זה, ראה שם עמ' 372. [וראה א.א. אורבך, שו"ת הרא"ש בכ"י ובדפוסים, שנתון המשפט העברי, ב', תשל"ו, עמ' 76, הערה 2]. אוסיף כי בזהב שיבה, דף קי"ב ע"א, כתב: "לפי שראיתי להרב המופלג מהר"ר בצלאל אשכנזי ז"ל שהגיה מסכתא מכתבת ידו ולא הגיה זה הדבר". וידוע שהתלמוד המוגה ע"י ר"ב אשכנזי היה מצוי בירושלים. וראה א. שוחטמן, "בנין שלמה לחכמת בצלאל", עלי-ספר, ג', תשל"ו, הע' 5, 94. ויש להוסיף גם מקור זה [וראה הערת לעיל מס' 48]. עדות רש"א על שתיקת ר"ב אשכנזי מתיחסת לערכין טז ע"ב תד"ה למאן דאמר עד גזיפה. ב"שיטה

נספח: מתי נדפס ילקוט שמעוני בליוורנו

לפי האמור לעיל עולה כי בית הדפוס של ר' ידידיה גבאי בליוורנו נסגר בשנת ת"ח¹¹³. ברם א' יערי¹¹⁴ קבע כי בית הדפוס נסגר בשנת ת"כ, היות ובאותה שנה נדפס שם ילקוט שמעוני עם "ברית אברהם" לר' אברהם גדיליא¹¹⁵. קביעת שנת הדפסת הילקוט ראויה לדיון מיוחד, היות ומספר ביבליוגרפים אכן רשמו את שנת הדפסתו כשנת ת"כ¹¹⁶, מכיון שבשער החלק השני נדפס: ר"ח כסלו שנת בריתי היתה אתו החיים והשלום.

ובכן, בשער חלק א' נדפס: ר"ח כסלו שנת פתחת שקי ותאזרני שמחה. בסוף הספר נדפס: ותהי השלמת המלאכה המפארה הזאת חודש מנחם שנת גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון. לאחר מכן הודפסו דברי המגיה שכתב בין השאר: "וה' שזכני להתחיל ולגמור חמשה חומשי תורה יזכני להתחיל ולגמור ילקוט חלק שני נביאים וכתובים". לאחר זאת כתב בעל הדפוס דברים אל הקורא ובין השאר כתב: "יען כי עשו לי חסד מן השמים להשלים לשלום חמשה חומשי תורה כן יזכני... להתחיל ולהשלים נביאים וכתובים" וכו'. את שער חלק ב' העתקתי לעיל. בסופו נדפס: ותשלם כל המלאכה. בשעת ברכה. יום ראשון כ"ד לחודש כסלו שנת מזמור שיר חנכת הבית לדרה. לאחר זאת באו דברי המדפיס שכתב בין השאר: "ואחת שאלתי מאת ה' אותה אבקש כל ימי חיי אתה עוסק במלאכת שמים החל וגמור ושיר מזמור. גמירתי בלבי אשר עמי על טוב יזכר שמי. ושם בני אברהם יצ"ו שהיה עמי. עזר בן עמי. ועמד בדבורי".

א"כ לגבי חלק א', הדפסתו החלה בר"ח כסלו שנת ת"י, ונראה שנסתיימה בחודש אב שנת הבית, כלומר ה' ת"ב, שהרי נאמר כי חלק זה נסתיים טרם שהוחל בחלק השני. ברור גם כי הדפסת חלק שני החלה לפני כד' בכסלו שנת הבית, היינו ת"ז¹¹⁷. מכאן כי הדפסת חלק א' נמשכה כשנתיים וחצי.

מקובצת" המודפסת בגליון ש"ס וילנא נמצאת הערה בנוסח התוס' [ב"שיטה מקובצת", ערכין, מהד' ר"ד אילן, ב"ב תשל"ו — אין הערה]. ואין זה תואם את עדות הרש"א. אם אכן הטופס שראה רש"א הוא של ר"ב אשכנזי [עי' שוחטמן הג"ל הערה 5] עולה כי המודפס בוילנא אינו של ר"ב אשכנזי [עי' הסיכום אצל שוחטמן עמ' 89 והלאה]. עוד אוסיף כי רש"א ב"גופי הלכות" דף סג ע"א מזכיר שיטה ליבמות: "אחר ימים הראוני במצרים שיטה מקובצת ליבמות" וכנראה היא של ר"ב אשכנזי. ראה גם, ר"ח מיכל, "אור החיים" עמ' 287 על מסכת יבמות.

113 בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, עמ' 65 הערה 1, סבור שר' ידידיה גבאי הגיע לאיזמיר בראשית הקמת בית הדפוס שם ע"י אברהם גבאי. אבל לא נראה לי כן, משום שאם כך היתה עובדה זו צריכה להכתב בחתימת ספר "ראש יוסף" על או"ח שהדפסתו נסתיימה ב"ד שבט ת"ח, ראה הערה 77 ו-78.

114 הדפוס העברי באיזמיר, עמ' 98.

115 כן קבע כי ר' ידידיה גבאי הגיע לאיזמיר בשנת תכ"ג. ברם אין הדבר כן כפי שהוכחנו לעיל הערה 78. ראה שנשמטה מיערי היא מדברי ר' שלמה ו' עזרא שהביא לדפוס את מעולפת ספירים בשנת ת"ד, שבהקדמתו הלל את אברהם גבאי "ויגיעוהו לחופה ולבני זכרים עוסקי בתורה לשמה ועיני אהובי מר אביו הזקן רואות". משמע שר' ידידיה נמצא כאן ולא בליוורנו.

116 ע' "אוצר הספרים" לבן יעקב עמ' 223 מס' 241, אהל אברהם (מרצבכר), קהלת משה ועוד.

117 ראה נוספת שהמדובר כאן בשנת ת"ז היא מהעובדה שכ"ד כסלו חל ביום א' בשנת ת"ז ולא ת"ב.

ביחס לחלק ב' לכאורה שני תאריכים סותרים. בשער הספר נאמר כי התאריך של התחלת ההדפסה הוא שנת ה'תת"ה ואילו בסופו שנת ה'תת"ה המוקדמת. ברור א"כ כי יש להבין את תאריך ציון ההתחלה ה'תת"ה במשמעות של ה'תת"ה היינו ה' תט"ו והסיום הוא בשנת ה'תת"ה כלומר [ה'] תי"ז¹¹⁸. ע"י הסבר זה יתישבו כל התאריכים. נראה להביא גם ראיות מסייעות לכך. החלק הראשון הגדול פי שנים ויותר מהחלק השני נדפס במשך שנתים וחצי, א"כ סביר כי החלק השני הודפס במשך שנתים. כמו"כ ר' ידידיה ציין שבנו היה עמו בהדפסה והדבר יתכן רק אם נניח כי ההדפסה נסתיימה בשנת תי"ז שהרי בשנת תי"ח¹¹⁹ הוא כבר מדפיס ספרים באיזמיר, ואילו לדברי יערי עלינו לומר כי בנו אברהם עזבו שנתיים לפני סיום ההדפסה, וברור שדחוק לומר כן.

ראיה נוספת יש להביא מדברי ר' אברהם גדילייא שעבד אצל גבאי והגיע את הילקוט ואת כנסת הגדולה או"ת. אלו דבריו בספר כנסת הגדולה שהדפסתו נסתיימה בשנת תי"ח: "אמר אברהם וכו' אחר שזכני הא' יתברך להחל וגמור ספר הילקוט גדול בכמות ואיכות והגהתי בעיון נמרץ והבטת ראוייה עדכי יצא לאורה מנוקה מכל טעות ושגיאה דבר נאה ומתקבל כאשר יראה הרואה".

נמצא כי בית הדפוס של ר' ידידיה גבאי נסגר בתי"ח, והספר האחרון שהדפיס בו הוא כנסת הגדולה על או"ת שהדפסתו נסתיימה ביו' כסלו תי"ח.

118 העיר על כך בקצור גם שטיינשניידר בקטלוג הבודליאנה עמ' 2603 מס' 7197 אות 5, וראה גם G. Somino, Storia della tipografia ebraica in Livorno, Torino, 1912, p. 25-26.

119 יערי, הדפ' העברי באיזמיר עמ' 98 כתב: "בשנת תי"ז הגיע הבחור אברהם גבאי וכו' לאיזמיר וכו' סידורו של ספר זה [ראש יוסף] התחיל למחרת ר"ה ביום ג' תשרי תי"ז", וזו טעות דפוס וצ"ל: תי"ח.

מאיר בניהו

ספרים שחיברם רבי משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור

המאמר השלישי

חיבורים שלא נדפסו והסכמות

תורתו של ר' משה חאגיז היתה קרעים-קרעים. נדודיו ותלאותיו רבו, וגם בשעה שארכו ימי שבתו במקום אחד, קפצו עליו מחלוקת ורוגז או שהשעה היתה דחוקה לו ולא יכול היה לסדר תלמודו. כל שנתחדש לו אנב קריאה ועיון, רשם בפנקסו בלא סדר. כבר בשנים הראשונות לנדודיו, בהיותו בליוורנו בשנת תס"ב, כתב על כך: "בערב במלון להייתי חוזר על ההיא גירסא דינקותא, ואתאפק לכתוב איזה דבר על הנייר ועל הדפתרא... לימודי הוא קרעים וקרעי קרעים" (הקדמה לשו"ת הלכות קטנות, דף 2א). גם בכך עלה לו בגורלו מה שעלה בגורל לר' יעקב ששפורטש, הלוחם הגדול בשבתאיות בתקופתה הראשונה. אף הוא יתלונן בסגנון זה, בשנת תל"ד: "ותורתי נעשית קרעים, זעיר שם זעיר שם" (עלים, ב, עמ' 22). רובי כתביו שלא נדפסו אבדו, ולא נודע עליהם אלא מאזכרות בספריו, וכל שנותר הוא בעצם כתב-ידו. טיבם של ספריו הוא לקט, וחיידושו נסמכים על דברי אחרים, ואין לו ספר אחד גדול ומקיף. משום כך נתן שמות אלה לספריו: לקט הקמח, או בשם כולל הלקט, פירורי פת הקמח וס' הזכרונות.

1. הלקט

בהקדמה לס' לקט הקמח, אבן העזר, הוא מייחל להדפיס חלק חושן המשפט "עם יתר הלקט אשר חנן לי ה'" (דף 1ב).

א] לקט הקמח. חלק חושן המשפט. גדול בהקיפו מכל יתר החלקים. השלימו אבל לא עלתה בידו להדפיסו. כתב-היד אבד. ר' למעלה, פרק ו. ר' שבתי ב"ר אברהם עדה, שליח חברון (עיין: א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 589), עשה מפתח לס' לקט הקמח, בסדר א"ב, על ארבעה חלקי השולחן הערוך, וצירפו להעתק ס' "פרי מגדים, מפתח לח"מ על סדר א"ב [למזהר"ש אלכסנדר] ואחריו ליקוטי מהרי"ך [ר' יצחק הכהן רפאפורט] "שהעתיקם. כ"י ג'ז' קוליג' בלונדון (לא באוסף מונטיפיורי), ס' 56 (ס' המכון לצלום כ"י עבריים, 5408). המפתח לס' לקט הקמח בדפים 150א–172ב (בדף 179א: "נשאלתי ממו"ח הגביר החכם המרומם כמה"ר יצחק ו' צהל נר"ו, על מהל ישראל אם מותר למול בני גויים תוגרמים וישמעאליים").

ב] לקט הקמח. על משנה תורה להרמב"ם. נזכר בספרו אלה המצות במהדורה השנייה: "וכך רשום אצלי בלקט הקמח אשר לי על הרמב"ם ז"ל" (דף קנד, ב).

Best

[illegible]

ג] לקט הקמת. על ס' מגלת אסתר לר' יצחק ליאון ב"ר אליעזר ב"ר שלמה הספרדי
ו' צור, ביאור על ס' המצות להרמב"ם לגולל מעליו השגות הרמב"ן, וינציאה
שנ"ב. חיבור זה יזכירו במהדורה השנייה של ס' אלה המצות בזה הלשון:
"אם יגזור ה"ת עלינו בחיים בהעלותי במכת' הלקט על ספר מגלת אסתר"
(דף קנו, א. ועייני למעלה, פרק ו והע" 51).

ד] "לקט הקמח על סדר זרעים ומועד מספרים שחבר הגאון האמתי המפורסם כמהר"ר שלמה אלגאזי זצוק"ל".

בעצם כתב-ידו של ר' משה חאגיז. כ"י בגנזי מור אבי הרב יצחק נסים יצ"ו. 63 דפים.

חלקו השני (56—63) הוא מאמרים לדרשות. במקורו היה ספר גדול לעצמו, ורק קונטרסים ודפים בודדים נותרו ממנו וצורפו לכרך זה. מתחיל באמצע סי' ו, ובין העמ' 59—60 נחסרו הסי' יג—קכט. מסי' זה הוא על הש"ס.

סי' ח: "טבת התנ"ד... ושייך להספד"; ט — תנ"ו; י — שנת תבנ"ה; יא — תנ"ד; יב — תנ"ג. בסי' קלא כתוב: "וכמעט דומה לי ששמעתיו ממ"ה מר זקני זלה"ה והזכרון גנב"; קלג: "שאלני מעיין א' דיבור א' במציעא דף ל"ו. במצרים יע"א". קלח: "סנהדרין דף מ"ז פרק נגמר הדין. בספרי הב' ג"כ כתבתי על מאמר זה". כנראה כוונתו לפירורי פת הקמת, ספר ב.

2. פירורי פת הקמח

ה] בעוסקו בהדפסת ספרו משנת חכמים בשנת תצ"ג, ביקש להוציא לאור ג' חלקים מפירורי פת הקמח, אשר בהם כתבתי ע"ג נייר חלק מקמא קמא דאתא לידיי (משנת חכמים, סי' תשלה, דף קלח, ד). המחבר יזכירו בשם "לקט הפירורים", בתשובה ששלח בשנת תפ"ט לר' יעקב עמדין (שאלת יעבץ, חלק א, אלטונה תצ"ט, סי' לג, דף נג, ב).

ר' אליהו ב"ר יעקב מאוליינאב, שהיה מקורב לר' משה חאגיז, מביא בספרו ברכת אליהו דברים שמצא "בין כתבי הפרורים של החכם השלם הרב המוסמך המפורסם מוהר"ר משה חאגיז נר"ו דאישתייר משפירי ויקירי עיר הקודש ירושלם ת"ו" (ואנובק תפ"ח, דף נה, א—גח, א), והם תיקון סוכות ותיקון ט"ו בשבט מיסודו של זקנו ר' משה גאלנטי, ותשובות של ר' משה חאגיז (ר' להלן, טז 9—13).

כמה ליקוטים על הש"ס מספר זה, מסר ר' משה חאגיז למחברים שביקשו הסכמתו. בהסכמה לס' בית הלוי לר' לוי ב"ר שלמה מבראדי (זולקווא תצ"ב), יזכיר שנתן למחבר חידוש אחד שלו, על דף ראשון של מס' ברכות. והדברים נדפסו "בשם חכם חגיז הספרדי" (דף א, א). על מס' ביכורים — בס' פי שנים (אלטונה תצ"ה, דף קג, ב—קה, ג). ר' יעקב ב"ר יוסף מסעלץ יתפאר בספרו "זרע ישראל", חידושי אגדות על מס' מגילה, שבאו לידו "כמה חדושי" בכ"י החכם המפורסם מוהר"ם חאגיז נר"ו" (זרע ישראל, אלטונה תצ"ה, דף א, ב), והוא הדפיס מהם: "ששמעתי מפי החכם חאגיז נר"ו" (כב, ב—כג, א).

על טיבו של חיבור זה, למד אתה מחלקו השני שנותר בכתב-יד. אלא שאלה זו קוץ בה. הספר אכלו עש והוא מנוקב ככברה וחסר. היה בידי ר' נתן עמרם באלכסנדריה, ומעובונו עבר לידי ר' יעקב משה טולידאנו ז"ל, וממנו רכשתיו בעד מכון בן-צבי. טולידאנו כתב עליו במחברתו שריד ופליט (תל-אביב חש"ד, עמ' 75—77): "כתב יד אשכנזי שנכתב ע"י המחבר או תלמידו, מחולק למאמרים שונים ובו חליפות דברים ושו"ת עם כמה מרבני אשכנז וביניהם ר"ד אופנהיים. הכ"י רקוב ונקוב ורק חלק ממנו אפשר להציל. בו כשלוש מאות דפים בתבנית מרובע בנוני". טולידאנו העתיק ממנו עניינים אחדים בקיצור.

לאמיתו של דבר נכתב כתב-היד בידי המחבר עצמו. למן בואו לאשכנז סיגל לו ר' משה חאגיז כתיבה אשכנזית, והיסוד הספרדי ניכר בה היטב. הספר כולל

עיונים במחשבה ובמוסר, דרשות על התנ"ך, ושאלות ותשובות בענייני הלכה כבענייני הגות וקבלה. גם מחבר ס' ברכת אליהו העתיק מחיבור זה דברי קבלה ותשובות. הדף האחרון הוא על מגלת אסתר, ונכתב בהמבורג בשנת תפ"ד.

להלן יובאו כמה קטעים שיש בהם ענין, וש אפשר היה להעתיקם:

(א) סי' קיב, דף קמב, א, על דברי הילקוט בפ' וילך:

פקד יפקד אלהים אתכם. שאלוני מה סימן זה שארו"ל... סימן היה להם כל גואל שבא בלשון הזה שהוא גואל של אמת... ואם כן היה כל אחד יכול לבוא ב... סימן ואות כפולה היתה נודעת להם, כמו שלנו גלוי דעל ידי אות הצב"י תהיה הגאולה האחרונה, ולפיכך הגיעו הדברים שעשו המשובשים אחר המשיח המדומה למסית ומדיח, הוא השקץ וסיעתו שנסעו מזה אלי ומצאו מקום על מה לתלות טעותם, וזדון לבם השיאם להרים יד בדת משה וישראל כדתיו ואתקיים. אם כן מה סימן מובהק היה זה לבני ישראל במצרים כאות.

תשובתו עוסקת בענייני גאולה בדרך הקבלה.

(ב) דף ריח, ב, בפ' בלק:

הסיעו לפני ארו"ל ע"פ גדר מזה וגדר מזה, שאמר המלאך לבלעם אין אתה יכול לשלוט בהם שבידיהם לוחות כתובות מזה ומזה עכ"ל. וכדי לבוא אל ביאור דבריהם ז"ל ומה שנתקשו בקרא אסיע לפניך דשלמים וכן רבים בתורה הסכימו, דעל שני יסודות בראים וחזקים כראי מוצק אמונת בית ישראל בנויה בנין מפואר וחזק, דיכול לעמוד נגד כל צר ואויב אשר יערוך מלחמה כנגדו להפילו ארצה. היסוד האחד הוא האמת והשני האמונה. אי לזאת סדרו אנשי כנסת הגדולה בסדר התפלה אחרי הק"ש בשחרית אמת ויציב וכו' ובערבית אמת ואמונה כדכתיב ואמונתם בלילות אלו הגלילות... וכדי להרחיב לך הביאור כפי הפשוט שהוא המקובל באוני ההמון, אגיד לך מה טוב ומה נעים אחד מהטעמים שהטעימו לנו רבותינו רבנן סבוראי דנמשלו ישראל ליונה, לומר לך: מה יונה יש לה שתי כנפים ואינה פורחת כי אם באחת מהנה כדי להיות תמיד מעופפת ולא תעף, דהרי כשהיא יגעה בא' מרחפת באותו כנף שהיה נח למשמרת, בעת שציד רמאי ירדפנה נעשות כנפיה עוזרות זו לזו. כך ישראל השגת אמונת ידיעת הבורא ית' היא מצד החקירה של אמת, המורה בכח העיון והנסיונות כי הוא האל אשר יצר כל בחכמה ואין עוד מלבדו. והשגה זו בידיעתו ע"י החקירה היא הנקראת אצלנו יסוד האמת, לפי שכל דבר המושג ע"י חקירה אי אפשר להכחישו, שכל מי שיכחיש דבר העומד בנסיון אינו אלא חסר דעת, כי מחמת חסרונו לא יכול להשיג האמת שהוא אמת. ומלבד היסוד הזה יש אתנו היסוד השני מצד הקבלה מנחלת אבות אבותינו הקדושים, שהנחילו אותנו אמונה זו איש מפי איש עד האדם הראשון שבנבראים, אשר כה אמר לכל הטועים אחריו, בחושבם שהוא היה הבורא אותו: אני ואתם באו ונשתחוה ונכרעה נברכה לפני ה' עושינו וגו'.

והיינו עד השני הנקרא אמונה.

ולכן כשהמגדים יבואו לערוך מלחמת הויכות עם הישראלי, הצלת הישראלי מחמת יד המנגד צריכה להיות בשמירת חק המוסר והדרך ארך, לקיים כל דבר על יסוד האמת, דהיינו מצד החקירה והעיון ולהוכיח בכמה פנים בטוב טעם ודעת הנסיונות המורים ידיעת האמת אחת היא שאין ביד שום בעל שכל להכחישו. ואם הישראלי רואה בעצמו דלאו בר הכי הוא, ושאין בו עיון וחקירה, כי קצרה יד שכלו מלהשיג האמת בכח העיון, ובכן ודאי אין כח בידו לנצח את שכנגדו

מצד האמת, ינצל מפח יקוש בהיותו נשען וסומך על יסוד הקבלה שהנחילו לנו אבות אבותינו מימי קדם קדמתא, דאין לך אמונה ואומה ולשון כהיום שקדמה לה, וחזקה אין אדם מוריש לבנו דבר שאינו מאומת אצלו, כי כל דבר שאינו מאומת מעיקרו יפול בו המחלוקת והשינוי ותמורה, אם לא בכלו במקצתו. ועיני כל תחזינה משרים כי באמונת ישראל, עם כל הצרות והגליות והטלטולים שחלפו עברו על ראשינו, ממזרח שמש עד מבוא מהולל ומיוחד שם ה' בפי כל בניו ועבדיו בני ישראל, שנשתרשה ונתחזקה אמונת אל אמת ולא נפל ארצה בה כמה אלפי שנה. מה שאין כן בכל אומה ולשון.

וא"ת דכבר היו דורות שטעו אחר ההבל ויהבלו כאחד מגויי הארץ, אף אתה הקאה את שינוי, שלא כל ישראל, ואותם שהלכו בשרירות לבם שתכף חזרו ותפסו באמת ובאמונה ולא פנו אל רהבים לבקש להם עוד אמונה אחרת, אלא חזרו ותפשו אמונת אבותם, מה שאין כן בשאר האומות שמדחי אל דחי יצאו והחליפו הרע ברע גרוע ממה שהיו בו. וכל זה ברור ונודע ומפורסם שאין להכחישו.

והנה כי כן הלא ידעת אם לא שמעת מחלוקתן של ראשונים בסדר כתיבת הלוחות איך היו כתובות מזה ומזה, והסכמת רבים בתורה היתה שלא די התרי"ג מצות שהיו רמוזות בהכתב מכתב אלקים הוא חרות על הלוחות בעשרת הדברים, אלא דגם כל התורה שבע"פ על כל קוץ וקוץ שבתורה שבכתב נרמזה ונאמרה למשה בסיני, כמ"ש בקמא דברכות ובשלישי דמגילה, ונוסף גם הוא במדרשי קדש אין מספר, עיין בהם. ואם כן לכלהו תנאי הלוחות אינן יכולות לעמוד זו בלא זו ואפילו אחת מהנה היא צריכה למה שנכתב מאחריה, בין למ"ד אנה נפשי כתבית יהבית בין למ"ד יהיבה כתיבה נעימ"ים אמרי"ה.

א"כ הרי לנו בשתי הלוחות ובכל לוח בפני עצמו התורה שבכתב שהוא יסוד האמת והתורה שבע"פ שהיא יסוד האמונה בקבלה. ולכן הואיל ובלק בקשתו מבלעם היתה להכות חציין מישראל, כי לעקור אותן כל עיקר יודעים היו ארורים השנים בלק ובלעם דלא היו יכולים ולא היתה באפשרותם, ולפיכך בקש אולי נוכל נכה בו ואגרשנו. אשר לזאת אמר לו המלאך: רשע, אין אתה יכול לשלוט בהם, ולא אמר לו אין אתה יכול לעקור אותם רק לשלוט, דהיינו אפילו להכות חציים וכיוצא אין אתה יכול, לפי שבידיהם לוחות כתובות מזה ומזה כמ"ש. וכשם שאי אפשר ללוח א' בלתי חבירו עמו, כך הם ישראל, דזכות השני יסודות שבידם מגין עליהם, שגם כן אי אפשר להחסיר ממספרם אפילו חצ, וכמו שאמרו מראש צורים אראנו, שכך עולה מספר ישראל תקמ"א, ור"ת של הי"ם כת"ב נג"ת נה"י מלכו"ת עולה ג"כ תקמ"א.

[ו] פירורי פת הקמח על תהלים. נזכר בכ"י פירורי פת הקמח, חלק ב: "ובלקט אשר לי על ספר תהלים פירשתי כל המזמור הזה" (סי' קלא, דף קסב, א).

פירורי פת הקמח על דניאל. ר' למעלה, פרק ז.

[ז] ספר הזכרונות. הוא פנקס שבו נהגו חכמי הספרדים לרשום דברים שנתחדשו להם, או ציונים לנושאים שביקשו לענות בהם לכשיתפנו, שלא כסדר או בסדר א"ב. בתשובה שלו שב"הלכות מסיים, משנת ת"ע, יאמר: "ורשום בס' הזכרונות אשר לי" (דף 22; שתי הלחם, סי' כז, דף כט, א). וכן בדבריו אלה על ספרו של גיסו

ר' חזקיהו דיי-סילוח: "כל זה כתבתי ונתארכתי נגד מנהגי... להוציא מלבן של המחמירין כדעת הרב גיסי בעל הפרי חדש שאין לו יסוד להחמיר בזה וכיוצא בו להקל. דבאמת עם היות שהוא רב ועצום בקי ומומחה לרבים וחרף, אגב חורפיה באי זה דברי מחיבורו לא דק, והחמיר במקום שהיה לו להקל והיקל במקום שהיה לו להחמיר, ותפס דעת היחיד, כענין חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו שהקל בו נגד מנהגן של ישראל וקבלתם... ככתוב אצלי ומבואר היטב בספר הזכרונות עי"ש" (שתי הלחם, סי' מב, דף נג, ד. ור' פרק ב והע' 42).

ח] אסיפת הכללים. כללי התלמוד. בסוף ס' אורח מישור לאביו, שהדפיס בשנת תס"ט, כתב ר' משה חאג'יו: "ספר אסיפת הכללים, אשר מזה ימים ידי עסקות לחבר כל הכללים הנמצאים בספרי המחברים שנתעסקו במלאכה זו לשם שמים, עם אותם שהשמיטו ונתחדשו בספרי הפוסקים האחרונים" (דף לב, ג). אלא שטרדות הזמן מצוהו "להביא פעולתי לידי גמר השלימות". מהדיר הספר, ר' יוסף ב"ר יהודה ליב פוריש מטארנא, לקט כמה כללים והדפיסם בשם "לקט יוסף מספר אסיפת הכללים" (דף טו, א—כג, ב. ועיין גם בהקדמתו). בתפילת ר' משה חאג'יו שיוכה להשלים הדפסת ספרו לקט הקמה, הזכיר גם "ספר אסיפת הכללים" (לקט הקמה, יורה דעה, דף קכ, א). בתשובה שלו שבס' שתי הלחם כתב: "בהיותי זוכ' כלל ושורש שלמדתי בספרי מוהראנ"ח ז"ל ורשום אצלי בס' אסיפת הכללים דכל מקום שאומרים ופליגא...". (סי' לו, דף מו, ב).

אורך ימים. מוסר. ר' סי' יב.

ט] חיי משה. כנראה קורות חייו. על הקדשות ויגה ואברהם נתן לשיבות ירושלים יאמר: "ובספר התשובות וס' חיי משה תמצא ביאור דיני ההקדשות הללו וסיפור המעשים אשר עשו הני רשיעי... באורך" (לקט הקמה, יורה דעה, דף פז, ד).

י] כללי שימוש האותיות והתחלפות. מזכירו בכ"י פירושי פת הקמה חלק ב, על דברי ר' אליהו הכהן בספרו שבט מוסר, דרוש ג בענין המאבד עצמו לדעת. וזה לשונו:

"נ"ל לפרש בהקדמת ידיעתך הכלל שבידי, ונכתב אצלי במערכת אות הה"א בחיבור קטן שלקטתי לצורך התלמידים בכללי שימוש האותיות והתחלפות, ע"ע דכל ב"ת ולמ"ד וה"א המשמשים בראש התיבה ונקודתם בפתח או בקמץ, הם המדברים בדבר הנודע שזכר כבר במקום אחר או שהוא מבורר ונכר באיזה דבר [...] מדבר. ועפ"י כלל זה נדחת טענת ותלונת המדקדקים האחרונים בשינוי שהם רוצים בתיבת לצדיקים לחיים ודומיהם" (סי' קכט, דף קס, א. ועיין גם טולידאנו, שריד ופליט, עמ' 76).

ספר המאמרים. שם כולל לכמה חיבורים:

יא] מאמר האמונה. מובא בס' משנת חכמים: "כמו שהארכתי הביאור במאמר האמונה שיסדתי בין המאמרים" (סי' קה, דף לג, א).

יב] מאמר המוסר אורך ימים. ר' סי' יג.

יג [מאמר קיום המנהגים. נזכר בפירוור פת הקמח שהעתיקם ר' אליהו מאוליינאב : "כמו שהוכחתי במאמר קיום המנהגים" (דף נה, א). ולהלן : "כי אין זה אלא זכרון דברים כדי להעלותם בעה"ת במאמר המנהגים ומאמר המסר אורך ימים" (דף נה, א). הדברים הנ"ל נדפסו בשם "מאמר המנהגים" בס' פועל צדק לבעל הש"ך, וארשה תרמ"ה (עמ' 36—48) וסברו בטעות שהוא החיבור.

יד [מאמר תפלה למשה. ענייני התפילה. נזכר בספרו אלה המצות : "ובמאמר תפלה למשה שכתבתי לעצמי הארכתי להוכיח...". (מהדורה ב, סי' תלג, דף קכו, א).

טו [נשמת חסידים. חלק ב של משנת חכמים. ההקדמה נדפסה בחלק הראשון דף ז, ב. אותה שעה היה הספר ערוך ומותקן לדפוס. המדפיסים בחתימת הספר יתפללו : "הוא ברחמי יזכנו להתעסק עוד בגמר הדפסת ח"ב בשאר המעלות", ונראה שהחלו בסידורו או עמדו לסדרו. ר' למעלה, פרק ו.

טז [ספר התשובות. ר' משה חאגיז כתב תשובות הרבה וכל שנדפס הוא מקצת מתשובותיו. בספריו ציין לכמה וכמה תשובות, ומן הלשונות המובאים בהם אנו למדים על חשיבותן הרבה. תשובות הרבה ששלח לשואליו לא היה ספק בידו להעתיקן, ושוב לא נמצאו בידו ולא כונסו לספר התשובות. בשנת תס"ד כתב לר' שמשון מורפורגו בפאדובה : "היא יצאת ראשונה מאתי ואין העתקה מצויה אצלי, כי זה דרכי שאם באנו להעתיק כל אלו הכתבים יאבד זמן וזמנים ויתייקרו הגווילים" (ר' במאמר הרביעי, עלי ספר ה). מובא בס' לקט הקמח בלשונות אלה : "ועיין בתשובות שלי" (אורח חיים, דף ג, ד. ועיין גם כח, ב) ; "שכתבתי בתשובותי בס' על ענין הקדש הסגר המונח ויגה נ"ע וכיוצא בו על הקדש אברהם נתן שהחזיקו בו בני בליעל... ובספר התשובות וס' חיי משה תמצא ביאור דיני ההקדשות הללו" (יורה דעה, דף פז, ד). תשובה בעניין מכת הקדשות הנוצרות : "בתתי סדר והעתקה לתשובות אבליענה בתוכם כי ראויה היא להעלות עמהם על מזבח הדפוס" (שם, דף כט, א. ועיין גם כח, ד) : "תשובה שלי בכתב יד" בדיני שבעה ונוצרות שכתב בוויניציאה להגנת ר' משה הכהן (שם, דף סג, א. ועיין פרק ב והע' 40) ; ושוב בספר זה יכתוב : "ובתשובה שלי הוכחתי כי בכלל המבזה את החכם הוא מי שקורא אותו בשמו בלא תואר שם חכם הראוי לו" (דף קג, א). בדבריו נגד המשתמשים בס' הזוהר שלא כראוי יאמר : "ובכתיבות שלי מה שהשבתי לשואלי דבר כיוצא בזה, ותמצית דברי שם...". (דף קד, ד). ולהלן : "ומה שכתבתי בתשובתי שמחוייבים חכמי ורבני ופרנסי הקהלות במכל שכן להתריץ!! נגד היחיד או הרבים הבא על ישראל חבירו בכח אלמות, אפילו מישראל הבא מחמת גוי..." (דף קד, ב).

בשו"ת הלכות קטנות הדפוס, מלבד תמצית כמה מתשובותיו שהבליען בהערותיו לדברי אביו, גם "קצת ש' פרטיות שנמצאו אצלי והשבתי עליהן" (יט, ג) והן סי' רפג—רצה (יט, ג—כב, ב). תשובות אלו לא נכללו בס' שתי הלחם.

כמה תשובות נכללו בס' פירוור פת הקמח (ר' זה). בכתב-יד מצויות תשובות אחדות :

1) באוסף כתבי רמח"ל כ"י אוכספורד 2237 (ס' 20520, קטלוג גויבאויר, עמ' 772),

מצויות תשובות בכ"י איטלקי בדפים 273א—276ב. באחרונה נזכר שמו: "תשובת שאלה שנשאלה מאת מהר"ר משה חאגיז נר"ו", ולא נותרו ממנה אלא חמש שורות. התשובות האחרות אינן משלו והן נדפסו בשו"ת שמש צדקה. האחת בעניין צידת חיות ועופות, משנת תס"ז (יורה דעה סי' יח, דף סו, ד); השנייה על יהודי מקורפו שקידש את יבמתו בלי מעמד הרב והסכמת קהל, משנת תנ"ו (שם, אבן העזר, סי' ב, דף ב, ב); השלישית בעניין קהל שתקן שלא לשלוח אל מחוץ לעיר יותר משבעה סקודי, משנת תנ"ה (שם, יורה דעה סי' יט, דף סו, א). נראה, איפוא, שגם הראשונה היא לר' שמשון מורפורגו ויש, איפוא, להניח שהיא זו שבסי' כ (להלן, סי' 2).

2) חליפת תשובות עם ר' שמשון מורפורגו מפאדובה משנות תס"ד—תס"ה, ר' במאמר הרביעי.

3) חליפת תשובות עם ר' יהודה בריאל ממנטובה משנת תע"א, ר' להלן.
4) תשובה לר' יעקב אבובב בויניציאה בשנת תע"ה בענין אשה שזינתה, כ"י גינצבורג 322 (מכון לתצלומי כ"י ס' 27966), ועליה הסכמת חכם צבי ותשובות של ר' יוסף בורגו, ר' יוסף פיאמיטה ועוד. והיא שתוזכר להלן. תשובות נדפסות, סי' 6.
5) בכ"י אוכספורד 837 (ס' 21598, קטלוג נויבאויז, עמ' 170). והוא כ"י שרשמו צונץ ב"הפליט", ברלין תר"י, סי' 9, עמ' 10), נמצאת תשובה ששלח לר' ישעיה באסאן (דף 292א—ב). בראשה כתוב: "אמר המגיד", הארז אשר בלבנון... שאול שאל את האזוב אשר בקיר במכתבו אל א' מתלמידיו הנחמדים ה"ה ידידנו ידיד ה' כהר"ר אהרן בכ"מ שמואל חיים פאדוזה נר"ו המתגורר פה אתנו כציר נאמן לשולחיו הציג לפני מכתב רבו הגאון אהר' האב"ד דק"ק ריגיו נר"ו וזה לשונו... דסופר א' כתב ויטוש אלוך עשהו ודילג הוא"ו משם אלוך...". ר' משה חאגיז מעתיק תוכן תשובתו של ר' ישעיה באסאן. וחותם: "משה זעירא דירושלם תוב"ב חאגיז נר"ו כותב בנחיצה ורפיון ידיים בסדר ויקהל משה ש' תצ"ד לפ"ק".
6) בקובץ תשובות חכמי תורכיה, שהיה בחלב ונתגלגל לספריית היברו יוניון קולג' בסינסינטי סי' 160 (ס' 17141), והמפתחות לידי, צויין שבדף שע"א תשובה "בענין עלית ס"ת לבן א"י הנמצא בח"ל ביט"ב ש"ג [ביום טוב ב של גלויות] וכמדומה למהר"ם חאגיז ז"ל". התשובה מצוייה בדפים 280—281א. הכתיבה נמצאה וא"י אפשר לקוראה.

ואלו הן התשובות שנדפסו בספרי חכמי זמנו, וכולן לא נכללו בס' שתי הלחם:

1) שו"ת מהרי"ף — ר' יעקב פראג"י מהמה, אלכסנדריה תרס"א, סי' לט, דף ל, ד—לא, ג. אם אכילת הסרסיג'א מותרת בפסח. אין ספק שנכתבה בהיותו באלכסנדריה, בראשית גלותו. תשובה שהשיב ר' משה חאגיז לנא אמון בהיתר לישא אשה על אשתו, נדפסה בס' שתי הלחם, סי' כח דף לא, ב. ועיין בתשובתו לר' יהודה בריאל שבה כתב: "זה ימים ושני' בהיותי מתגורר בליוורנו גם בק"ק ויניציאה, פעם אחר פעם נשאלתי מב"ד הגדול שבנא אמון רבתי" (שתי הלחם, סי' מה, דף נו, א). ועיין בחליפת האיגרות שלו עם ר' שמשון מורפורגו, להלן סי' ת.

2) שמש צדקה לר' שמשון מורפורגו, ויניציאה תק"ג, יורה דעה סי' כ, דף סו, ב—סח, א. ויניציאה, ראש-חודש אלול תס"ב (על הזמן ר' פרק א', הע' 13). בעניין קהל שלקחו מכספי תלמוד תורה לצורך בנין ארון הקדש.

- (3) שם, סי' כא, דף סח, א—ג בעניין הקאמביו מאריטימו הנהוג בין הסוחרים. ויניציאה, סדר תולדות, אור ליל א (כו חשוון) תס"ה).
 - (4) שם, בחלק פני הכרובים, חושן משפט סי' לג, דף ל, ג—לא, א. המבורג, שליש אמצעי תמוז תע"ט. בדיני מסים. ועל העניין עיין מ' בניהו, התנועה השבתאית ביוון, ירושלים תשל"ג, עמ' קלד.
 - (5) פחד יצחק לר' יצחק לאמפרונטי, חלק א, ויניציאה תק"י, ערך בר מתא, דף סו, ג—ד. הסכמת ר' שלמה אאיליון ור' משה חאגיז על פסק הרב"ך בעניין המס שהטילה קהילת ריג'יו על סוחריו מנטובה הבאים ליריד, אמשטרדם תע"א. ר' למעלה, פרק ד.
 - (6) שם, חלק ב, תקי"ג, ערך גילוי עריות, דף סא, א—ב. לונדון תע"ה. והיא התשובה שבכ"י גינצבורג הנ"ל, סי' 4.
 - (7) שם, חלק ה, ליוורנו תקצ"ט, ערך מכירה על מנת להחזיר, דף קט, ב. השאלה היא מליוורנו מ-19 ביוני 1739. ר' משה חאגיז נמצא אז בקהילה זו.
 - (8) פנים מאירות לר' מאיר בר יצחק מאייזנשטאט, חלק ב, זולצבאך תצ"ג, סי' כב, דף כד, ד—כה, ב. בדיני הלואה (איטליה).
 - (9) ברכת אליהו לר' אליהו מאוליינאב, ואנובך תפ"ח, דף נה, א—ב. על מנהגן של קצת קהילות באשכנז ובאיטליה, להכין את השולחן שעושים בו הסדר שלושה ימים לפני הפסח, ועל כוסו של אליהו.
 - (10) שם, דף נה, ב—ג, א. על מנהגם של בני אשכנז ופולין בכוס של ברכת המזון.
 - (11) שם, דף נו, א—ג, א. בעניין השוני שבין מנהג פולין ואשכנז למנהג ספרד באמירת צדקתך במנחה של שבת. על תשובה זו התעורר פולמוס גדול. ר' להלן, סי' 14.
 - (12) שם, דף נו, א—ב. על המנהג ללכת לבית הקברות בערב ראש חודש, ערב ראש השנה וערב יום הכיפורים.
 - (13) שם, דף נו, ב—ג, א. על המנהג שלא לעשות החופה בתוך הבית אלא בבית אחר, ועל המנהג שהקוראים נותנים מתנות.
 - (14) שאילת יעבץ לר' יעקב עמדין, חלק א, אלטונה תצ"ט, סי' לג, דף לג, א—ב. אלטונה יא אייר תפ"ט. בעניין זמן פטירתו של משה רבינו, שהשיג על מה שכתוב במחזור שהדפיס ר' אהרון ב"ר אורי ליפמן בזולצבאך ונתעורר קטרוג כנגדו. גם יעבץ הוכיחו. בט"ו בתמוז כתב המני"ח התנצלות ליעבץ. שם, דף נט, א. עיין להלן, הסכמות לספרים.
- בשאילת יעבץ נמצאת גם תשובה מהמחבר, משנת תצ"ב, על שאלה ממנטובה שחתמו עליה ר' דוד פינצי ור' אביעד שר שלום באזילה, בעניין סדרי הקהל ומיסים (סי' עח, דף צח, א—קא, א). בסופה כתב ר' יעקב עמדין: "החתום לאפוזי גברא שלא לסרב לגדול הגוור עלי לבוא על החתום הוא אדוני החכם המיוחס מיקירי שפירי ירושלם כמוהר"ם חאגיז גר"ו אשר מצותו עלי חובה. משכני אחריי בחבלי עבותות אהבה..." (דף קא, א). ר' משה חאגיז עצמו כתב תשובה על כך, והיא נזכרה בתשובתו של ר' חיים נסים משה מזרחי מירושלים. ואלה דבריו: "ואישור מוסיף דברים שמשה מפי עצמו אמרן הוא הרב המובהק בנם של קדושים הוא הרב כמהרמ"ח ה"י בירר דרך לעצמו להפיץ ולהניח טענת הארבעה אנשי' שטענו שרוצים להתדיין עם הרבים לפני ב"ד שמחוץ לעיר והוא אסף קבץ דברי ראשונים ואחרונים... ואישור' כולל הוא הגאון המפור' כמהר"ד אופנהיים ה"י..." (אדמת

קדש, חלק א, קושטא תק"ב, סי' עד, דף קנב, ב). תשובתו של ר' משה חאגיז לא הגיעה לידינו.

ר' יעקב עמדת כתב באותה שנה עוד תשובה אחרת לר' משה חאגיז, בכ"ה באייר, בעניין אדם שגנב ממון ונאף אשת רעהו ועבד עבודה זרה והוציא שם רע על משפחה כשרה אם יכול לבוא בקהל (סי' פ, דף קב, ב. ועיין סי' עט, דף קא, א). תשובת ר' יעקב עמדת שבסי' עט בלבד נכללה בסי' שתי הלחם (סי' לא, דף לח, ב—מ, א) ולא התשובה ששלח אל ר' משה חאגיז באותו יום. ר' משה חאגיז כלל גם תשובות של חכמים אחרים ואף בספרו אין אתה מוצא פסק שלו. ברם, מן השאלה והתשובה הראשונה אתה למד שגם שאלה זו נשאלה מאת חכמי מנטובה ר' דוד פינצי ור' אביעד שר שלום באזילה (דף לז, ב).

[יז] הגהות בגיליון כ"י ארון העדות לר' יהודה בן יוסף אלכרסאני. כ"י אוכספורד 1635 (קטלוג נויבאוייר, עמ' 570. ועיין ר' חיים מיכל, אוצרות החיים, המבורג תר"ח, סי' 65, עמ' 6).

בשער, הגהת המני"ח בכתובה אשכנזית: "אמר המני"ח להמחבר הזה מזכיר אותו הרב השר אברבנאל ז"ל בספר מפעולתיו לאלקים, במאמר שני פ"ב, כי מי שיקרא פי' יראה כי דברי השר ז"ל סובבים אליו, כי הוא מאמין ענין החדוש על דרך בעלי הסיבוב כמ"ש מפרקיו. ע"ע כי הוא זה".

בדף 39: על "ותנועת אתון בלעם על ידי מלאך", העיר: "במה שכתב בתנועת האתון נעשה חמור המחבר, כי מעקר הפשט בכל מ"ש בזה גם במלאכי אברהם. והס כי לא להזכיר בענינים כאלו".

דף 81, בכתובה ספרדית, על דברי המחבר: "לכן נימול אברהם להחליש הכח ההוא. ובראותו כי הכח ההוא נמשך מכוכב נגה ובית נגה מול שור הקריב קרבן הראוי לנוגה לכוכב נגה, ויקח בן בקר רך וטוב...". השיג: "אמר המני"ח ז"ל. דבר זה זר אצל כל חכם לב ישראלי, והוא חוץ מכבודו ומכ"ש מכבוד אבינו אב האמונה, לומר עליו שהקריב קרבן למזל או כוכב, הס כי לא להזכיר. ויש למחבר הזה כמה טעיות כאלו. ומאת הי"ת היתה זאת כי לא בא בדפוס פן ישתו התלמידים ממי המרים שיש בו מעורב עם מים המתוקים".

בדף 105 ציין: "פי' נאה בפסוק נפלאות אהבתך [לי] מאהבת נשים". דף 114 על דברי המחבר: "ולשון טוטפות עדי ותכשיט מלשון חכמים ולא בטטפת דאמור במסכת שבת", כתב בכתובה ספרדית: "אמר המני"ח צריך למחוק, כי לא אלף כיוצא [בו] ראויים לומר נגד מה שבא בתלמוד ערוך. אמנם שהתיבה סובלת פירושו והוא נאה ויאה כי ר"א הגדול קראן קריבין שלא... הם והנח(?) לישראל כדכתי' וראו כל עמי הארץ..." (היתר חתוך וקשה לקריאה).

הסכמות לספרים

הסכמות לספרים — מידי רבני הקהילות הן, ורק לעתים רחוקות נדרש חכם נודע, כגון שלוח ארץ-ישראל, ליתן הסכמה. אף-על-פי שר' משה חאגיז לא שימש ברבנות, מרובות הן הסכמותיו (וכבר רשמן ל' לוינשטיין בספרו מפתח ההסכמות, פרנקפורט דמיין תרפ"ג, עמ' 40—41). יש עניין רב בהסכמותיו משנות ישיבתו באמשטרדם, ויש עניין רב בהסכמות שכתבן בהיותו בגרמניה, מבחינות שונות. בימי שבתו באמשטרדם הפכה עיר זו מטרופולין של הספר העברי. רבו הפליטים

שהדפיסו מהדורות חדשות לספרים ידועים, או חיבורי עצמם, ולרוב לא לתועלת הלומדים אלא לספק צורכי פרנסתם. תוך כדי הזמן הזה נתגלעה המחלוקת עם ר' שלמה אאיליון, רבה של הקהילה הפורטוגזית. מאורעות אלו הטביעו חותמם על ההסכמות אם נדפסו בספר — ברימוז להן, ואם בהעדר הסכמה.

כבר נאמר שלראשונה נתן ר' משה חאגיז מעין הסכמה לס' מפתח הזוהר (פרק ד) שנדפס בשנת ת"ע. בדבריו יצא חוצץ נגד הגבלת הדפסתם של כתבי קודש, ספרי חז"ל ושאר ספרים שמן הדין שימצאו בכל בית. ודברי תוכחה קשים הוא משמיע על בני דורו שהם, שלא כקודמיהם, אין כוונתם לשם שמים ומטרתם "להדפיס ספרים ישנים עם הסכמות חדשות" למנוע את הרבים מלעשות מצוה. ממה נפשך, אם המדפיס ידפיס אותו הספר במספר טפסים גדול "שיספיק לרבים ואותה הדפסה תהיה בתכלית היופי" ותימכר במחיר זול, הרי לא ימצא אחר "שיוציא מעותיו לבטלה". "ואם כוונת המדפיס הוא להתעסק ולעשות סחורה ורווחים... למוכרם ביוקר ולהדפיס מהם מעט... או שידפיסום בדפוס מגונה", הם גורמים נזק לעצמם ולמה לסייע בידם ולמנוע מאחרים להפיץ תורה? לא די בכך, אלא שגם אותם ספרים ממין זה שיש למהדירים הסכמות, אין כוחן יפה. בכך פתח ר' משה חאגיז פתח להתחרות טובה בין המוציאים לאור, שקנאה ביניהם — השבחה לספר.

מכותלי דבריו נשמעת ביקורת על מנהגם של רבני אמשטרדם ליתן הסכמה לכל בלא כל הבחנה, שיותר משיש בכך תועלת למביא לדפוס יש נזק לציבור. ואכן, אנו שומעים באותו הזמן ממש על מהדירים המשתמשים בהסכמות שלא כראוי, וכבר בשנת תס"ח הוסיפו ר' שלמה די אוליווירה ור' שלמה אאיליון בהסכמתם לס' פרקי רבי אליעזר, תנאי שאם לא יצא הספר בזמן מוגבל תהא ההסכמה בטילה. ובי"א בחשוון תע"ז התקינו רבני הספרדים והאשכנזים שלא ליתן עוד שום הסכמה לספרי תפילה (הסכמה ורשות, עמ' 61—62).

ר' משה חאגיז חזר ונתן עוד שתי הסכמות לספרים באמשטרדם בשנות תע"א—תע"ב (1—2). וראה זה פלא: אין הסכמות אלו אלא למהדורות חדשות של ספרים נודעים. לפיכך מוצא אתה בהסכמתו לשו"ת הרמ"א (1) דברי התנצלות שבהם עניין רב: "דנפשי רמאי דיש להם הסכמות על כמה ספרי הקדש להדפיסם, ולא די שאינם מדפיסים אלא שאם יתעורר איזה טוב ומטיב לזכות את הרבים, מוחים בידו מכח ההסכמות שאין בהם ממש. וכבר מילתי אמורה [בס' מפתח הזוהר] כי בכל ספרי הקדש הנצרכים לקיום דחינו כל הקודם זכה מן ההפקר. ולכן היה חושש מוהר"ר לייב [המהדיר] הנז' פן ואולי אחר שיהיו ידיו מלוכלכות בדיו העומד על הדפוס וההוצאות הנצרכות, שיבוזו זרים יגיעו ויעכבו על ידו. אמנם כאשר ראו גאוני ארץ כי כמה"ל הנז' מצד קורבה, אף כי רחוקה קא נגע... הסכימה דעתם הרחבה לאמור לו... קום גאל...".

ר' משה חאגיז נימק סטייתו מעקרון שקבע בכך, שהמהדיר היה קרוב (אף כי רחוק מאד) למחבר, דבר שהיה לו בו עניין חמש שנים אחר-כך, בבואו להדפיס את המשנה (ר' למעלה, פרק חמישי). ברם, אין ספק שהסכמתו ניתנה גם מאהבתו לחכם צבי, שהמהדיר היה חתנו, והוא מסתמך גם על הסכמתו והסכמת אאיליון. החיוב בהסכמות לספרים חדשים לא נשמר כראוי. מאלפים ביותר הם דבריו של ר' שמואל ב"ר צבי הירש מקראקא, אב בית דין בפרנקפורט דמיין, שצווה ככרוכיא "על הדפסות ספרי דרשות אשר חדשים מקרוב באו, כי יש מהם שמעכבים

הגאולה מלבישים עצמם בטלית שאינו שלהם... ויש מהם בוראים רקיע שהם קולעים אל השערה וחוטאים ומחטיאים רבים וממש מגלים פנים בתורה שלא כהלכה, ודור אחר הבא אחרינו כאשר יראה דברים כאלו הובאו לבית הדפוס בונה אחר כך בנין על הקדמות מזויפים אלו" (יפה תאר לר' שמואל יפה אשכנזי, ס' בראשית, פיורדא תנ"ב, מעבר לשער). דברים שבדומה להם השמיע המני"ח על ספרי הקבלה החדשים (פרק ד והע' 86*), וכוחם יפה לא רק לשעתם.

אכן, לא הכל הטו אוזן לבנות הקול הללו, ומצאו להם אמתלאות כיצד לבוא בעקיפין על גדרים וסייגים שביקשו חכמי הדור להטיל על הדפסת ספרים. לא הכל נזקקו להסכמות, ומוצא אתה בספריהם טעמים מטעמים שונים. בשנת תע"ב הדפיס ר' אליהו ב"ר שמואל מלובלין את ספר תשובותיו יד אליהו. בהקדמתו יאמר, שתחילה נרתע מלהדפיס את ספרו: "ובכל פעם ששמעתי קול המון בדברם לגזום על הדפסת ספרי' חדשים, כאלו כל מדפיס ספר עושה קרדום לאכול בו המנו" (2א). בידו היו "הסכמות מרוב חכמי ישראל שבהרבה מדינות, גם גאמר שם החרמות שלא ידפיס שו' איש מה שאדפיס" אלא שכולן נשרפו. הוא נמנע מלבקש מהם שנית משום ששאל עצמו: "למה אטרח רבותי, וכי בקלוטין אני רוצה" (2ב).

כיוצא בזה אתה מוצא בספר אחר שנדפס בשנת תע"ד, כשהיתה מחלוקת חיון במרומיה והיא נזכרת בהקדמת המחבר. ר' שמואל ב"ר בועז סגל, פליט מליסא, חיבר ספר פילפול על הש"ס וקראו בשם "רמת שמואל"¹. הוא מתנצל בדבריו אלה על כך שהוא מדפיס את ספרו ללא הסכמות: "שגמרתי לספרי הלז כמעט החצי בהיות נדוד וגולה בק"ק אמשטרדם. ומפני שערוריה המפורסם המחלוקת המתלקחת אש הבערה ללא יצא, דנפרד החבילה משם יפרד הרב הגדול והחסיד מוהר"ר צבי נ"י, ומה גם אשר הוא עשוי על הלכה תוספת, ורובא ככולא אינן מטריחים עצמן לקרות הלכה תוספ'. וגם אשר מקרוב נדפסו איזה חיבר ספרים בלא הסכמה בטעמיהם לשבח, אשר לא נפקא מיניה דינא רק דרך פלפול ושאר טעמים שכתבו. בודאי אל ירע בעיניהם מקצתם ומינה מעט וקימעה אפילו כמלא גימא להעלות חימה, כי תורה ללימוד אני צריך וחברתי בפני בני גילי וממני ישאו הק"ו להגדיל תורה ולהאדיר. וקימתי בעצמי חטוף וברך על גמר' של תורה, והראוי לכולה (לבילה?) אינו מעכבת בו הסכמת כתיבתו. ואם מפני שהיו גזרו בחרם שלא להדפיס אחר עד זמן מה, ישראל קדושים ורעה לא חורשים ולא יקימו בארור מסיג גבול בעל המחבל כי נפש הוא חובל ויפרע ממנו מ"ש [מי שנפרע] בדור המבול".

מוצא אתה שבאותן שנים נבעה פירצה בחומת התקנה וצימצומה. הם נתנו עניינו של האיסור בעיקר לספרי הלכה, שאם אין הספר ראוי יכשלו בו, וכן לספרי קבלה ומחשבה, שלא לפגוע בעיקרי האמונה, ולא ראו צורך לקבל רשות להדפיס ספרי חידושים ופילפול. כבר לפני כן לא נזקק ר' שמואל הכהן שאטין מפרנקפורט דמיין להסכמות על ספרו כוס הישועות (תע"א) וטעמים שונים נתן לכך בהקדמתו (ר' פרק ו, הע' 19). ולא להלכה שלא יתקבלו דבריו על דעתם ויאמרו "היאך יאמר אדם קבלו דעתי בדבר שעדיין לא נבחן בכור... גאוני ארץ", השיב: "אילו נעשה

1 הוא כותב על קורותיו: "בהיותי נודד אוד מוצל מאש שריפת קהילתנו הקדושה ק"ק ליסא... בהיותי בגירות בק"ק לנצבורג וגם שם לא הנחתי ושקטתי מחמת רשעי ב"י ימ"ש וזכרונם" (2א).

ספרי על פסקי דינין או הוראו' היה מקום לומר כן, אבל באשר ספרי לא נעשה כ"א מה שחדשתי בגפ"ת ולחדד התלמידים ומעולם לא יצא הורא' ממנו' ומביא ראיה מרש"י ש"פרשן הוא ולא פסקן" (א2). רוב מבקשי ההסכמות ביקשו לשמור על זכויותיהם לבל יבוא אחר וישיג את גבולם. וספר רב כמות כמו רמת שמואל, שהוצאתו מרובה ודורשיו מעטים ביותר, כלום היה עולה על הדעת שיבוא אחר וידפיסו? ². ואכן כותב ר' שמואל הכהן שאטין שאין צורך בכך: "ואין הדעת נותנת שיבוא אחד מקצה העם ליקח העטרה שאינו שייך לו", ואם תמצא לומר שימצא אדם כזה אין ספק שיחרימוהו. אדרבה, אם יבוא אליו ויבקש ממנו רשות להדפיס שנית "ישמח לבבי בראותי כי דברי נתקבלו ברצון".

מאז גלה ר' משה חאגיז מאמשטרדם ועד ישיבתו באלטונה בשנת תע"ח, אין אתה מוצא הסכמות משלו וכנראה לא נדרש לכך. בשנה זו בהיותו בהמבורג נתן הסכמה אחת (3). משנת תצ"א ועד צאתו מאלטונה בדרכו לארץ-ישראל בשנת תצ"ח נתן רובי הסכמותיו והן שלוש עשרה במספר (בשנת תצ"ה ובשנת תצ"ז נתן ארבע הסכמות בכל אחת מהן). והרי אלה כמעט כל הספרים שנדפסו באלטונה מאנשי המקום או הבאים אליו, מלבד אחד, ספרו של ר' יעקב לונדין שנדפס באמשטרדם תצ"ז (14). מעניין הדבר שנוסח הכותרת זהה בארבעה ספרים (4, 5, 10, 11, ור' גם 3 ואולי גם 6). כלום המדפיס קבע זאת או בקשת המחבר היתה?

הסכמתו נדפסת אחרי זו של רבן של קהילות אה"ו ר' יחזקאל קצנלבוגן ודומה שהוא נחשב לשני לו ברבנות זו (וכן הוא בהסכמה משנת תע"ח, ס' 3); בהסכמה לס' השתערות מלך הנגב משנת תצ"ז (14) ניתנה כותרת אחת להסכמות שניהם. הספרים נושאתיהם מרובים: ספרי ראשונים שיצאו מכתבי-יד (11, 13), מהדורות לספרי מחברים נודעים (1, 2, 7), שו"ת ודינים, חיבורים על המשנה והתלמוד ואגדות, דרשות, דקדוק ו"פרקי שירה". אין אתה מוצא בהם ספרי קבלה, שבמקום שנדרש לא נדפסו, אבל יש שבאותם ספרים מובלעים דברי קבלה, כגון ס' בית הלוי (4). יש עניין בהסכמות מכמה בחינות: הגנה על מחבר ממשיגיו (3) או ידיעות על המביא לדפוס (4, 8) וכיוצא בזה.

רובי ההסכמות לא ניתנו אלא בעיקר לספרים שמחברים נודדים ופליטים הדפיסו כדי לפרנס את עצמם, ובדבריו מוצא אתה המלצה לסייע בידם. וכך היה גם בספרים שהסכים על הדפסתם בהיותו באמשטרדם. בס' ויכוח מים חיים הוא גוזר על הדפסת הספר משום שהמביא לדפוס ר' אליהו ב"ר עזריאל מזוילנא הוא "אוד מוצל מאש מק"ק פרנקפורט" (2). כמה הסכמות ניכר שלא בחדווה נתנו, וכל שעשה הוא משום שנגרר אחרי רבן של קהילות אה"ו. דבריו הם כלליים ומסוייגים ולכן ימליץ לקנות את הספר משום מצוות צדקה. שינוי יחסו של ר' משה חאגיז לפליטים אלה לא בא אלא מחמת התנהגותם, ועל כך כתב באיגרתו לר' שמשון מורפורגו באנקונה בהיותו בהמבורג בשנת ת"צ: "לא יבצר איזה אורח מאנשי פולוניא המתגולל דרך שם, שבפני אדוני יעמוד ויעתיק לו... מבלי שיאמנו לידו

2 ראוי לציין שגם ספר זה אינו נקי משאלות הקץ. ובסופו ידבר על כך שלפי ס' הוותר תבוא הגאולה בשנת ת"ת, ומסביר: "רק בעזונותינו יצא מה שיצא, ה' ישפת לנו שלום ויבא הגואל בחדוה בדיצה במהרה בימינו". דף קמ, א.

הכתבים ולא יסמכו על העתקתו. כי את זה אגיד לאדוני, שכמו שבזמן קדמון מפולין היתה תורה יוצאת וכל נחת [אולי צ"ל: נחת] טוב היה יוצא מתחת ידם, עכשו בדורנו זה כל ההולך מהכא להתם גוזלין ושוורים וכיסין מנתחו אהדדי ואין לסמוך על עדותן של אלו ארחי ופרחי, כי נלאיתי נשוא ממה שעד עכשו הייתי מחפה עליהם, חובה עלי לפרסמם" (אגרות רמח"ל, עמ' קכה). הסאה הוגדשה מפני ש"אחד ושניים מבני פולוניה" פירסמו עניינו של רמח"ל ו"הרעישו את הארצות במכתבי זיוף".

בין שקיעת הפולמוס על כתבי חיון לצמיחת הפולמוס על ספרי רמח"ל, הפליגו חכמי אשכנז בתקנות לאסור הדפסת ספרים חדשים, בייחוד ספרי קבלה, בשנת תפ"ו בערך (הסכמה ורשות, עמ' 127). כבר בשנת תצ"ג התנצל ר' אפרים ב"ר שמואל זנוויל העקשר מאלטונה בעל לית חן (5) שלא לקח "הסכמות משארי גאונים", חוץ מר' יחזקאל קצנבלוגן ור' משה חאגיז, מפני שאינם מכירים אותו "ושארי מחברי ספרים אגב אורח נסיעתם להדפיס ספריהם באים לבתייהם ומראים ספרם להרבני" ועי"ז משיגים הסכמות. ולא כן אני ישבתי פה והדפסתי ספרי ולשלוח איזה דפין לנסיון חששתי פן יאמרו מי יודע אם מקצתו ככולו". שני גאונים לא נענו לו משום ש"אינם ברשות עצמם וטעמם כתוב בצידו".

ואכן, ההסכמה האחרונה שנתן ר' משה חאגיז בהיותו בוויירמייז בשנת תצ"ח לס' כרם שלמה לר' שלמה זלמן גייגר מפרנקפורט דמיין (17) הירבה בה בתנאים. בין "כתיבה לחתימה" הגיע לידו ס' "מכתב מאל"י", הוא בלי ספק ספרו של ר' אליהו ב"ר עזריאל מוילנא על אור תורה לר' מנחם די לונזאנו (הומבורג תצ"ח)³, וראה בהקדמה "מתקנה א' שנתקנה בעיר ואם בישראל ק"ק פ"פ דמיין ש"ן מטעמים כמוסים שראוי לחוש להן שלא יורשה שום אדם מהיו' והלאה להדפיס שום ספר אם לא ע"פ התנאי המפורשי שם וכמוסים בתקנה. ובכן התנתי תנאי גמור... שהסכמתי זאת איננה אלא בתנאי שהרבני הדיין המחבר נר"ו משנתו שלמה בכרם שאין בה קוצין ועוללות, דהיינו שום דבר מנגד או פ' קנטר נגד שום נימוס מנימוסי האומות... ותנאי כפול... שלא יהי' נכתב בספר לא ברמו ולא ברמיזה ולא בלישנא דמשמע לתרי אנפי שום זלוול וקינטור נגד שום יחיד או צבור קרוב או רחוק...".⁴ כלום לא ידע ר' משה חאגיז, שהיה מראשי המתפלמסים שבעקבותם נתקנו תקנות אלו, על התקנות לפני כן? וכאן הן הוא מוסר לנו גם על מסיבות שלא נזכרו בס' מכתב מאל"י.

והנה הרגישות הרבה לכל דבר שנדפס בספר חדש באותו הזמן, פגעה גם בר' משה חאגיז עצמו. בס' ברכת אליהו לר' אליהו מאולייאנוב (תפ"ח) נדפסו תשובות מר' משה חאגיז. דווקא בספר זה אין אתה מוצא הסכמה מר' משה חאגיז אלא מר' יחזקאל קצנבלוגן בלבד, והמחבר מתנצל בסוף הקדמתו "לפני כבוד מאורי גאוני ארץ מדינת פולניא על שלא השגתי שום הסכמה מהם... שפתע פתאום נכנסתי למלאכה זו ולא יצאתי ממדינתי אדעתא דהכא" (א3). בעניין זמן פטירתו של משה רבינו, כתב דברים קשים ביותר נגד הפירוש ל"ספרי תפלה שנדפסה פעם ושתיים ע"י מוהר"ר אהרן במוהר"ר אורי

3 ר' הסכמה ורשות, עמ' 127.

4 גם ר' צבי אורבך מבראד שעשה בבית המדרש של וויירמייז סומך על הסכמתו ומתנה כמותו.

ליפמן ז"ל בדפוס זולצבאך בשנת תע"ה, בשל דבריו שמשם רבינו נפטר בערב שבת. ועד כדי כך הגיע כעסו עליו עד שאמר ש"אסור ללמד עליו זכות". הכוונה היא ל"מחזור כמנהג אשכנזים... עם פרדס, פירוש רמז דרש סוד", שהדפיס הנ"ל בבית דפוסו בשנת תס"ט (דף נא, ב) ול"מחזור כמנהג פיהם פולין מעהררין ושאר קהלות", בשנת תע"ה—תע"ו (דף לה, ב). ר' משה חאגיז החמיר מאד בכך משום שלדעתו החלו מחברים להבליע בספריהם דברי מינות: "נגע צרעת זה המתפשט בין קלי האמונה וקלי הדת... מבליעים ארס זה באברים וכלאחר יד מגלין מסתורין שבלבם ואין מי שישגיח על הדבר" (דף נו, ב—נז, א). דברים סתומים אלה נמצאים מפורשים באגרתו לר' יעקב עמזן, שיובאו דבריה להלן.

לא הספיק הספר להתפרסם וכבר קפץ על ר' אליהו רוגום של רבנים שהירבו עליו דברי תרעומות⁵. מהם שביקשו לשרוף את ספרו (המהדורה השנייה של המחזור נדפסה בהסכמת ר' גבריאל מניקולשבורג וחברי בית הדין). ר' אליהו כתב לר' משה חאגיז ב"ח בטבת ובו' בשבט תפ"ט ועל כך כתב ר' משה חאגיז לר' יעקב עמזן ב"א אייר, שר' אליהו כתב לו את "כל הקורות אותו עם כל לומדי הזמן כו' דכשקראו דברי נגד המדפיס סידור התפילה בק"ק זולצבאך חרה להם, ויש מהם שאמרו לו שהספר שלו היה ראוי לשריפת אש, ומכ"ש שהיה אסור להכניסו בבית ישראל, לפי שדברי היו נגד כל רבותינו בעלי התוספ'⁶... ושלא על המדפיס הם תלונתי...". ר' משה חאגיז מתנצל על שלא דקדק בלשונו: "ובשעה שהייתי כותב דבר זה היתה שעת חירום, מעסק אותו שטן שקם למשחית בק"ק פראג יע"א בעסק הדפוס מהש"ס והתפלות בהגהות שונות ומשונות כנודע ודאי לאדוני, מלבד שאר שמועותיו שנשמעו ונתבררו בכח ב"ד יפה שבק"ק פ"פ דמיין ליסא ומנהיים. והיצה"ט היה מייעץ אותי לטובתי לקדש ש"ש ברבים ולשפוך חמתי על אותו מדפיס ועל המחזיק בו". אין הדבר צריך לפנים, שהדברים מכוונים כנגד ר' יהונתן אייבשיץ, שבשנת תפ"ח החל להדפיס בפראג תלמוד בבלי וסידור תפילה בקיצורים, מחיקות ושינויים רבים בשל דרישת הכמרים הישועים בפראג שעמהם השתתף⁷. ר' יעקב עמזן כותב לר' משה חאגיז "כי לעזה מדינה על מעכ"ת אחר שנתפרסם הדבר" (דף נד, ב), אבל הוא עמד לימינו והדף דברי מתנגדיו, ברם בינו לבינו השמיעו דברי תוכחה גלויים. ר' משה חאגיז קיבלם כדברי ידידות נאמנים וכתב לו, בט"ו בתמוז, דברי תודה על דבריו.

ביקורתו זו של ר' משה חאגיז על מחבר הפירוש לספר התפילות אחזו בה יריביו גם זמן רב אחרי שהתחרט על מה שכתב. ר' ישעיה באסאן, רבו של רמח"ל, ביטל טענות ר' משה חאגיז נגד רמח"ל, משום שדרכו במלחמה ולוחם הוא גם נגד חכמים שאין עוול בכפם. הוא תולה בו מידות אלו: "שלא לשמור לפיו מחסום...

5 בטופס ב שבבית הספרים מצוייה הערה זו בכתב-יד: "רוח יחירה אשתכח ב"י. כי זה הוא מפורש בתוס' מנחות ד' ע"א ובמרדכי ובהרא"ה בפ' ע"פ ובאבודרהם ובע"ח הבי"ח סי' רצ"ב הביאם. ועיין בט"ו סי' הנ"ל".

6 שאילת יעבץ, א, אלטונה תצ"ט, סי' לג, דף נג, א.

7 יעב"ץ, ס' ההתאבקות, דף ג, ב; גרץ—שפ"ר, דברי ימי ישראל, ח, עמ' 463—465; ר"ג רבינובויץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהדורת הברמן, ירושלים תשי"ב, עמ' קיב—קיג.

להיות כל חכמי ישראל בעיניו כקליפת השום... ולישניה לית בדיק, להרשיע נקי וצדיק... יבא ויעיד... קונטרס מהאיש המרעיש בו השיג ותפס על מהרר"א שהדפיס ס' תפלה... חרף וגדף המחבר וברגלו אותו רפס... ואיהו הוא דאפסיד... כי הלא מפורש דברי המחבר הנ"ל בתוס' מנחות" ומציין עוד מקורות (אגרות רמח"ל, עמ' קעב). כעבור שש שנים כתב בטבת תצ"ו, כיוצא בזה לר' ברוך כהנא רפפורט: "דרכו בסערה וסופה, ויליף רדיפה רדיפה... דרך שלום לא ידע... שבקונטרס שצירף לספר ברכת אליהו... לועג לרש... וחירפו וגידפו, ומשה חאגיז לא ידע שכדברי מהר"א הנזכר כתוב ומפורש בתוספות מנחות" ומסיים: "והנה נפל מאיגרא רמא לעמק הבכא, וככה יקרא לכל הלהוט לגנות אחרי הובוב הלהוט אחרי המכה" (שם, עמ' שנד).

ר' אליהו מאוליאנוב הפיץ יחד עם ר' יקותיאל גורדון את דבר התגלות המגיד בבית מדרשו של רמח"ל. ר' משה חאגיז וילזל בו במכתבו לחכמי ויניציאה משנת ת"צ, באמרו עליו: "ויש מהם פתאים מאמינים לכל דבר, מצורף לזה העוברי"ם ושבי"ם ללחך פנכי כמו זה הרי"ק ועוד אחד מפולין בשמו רבי אליא שחבר ס' קראו ברכת אלי' דמחמת דקדוקי עניות [ידעתי היה לו] יצא מדעתו וכתב על גער זה דברים אשר לא כן" (אגרות רמח"ל, עמ' קסב). שומע אתה מכאן שאחרי שהדפיס ר' אליהו מאוליאנוב את ספרו בא לאיטליה, כנראה כדי למכרו. ואין ספק שעליו ועל כיוצא בו התכוון במכתבו לר' שמשון מורפורגו הנ"ל (עמ' 150).

ואלו הן הסכמותיו של ר' משה חאגיז:

- [1] שו"ת הרמ"א. המדירים ר' אריה ליב ב"ר שאול חתנו של החכם צבי ור' שמריה ב"ר יעקב מהראדנא, אמשטרדם תע"א: "הסכמת הרב הגדול הכולל כמוהר"ר משה חאגיז בן הגאון כמוהר"ר יעקב חאגיז נר"ו". שאלה ראשונה בספרו שתי הלחם (דף ה, ג) סובבת על תשובה של הרמ"א שעיין בה בעת ש"הקריבו לפניו" ספר תשובותיו.
- [2] ויכוח מים חיים לר' חיים ב"ר בצלאל אחי מהר"ל מפראג, הביאו לדפוס אליהו ב"ר עזריאל מווילנא "אוד מוצל מאש מק"ק פרנקפורט", אמשטרדם תע"ב: "אלה דברי המגיד" מירושלים בעל המחבר ספר לקט הקמח וכו'". אחרי הסכמות החכם צבי ור' שלמה אאיליון מכ"ב חשון.
- [3] שערי תורה לר' שלמה זלמן ב"ר יהודה ליב כ"ץ מהענא, המבורג תע"ח: "אלה הדברים אשר דבר משה איש ירושלים ה"ה החכם השלם כמוהר"ר משה חאגיז נר"ו בעל לקט הקמח ושאר ספרים שזיכה בהם את הרבים". המבורג, ראש חודש כסלו תע"ח. בהסכמה הגן עליו מפני המשיגים על ספרו בנין שלמה.
- [4] בית לוי לר' לוי ב"ר שלמה מבראדי, זולקווא תצ"ב: הסכמת החכם המפורסם בעל המחבר לקט הקמח וספר אלה המצות ושאר ספרים שזיכה את הרבים. [אלטונה] שליש ראשון לחודש מרחשוון תצ"א. ר' משה חאגיז הכירו וכתב עליו: "בהיותו פה קרוב ונראה אלינו מפיו שמענו ואותו ראינו מלא על כל גדותיו".
- [5] לוי חן לר' אפרים ב"ר שמואל זנוויל העקשר מאלטונה, אלטונה תצ"ג: הסכמת החכם בעל לקט הקמח"ח ומשנת חכמים המפורסם גם בשאר ספרים

- שזכה בהם את הרבים. [אלטונה] סדר מקץ (כו כסלו—א טבת) תצ"ג.
 6 [שחיטות ובדיקות לר' יעקב ווייל עם פירוש אהל ישראל לר' ישראל שהיה
 אב"ד קאפינהאגין, ואנובך תצ"ג. בטופס שבבית הספרים לא מצאתי הסכמות.
 ונרשם על-פי ליינשטיין, מפתח ההסכמות, עמ' 40.]
- 7 [חדושי הלכות מהדורא בתרא לר' שמואל אידלש (מהרש"א), הביאותו לדפוס
 אברהם ב"ר שלמה כ"ץ ממינסק ור' נתן ב"ר משה אוירבך מווישניצא,
 אלטונה תצ"ד: הסכמת החכם המפורסם כמוהר"ר משה חאגיז נר"ו. [אלטונה]
 סדר בהעלותך (י סיוון) תצ"ד.]
- 8 [זרע ישראל לר' יעקב ב"ר יוסף מסעלץ, אלטונה תצ"ה: הסכמת החכם
 כמוהר"מ חאגיז המפורסם נר"ו. [אלטונה] שליש אמצעי לחודש טבת
 תצ"ה. המחבר כלל בספרו חידושים ממנו (דף כב, ב; כג, א). ר' משה
 חאגיז כותב: "ראיתי להאי צורבא מרבנן דדחיקא ליה שעתא", ועל אביו
 יאמר: "מכירו הייתי לשעבר דמתמיד בלימודו היה בטירה קדושה ועונה
 ויראת ה'". המחבר מודה בהקדמתו לר' משה חאגיז: "כי אח לצרה הוא
 לי ומרחוק נראה אלי בסיפוק מועט להספיק להחיות את נפשי".
- 9 [שו"ת השיב ר' אליעזר ושיח השדה לר' אליעזר ב"ר שלמה זלמן ליפשיץ,
 נייאוויט תק"ט: הסכמת הגאון הגדול המפורסם חכם הכולל כבוד מוהר"ר
 משה חאגיז זצ"ל מירושלים תוב"ב. סדר אמור (ט—יד אייר) תצ"ה.]
- 10 [פי אליהו לר' אליהו בן יצחק משה דייץ מהמבורג, על פרקי שירה. אלטונה
 תצ"ה: הסכמת החכם המפורסם מוהר"מ חאגיז נר"ו בעל המחבר לקט
 הקמח ומשנת חכמים ושאר ספרים שמזכה בהם הרבים. [אלטונה] בהעלותך
 (טו—כ סיוון) תצ"ה.]
- 11 [פי שנים, הרא"ש על סדר זרעים, הביאו לדפוס ר' אלישע ב"ר אברהם
 מהראדנא, אלטונה תצ"ה: הסכמת החכם המפורסם מוה"מ חאגיז נר"ו
 בעל המבאר לקט הקמח ומשנת חכמים ושאר ספרים שמזכה בהם את הרבים.
 [אלטונה] סדר וילך (יז—כב אלול) תצ"ה.]
- 12 [מצודת דוד לר' דוד ב"ר משה מוילנא, אלטונה תצ"ו: הסכמת הגאון
 הגדול החכם השלם כ"ש כמוהר"ר משה חאגיז נר"ו. [אלטונה] סדר שמיני
 (יג—יד; כג—כה ניסן) תצ"ו.]
- 13 [חדושי נדה להרשב"א. אלטונה תצ"ו: הסכמת החכם הגדול כ"ש כמוהר"ר
 משה חאגיז נר"ו. [אלטונה] יום ו סדר בשלח (ט שבט) תצ"ו.]
- 14 [השתערות מלך הנגב עם מלך הצפון לר' יעקב לונדין, אמשטרדם תצ"ו:
 הסכמת הגאון המפורסם דק"ק המבורג והאשל הגדול ארך האבר וגדול
 הנוצה חכם חאגיז נר"ו. [אלטונה] סדר תצוה (ב—ז אד"א) או אמור
 (כו ניסן—ב אייר) תצ"ו.]
- 15 [באר טוב לר' דוב בער ב"ר אור שרגא מפרסבורג, אלטונה תצ"ו: הסכמת
 החכם הגדול כ"ש כמוהר"ר משה חאגיז נר"ו. [אלטונה] טו למטמונים
 (ר"ח אייר) תצ"ו.]
- 16 [שו"ת מקום שמואל לר' שמואל ב"ר אלקנה מאלטונה, אלטונה תצ"ח: הסכמת
 החכם השלם הישיש הזקן הרב הגאון הגדול מוהר"ר משה חאגיז נר"ו. [אלטונה]
 שליש אחרון לחודש סיון תצ"ו.]

[17] כרם שלמה לר' שלמה זלמן ב"ר אברהם גייגר מפרנקפורט דמיין, הומבורג תצ"ח: הסכמת הרב המופלא ומופלג חכם הכולל המפורסם גאון הגדול מוהר"ר משה חאגיז נר"ו יאיר. ווירמיישא, כב סיון תצ"ח.

רבי משה חאגיז על ההסכמות (בסוף ספר "מפתח הזהר", אמשטרדם, ת"ע)

אמר המג"ח. אפריין נמטיינהו לחברת בני עליה אשר אורו כגבר חלציהם לכבד את ה' מהונם להוציא לאור הדפוס מפתחות קצרות אלו למצוא דברי חפץ. ואגבן מי שאינו רוצה לראות יראה בפתח עינים ותפקחנה עיניו לראות כי ספר הזהר הקדוש כלו כליל קדש קדשים הוא לה' לשם ה'. הן לתת לפתאים ערמה, להכין לבם ליראת ה' היא אוצר כל כלי חמדה. הן לזרז האנשים בעשיית המצות כתקנן. הן לפרש כמה וכמה פסוקים שבתורה על דרך האמת המתוקים מדבש ונופת צופים על דרך הנגלה והנסתר ערבים לנפש כל קורא בו בלב שלם. הן לקיים דברי חכמים וחידותם הנאמרי' בתלמוד גדול שמביא לידי מעש' כאשר כבר החכמים האמתי', היראים את דבר ה' לרבות ת"ח לומדים תורה לשמה, לא מראש בסתר דברו והגידו מעלת יקר גדולת הספר המקודש הזה שקדשוהו שמים וכל העם עונים אחריו מקודש מקודש. אם כן איפה ילאה עטי אשר אתי לספר אחת מגי אלף בערך יקרו ותפארת גדולתו, זה השער לה' צדיקים יבואו בו, ובלבבם יבינו את משפטו ומעשהו, הכל יראת שמים ולו דומיה תהלה וכל המוסיף גורע, כי הוא ודאי מרגנית' דלית בה טימ', וכל הפורש ממנו כפורש מן החיים הנצחיים. זה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר.

וזה פעמי' רבות העיר ה' את רוח הישרים בלבותם והדפיסוהו ופרסמוהו בעולם כדי שיזכו בו הרבים, ומטוב לבבם לא נעלו את הדלת בפני כל אדם שירצה להדפיסו, כי הראשונים היתה כוונתם לשמים ולא ליהנות עצמם מד"ת, כמו שראינו חדשים מקרוב באו לא שיערום אבותינו להדפיס ספרים ישנים עם הסכמות חדשות, שנעילת דלת כזו לעכב ביד אחרים שרוצים להדפיסו בטענות כזביות מהשגת גבול וכיוצא, הכל הוא בעיני ובעיני כל חכם לב ירא וחרד כמי שמונע את הרבים מלעשות את המצוה, דבלא ימנע מן החלוקה אם המדפיס שבא להדפיס ספרים כאלו וכיוצא בהם הנצרכי' לרבים ידפיס מהם סך רב שיספיק לרבים, ואותה הדפסה תהיה בתכלית היופי, ממילא אין לך אדם אחר בעולם שיוציא מעותיו לבטלה בדבר שהוא יפה מצד עצמו בוול ובנמצא לכל, ובודאי לא ידפיסוהו פעם אחרת עד כלות הראשוני', ומעשיו יקרבותו ומעשיו ירחקוהו. ואם כוונת המדפיסם הוא להתעסק ולעשות סחורה ורווחים בספרי הקדש כדי למוכרם ביוקר להדפיס מהם מעט מהרבה הנצרכים לכל בית ישראל, או שידפיסום בדפוס מגונה בנייר שחור ודיי לבן, אינהו דאפסידו אנפשיהו. לית דין ולית דיין שיסכים ע"ז לתת חרב בידם לנעול דלתי התורה ולעכב על אחרים הרוצים לזכות את הרבים. דבכל דברי ההסכמות והתקנות אמדינן דעת המתקנים אותם, ואומדנא דמוכח הוא שאין דעת הרבנים המסכימים לחתום תורה ולבטל את הרבי' מלעשו' מצוה מכח טענות דלא שייכי הכא, דאין זה נקרא גבול המדפיסים, כי זהו ר"ה וכל הבא לזכות וזכה מן ההפקר, הפקר התורה שנת' לכל ישראל. כי בשלמא לא' חכם שמחבר ספר משום דעמל בו וגדלו ראוי הוא שלא יבואו

זרים יגיעו, כי נוצר תאנה יאכל פריה. אך אמנם המדפיסי' שלא עמלו בו ורוצים לאכול את פרי עבוד הדפסת', כבר מלתם אמורה שהכל כפי רוב המעש'. ולבי או' לי כי מי יתן והיה שהיו הספרים העיקריי' אשר בית ישראל נכון עליהם כמו התלמוד והר"ף והרמב"ם והב"י וספר הזוהר הקדוש וכיוצא בהם מספרי היראה, שהם עיקר קיום של תורתנו הקדושה, נדפסים בכל שנה ושנה עד שהיו נמצאים ביד כל אדם מִישראל, ואפי' ביד מי שאינו יודע לגוללן ודאי שהיה טוב הדבר מאד שיהיו נמצאים בביתו, שאם לא הוא בנו או בן בנו היו מתעוררים ללמוד וללמד לשמור ולעשות ולדעת את חוקי האלהים ואת תורותיו זו תור' שבכתב ושבעל פה, והיה מקובל לפני המקו' כאלו עשאוּם. וכן אמר דוד המלך ע"ה: אחלי יכוננו דרכי לשמור חקך אז לא אבוש וכו'. ודי בהערה זו לגלות דעתי (זו היא דעת התורה ושהשכל מחייבה) לכל הבא להטהר וימלאנו לבו וחפצו ורצונו לזכות את הרב' בשום א' מהספרים הנז' וכיוצא בהם, שאם יערוך משפט לפני גאוני ארץ, שהם ודאי ידם תכון עמו, אף זרועי תאמצנו כשאראה ממש בדבריו. ואם אחר מעשה אמרה הן שומעין לו ופועל ידיו ירצה כקרבן אשה לה'. הוא ברחמיו יזכנו ליום מועד דכתיב ביה ומלאה הארץ דעה את ה' כמים וגו' אכ"ר.

כאורח נטה ללון בארצות האלה בשנת ע"ת לעשות לה' וגו' לפ"ק.

חיים ליברמן

תרגום יידי בלתי ידוע של ספר "אלף לילות ולילה"

סיפורי "אלף לילות ולילה" היו ידועים שנים רבות רק בארצות המזרח¹. לארצות המערב הגיעו רק בתחילת מאה הי"ח, כשהתחילו לתרגמם לשפות אירופיות. לראשונה הופיע התרגום הצרפתי, וממנו תורגמו לגרמנית ולרוסית ועוד, עד שבמאה הי"ט נתפרסמו בכל העולם בתרגומים לכל השפות. אשר לתרגום יידי רושמים הביבליוגרפים את התרגום הראשון — פרנקפורט דאדר, תקנ"ו [1796]. בנוסח השער של תרגום זה אנו קוראים: "...צו ערשט ווער זיא אין (אראבישי) שפראכע דא פאן זיא דען נאמן האט (אראבישי ערצעהלונג). דער נאך ווארד זיא אין פראנצעזישען אונד אין האללענדישען אונד האך דייטשען אונד יעצט אין יודיש דייטש איבר זעצט..."

נעלם מהביבליוגרפים שהתרגום היידי קדם לתרגומים שאחרי הצרפתי, והדפסות החלה מיד בסמוך להשלמת התרגום הצרפתי. כבר בשנת תע"ח [1718] — אחרי שבשנת 1717 הופיע החלק האחרון של התרגום הראשון, הצרפתי — החלה הדפסת התרגום היידי, אלא, כנראה, לא אסתייעא מילתא, ומטעמים בלתי ידועים לי הופיעו רק 21 לילות.

המתרגם העלים את שמו. מסגנונו בהקדמתו ובפתיחה, נראה שהיה בר אוריין וגם קרוב לספרות חילונית. ספר חדש זה, בצרפתית, אך זה הופיע, וכבר הגיע לידו והתחיל בתרגומו, וע"כ אולי היה המתרגם תושב מדינת צרפת. בתרגומו נתקלים אנו במילות צרפתיות, כגון: אמברא, מאדאם, ועוד, אך אין להביא ראיה מזה, ואפשר הוא אגב שיגרא של הלשון הצרפתית שממנה תירגם. את מחיר הספר קבע במטבע שילינג. מתרגם זה היה גם פלאגיאטור, שכן בנוסח השער, ובהקדמתו, אין אפילו רמיזה קלה לכך שאין הספר הזה מקור, אלא תרגום. אדרבה; מלשונו בהקדמתו מתרשם הקורא שלפניו ספר יידי-מקורי. הרי הוא כותב בין החרוזים: "...פון מיר אויז גטראכט, אונד וואול אונד היפש גמאכט..." אף גם לא השתמש בשם הספר המקורי, "1001 נאכט", אלא נתן לו שם עברי. אודה ולא אבוש, שכשהגיע הספר לידי לראשונה, וראיתי את שמו, והצצתי בנוסח השער וההקדמה והפתיחה, הנחתי שלפני תגלית חשובה: נוסח יהודי של סיפורי "אלף לילות ולילה", חיקוי לנוסח הערבי. נתאכזבתי אחר כך, כשהצצתי בסיפורים וראיתי שאינם אלא תרגום סיפורי הנוסח הערבי הידוע. וזה נוסח השער:

ב"ה / נדפס בק"ק / וואנזבעק / מראות הצבאות / דו בוך ווערט (שפיגל) פון דער וועלט. / פון אויז ביליך אלזו גימעלט: / דריינן זיך איין יעטוועדר שפיגלן קאן: / יונג. אלט. רייך. ארם. פרויא אונד מן: / פון ש"ה מעשיות איז עז איין גריכט: / דרויז קומט דר וועלט איין גרוס ליכט: / פון אלי חכמות מוסר אונד

1 באוסף פירקוביץ בלנינגרד ישנם שרידי קטעים כת"י של "סיפורי אלף לילה ולילה" בערבית באותיות עבריות, שזמנם, לדעת החוקרים, מהמאה העשירית או האחת-עשרה.

שער "מראות הצבאות", וואנובעק, תע"ח

גרעכטיקייט: / אין יראת שמים צו פר ברענגן די צייט: ² / אך הקב"ה זיין גבורות צו פר שמעהן: / ווערט מן אין דיון בוך פיל ערזעהן: / בשנת דא שפיגלט אייך [תע"ח] לפ"ק: ³ / בדפוס הר"ר ישראל / בר אברהם ז"ל ⁴ פ"ב דף. 80. אותיות צו"ר.

התוכן: מעבר לשער — דף ב: הקדמה; דף ג—ו: הקדמה שניה; דף ז—מו: אינגג [פתיחה] צו דיא מעשיות (בראשי העמודים מעשה); דף מו—פב: היסטוריא פון דעם ערשטן טאג — היסטוריא פון דעם זיבנטן טאג.

ספר זה רשום ברשימת שטראאלן של ספרי המוזיאום הבריטי, אך לא הרושם עצמו ולא הביבליוגרפים וחוקרי יידיש שאחריו העלו על דעתם, כי מאחורי שם זה מסתתר תרגום יידי של ספרי אלף לילה ולילה.

ב.

לסיפורים קודמת פתיחה, שתוכנה הוא סיפור שמחוץ לסיפורי 1001 לירות, ואינו נמנה עמהם, אלא משמש להם מסגרת:

מעשה בשאהריאר מלך פרס, שאשתו בגדה בו והוציאה להורג. מאז נהג לשאת בכל יום אשה חדשה, ולהוציאה להורג כשהאיר היום למחרת ליל חופתו. שרי המדינה לא מצאו שום עצה לזה. לימים, הציעה בתו של אחד השרים — שאהארא — זאדה שמה — לאביה, שישאנה למלך, ובטוחה היא שתוכל לבטל את הגזירה וישאירנה בחיים. אביה גער בה, אבל ללא הועיל, והיא נישאת למלך. בלילה הראשון התחילה לספר סיפור מרתק, ולא הספיקה לגמרו עד שהאיר היום. המלך, שהשתוקק לשמוע סוף הסיפור, דחה את הוצאתה להורג ליום המחרת. בלילה השני סיימה את הסיפור דאמול, אבל מיד התחילה בסיפור חדש, מרתק יותר מהראשון, ולא הספיקה לסיימו, וכך מדי לילה, מסיפור לסיפור, עד 1001 לילות. בינתיים הרתה וילדה והמלך השאירה בחיים ונתבטלה הגזירה.

סיפור זה, בנוסח זה, מצוי במהדורות הרבות של סיפורי 1001 לילות, כולל המהדורה היידישית הנ"ל, פרנקפורט דאדר תקנ"ו, וידוע הוא לכל.

המיתרם האנונימי שלנו תירגם רק את סיפורי 1001 לילות, ואת סיפור הפתיחה הזה לא תירגם, אלא הדפיס פתיחה משלו, וגם בה סיפור-מסגרת, אבל בנוסח אחר לגמרי; לא שאהריאר מלך פרס, אלא בענדרארי הגדול מלך הודו, והמלך אינו הורג יום יום את נשיו, אלא שאינו רוצה כלל לשאת אשה. מספרת הסיפורים לא שאחאראזאדה שמה אלא מילילא שמה. את הסיפורים אינה מספרת בלילות אלא בצהרים, ולא בחדר השינה של המלך אלא בגינת הביתן שלו, ובנוכחות שרי המלך, ואינה מפסקת באמצע אלא מסיימת, ולא במשך 1001 לילות אלא במשך שס"ה ימים. זהו סיפור ארוך, בן 80 עמודים, מלא הרפתקאות מסובכות, סכנות והצלחות ומאורעות שונים — ביניהם גם משעשעים — ולא חסרה גם קצת פורנוגרפיה:

מעשה בבענדרארי הגדול מלך הודו, שאשתו בגדה בו והוציאה להורג, ואעפ"י שעדיין לא היו לו בנים לא רצה לשאת אשה חדשה, משום שהחליט שנשים

- 2 ראויה לציון מידת ההעזה שלו, שהעיו לשבח כך מקחו, "סיפורי אלף לילה ולילה".
- 3 גדמה לי שזהו הספר היחיד שה"לפ"ק" ניתן בו ביידיש.
- 4 לפי ח.ד. פרידברג העביר מדפיס זה, בשנת תע"ח, את בית דפוסו מעיר קיטן לעיר יעסניץ ("תולדות הדפוס העברי באירופה", עמ' 76), אבל מספר זה אנו רואים שבין קיטן ליעסניץ התעכב בוואנובעק והדפיס שם (ואולי גם עוד ספרים).

נאמנות לבעליהן אין בעולם. גדולי המלוכה שהיו מודאגים מאד מכך שלא ישאר יורש לזרע המלוכה, וכסא המלוכה יעבור לזרים, דברו על לבו שלטובת המדינה חייב הוא לשאת אשה ולהשאיר יורש. כשהתמידו בהפצרותיהם ימים רבים, געתר להם סוף סוף, אבל בתנאי שאם יטיל איזה חשד על האשה שיקח, אפילו קל שבקלים, יוציא להורג אותה ואת כל משפחתה ואת כל השרים שיעצו לו לשאת אשה; את הסכמתם לתנאי זה הצרכו לתת לו בכתב ובחתימות ידיהם. שום אשה לא רצתה להסתכן בתנאי זה. לימים הציעה בתו של אחד השרים — מילילא שמה — לאביה, שישאנה למלך, והיא בטוחה בעצמה שלא ימצא בה שום עילה לחשוד בה, אפילו חשד כל שהוא. אביה גער בה, כיצד היא מעיזה להסתכן בעצמה ולסכן את משפחתה ואת השרים שיחתמו על התנאי, אך כשהתעקשה הכניסה אביה אל המלך, והיא הציעה למלך נסיון לשנה, כלומר: שלא ישאנה מיד, אלא יכניסנה לארמונו למשך שנה, ויום יום תספר לו סיפורים, שמהם יוכח המלך, שהחלטתו כי אין בעולם נשים נאמנות, אינה נכונה, ואגב, במשך השנה, יוכל לשים עין על התנהגותה, ובתום השנה יוכל לדון עפ"י התנהגותה, ויחליט, או שישאנה בלא שום תנאי או שיגרשנה מארמונו וחסל. המלך הסכים להצעתה, הכניסה לארמונו, ויום יום היו מתכנסים, המלך ושריו, אחרי סעודת הצהריים, בגן המלך, והיא היתה באה ומספרת להם סיפורים, עד שהיו חוזרים לבתיהם. כך הספיקה לספר במשך השנה שס"ה מעשיות, ובתום השנה נישאה למלך בלא תנאי, והם היו חיים טובים והשאירו יורש לכסא המלוכה. שס"ה מעשיות אלו הוא הולך ומדפיס עתה. לפי זה רק סיפורי 1001 לילות הם פלאגיאט, אבל סיפור הפתיחה הוא מקורי והוא כולו שלו, אם לא שנגיח שגם סיפור זה לקח מאיזה מקור אחר, והוא רק הרחיבו בהוספת גופך משלו. והדבר צריך בירור.

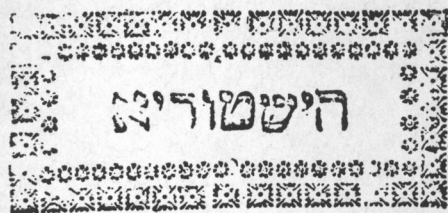
מובן מאליו שלפי פתיחה זו לא יכול היה להשתמש בתרגומו בשם המקורי "1001 לילות", ולכן החליפו בשם עברי, "מראות הצובאות", כנהוג בימים ההם שהיו נותנים שמות עבריים גם לספרי יידיש, וכרגיל, שמות עבריים לספרים, רוב רובם אינם מרמזים על תוכנם⁵

ג.

חוץ מהפתיחה הנ"ל הקדים המתרגם גם שתי הקדמות. בראשונה שבהן הוא כותב, שבעבר היה אדם עשיר וישר הולך. כשהעשירות פרחה ממנו ונשאר עם היושר בלבד, התחיל חושב מחשבות במה להתפרנס, שלא יצטרך לבריות, והחליט שיעשה ספר ויתפרנס ממכירתו, והרי הוא מוסר עכשו ספר זה לדפוס בתקוה שיקנו אותו, ובבטחון שהקונים יהנו מקריאתו, שכן ימצאו בו הרבה דברים שלא ראו ולא שמעו מעודם: דברי מוסר, דברי חכמה, נמוסי מדינות, סיפורי מלחמות ומאורעות העולם, ואגב הנאת קריאה יקיימו גם מצות גמילות חסדים עמו. הספר גם יביא תועלת להולכי בטל, שיקראו אותו ולא יבלו זמנם לבטלה, שהבטלה, כידוע, מביאה לידי שעמום⁶. מכיוון שאין בידו די אמצעים להדפיסו, החליט להדפיסו לאט לאט, במשך שנה, ב"בויגן" לשבוע, שיעלה לקונים שילינג או שנים, ובהוצאה שבועית קלה שכוזו יקבלו בכל שבוע חומר קריאה מרתק. בתום

5 ראה: זלאטקין, מנחם מענדל, "שמות הספרים העבריים", גיישאטעל, תשי"י.

6 כתובות ג"ט, ע"ב.

פון דעם : ערשטן טאג

פון איין סוחר : אונט איין אונגהייאר :

(1) דיא (מילילא) טפרעדיש • חונט זאגט לי. די. (סלך) (בענהארי) • חלר ג. יגט. הער • חונט קניג • אייני ערשטי היסטאריע • זיכ. מאנ דער חנה'ס • עולם חייגרי חמשטעט סחר לו טכ וין החבי • עש וואר מיין (סחר) • וועלכר גרטי רייטוק צום ווארלן חנר • ניטר • חלט חוירן חן מור הנר סחורת • חונט בחרן געלוי בויט • ער חלט סלך סחקטורין חונט טלחין • ווייט ער. חן סון לייטן לו לייטן רייטן חונט • חוס יך חייט ווייטן קורעטספונדעטן א טלך לו טפרעכין • חונט טרה. עש יך לו • חרט חן מיין גויס חנה'ס חייט חן חנה'ס חן סון דעם חרטי • דע ער יך חונטן גויטליך בעגור • חן ווארדן • ער זעלט יך לו בעגרי חונט רייטי איט זי. סעל מיין • וועלכע ער חלט הינטן חן בינרן חון • חונט דערמיין ער עטוואס ווייטס סון רחטילן חונט לוויבחק סר חוירט • סחרט • ווייל ער דורך מיין חנר, וויסניס חנג • חונט

מעשה

(2) דאמיט איר ווירדן חן דער היסטאריע חן סחנן לו סר לין : חונט יגט דער (סלך) דען חנרן טחן גלייך נחך דער חל לייט • חן ויין הערליכן קייטליכן גמרטין • חן חייט סרעכטיג סון (אבנים טובות) חונטער בחרליך ער בויטס לויט הויז • חלחור זעלט ער יך • חייט חייט בייט יך חמבירי הייזי קאסחניע • חעלכי חוירן חייט חילכר חייט יין סלחן דער (בעריטן) נחך בעחטין • חלחור חונט דייט (מילילא) חן • חעט סר לילט דעם חן ריח ערשטי היסטאריע :

חן סחנן חן דיא (שס"ה) היסטאריע חן ריח טעג חן דעם חמלני יחור חייט גייטליט חוירן חייט יעדווערן טחן חייט היסטאריע חייט חלחור :

דיא ערשטי היסטאריע פון איינס סוחר חונט אונגהייאר חלחור גישפעגש :

סוף ההקדמה ותחילת המעשים מתוך "מראות הצבאות"

השנה יכרכום ויהיה בידם ספר שלם, בלי התאמצות מצדו בהדפסה ומצדם בקניתו. מסתבר, שמצא, כי ה'בויגן' יכולים להכיל שבעה סיפורים, סיפור ליום לשבעה ימי השבוע, ובמשך ג"ב שבועות השנה יספיק בדיוק להדפיס את שס"ה הסיפורים לשס"ה ימות השנה. אפשר אפילו להניח שמשום זה הפך את הלילות לימים, דחק והכניס את 1001 לילות לשס"ה ימים, כדי שיצא סיפור ליום. יותר קרוב, אמנם, להניח, שחליפין אלו, בצירוף השם "מראות הצבאות", הם רק להסתיר את הפלאגיאט.

בהקדמה ראשונה זו הוא גם גותן טעם, מה ראה לקרוא לשס"ה סיפורים אלו בשם "מראות הצבאות". ראשית, משום שרוב הסיפורים הם על גשים ושם זה מרמז על מה שכתוב בס' שמות (לו, ח) בשבחן של הגשים במדבר, שהביאו את המראות שלהן למשכן וזכו שיתקבלו לעבודת המשכן, בשכר שסירבו למסור את תכשיטיהן למעשה העגל. שנית: שם זה מרמז שסיפורים הללו הם "א שפיגל פאר דער וועלט", כלומר: הם משקפים, כמו בראי, את החיים בעולם על כל מעלותיהם ומגרעותיהם. כשם שבמראה אדם מסתכל ורואה לכלוך בפניו ומנקה אותם, כך

אדם קורא בסיפורים אלו ורואה לכלוך בהנהגתו ומסירו. וכשם שהמראה עיקר שימושה הוא להתקשט ולהתיפות, כך סיפורים הללו משפיעים על הקורא להתיפות לפני הקדוש ברוך הוא ולשפר את מעשיו. ובמלה אחת, שם "מראות הצובאות" מרמזו שסיפורים אלה הם "ספר מוסר". מטעמים שונים — הוא מוסיף — לא יגלה את שמו עד תום השנה, כשישלים הדפסת כל הספר.

ד.

חשש מתרגם אנונימי זה שיצאו עוררין על "ספר מוסר" זה, והקדים רפואה למכה, הקדמה שניה ובה תשובות על ערעורים אפשריים.

א. מדוע רוב הסיפורים הם על נשים?

משום שראה שמצב הנשים בזמנו מאד בשפל. כשהם מתחתנים אין הבריות מדקדים על ה"קרן" — המשודכת גופא — אם טובה היא אם לא, מיוחסת אם לא ובלבד שתכניס נדוניה הגונה. בעלים אינם מתיחסים לנשותיהם בכבוד הראוי. מפי העם רגילים לשמוע אימרה: "עש איז דאך ניקש אלו איין נערישה פרויא" (כלומר: הרי אין זו אלא אשה פתיה). ודאי יש נשים שאינן מהוגנות, שמביאות רעה לא רק לעצמן אלא גם לבעליהן ולצאצאיהן. עליהן הכתוב אומר: שקר החן והבל היופי⁸, כלומר: הח"ן הוא ראשי תיבות: הדלקה, חלה, נדה, הלוא הן שלש המצות שנמסרו לנשים, ונשים אשר הח"ן אצלן שקר, שמתחסות אליהן ברשלנות ומטפלות רק ביופין, יופין הוא הבל בלבד. אבל הקוראים סיפורים אלו רואים שיש בעולם נשים מהוגנות, חכמות וחשובות, ואדרבה, יש בעולם יותר גברים פתאים מנשים פתיות⁹, ובוזר ירום בעיניהם קרן הנשים. שבחי נשים מצינו גם במקרא, כגון: מצא אשה מצא טוב (משלי יח, כב) שהכוונה למי שלא רדף אחר הממון — הנדוניה, ומצינו גם נשים שהביאו גאולה לעולם, כגון: אסתר, יעל ויהודית. גם בגמרא¹⁰ מצינו שהרבה טובה באה מנשים, וכי תלמידי חכמים התייחסו בכבוד לנשותיהם, ולכן אין תימא בכך שהוא מגיש לקוראים סיפורים על נשים. ולא עוד, מוסיף הוא, שאעפ"י שרוב הסיפורים הם לטובת הנשים, יביאו תועלת גם לגברים. כמובן, לא לתלמידי חכמים, שהם מוצאים הכל בתורה, אלא לפשוטי עם ובפרט להולכי בטל, שכנ"ל הבטלה מביאה לידי שעמום. שעמום אין פירושו שגוען, אלא מעשים לא טובים ומגונים, שכן מכיוון שהם בטלים ממלאכה, הם מתפרנסים מרמאות וגניבה ועוסקים בדברים המביאים לידי חילול השם, ובסיפורים אלו יראו שאנשים אינם הולכי בטל, אלא עוסקים במלאכות ובעבודות שונות, מתפרנסים בכבוד וחיים חיי כבוד. הסיפורים יביאו תועלת גם לבנים ובנות צעירים, שילמדו לשמוע בקול הורים ומורים ולדבר בתרבות עם מבוגרים, ועל אלה מהם, שמולם גרם שהם מוכרחים להיות משרתים בבתי זרים, ישפיעו הסיפורים שלא להתחצף ולהיות נאמנים לאדוניהם, ועל ידי זה יתנהגו עמהם בחסד וברכות, ויעזרו להם להשתדך בשידוכים טובים.

ב. אין בספר זה אלא מעשיות ומשלים ולא דברי מוסר, אך כשמתבוננים בהם

8 משלי, לא, ל.

9 ברון דוד גינצבורג, במאמרו על כתב היד של "סיפורי 1001 לילות" בערבית שהיה בידו, מדגיש שבסיפורים אלו עובר כחוט השני קו יחס של כבוד לנשים.

10 ראה, אגב, על השפעות רבניות בספרים אלה: J. Perles, Rabbinische Agada's in 1001 Nacht (MGWJ, XXII), 1914.

מוצאים שהם גופם מוסר. גם בתורה מוצאים אנו מעשיות ומשלים, ואינם אלא מוסר. כך, למשל, שלמה המלך כתב ספר משלי, שהוא כולו משלים, שאינם אלא מוסר. אשה טובה אינה אלא התורה; אשה רעה אינה אלא עבודה זרה; חכם אינו אלא צדיק; כסיל אינו אלא רשע. גם בגמרא מצינו: איוב לא היה ולא נברא אלא משל היה ¹⁰*, והרי כל מעשה איוב אינו אלא מוסר, שאדם שהיה הון ועושר בביתו, והתענג על כל טוב, ופתאום אבד הונו בענין רע, יסרב לשטן שרוצה לבלבלו ולא יתרעם על הקדוש ברוך הוא ולא יבעט ביסורים, אלא כשם שמברך על הטובה יברך על הרעה ¹¹.

ג. הרבה סיפורים בספר הם בעיניי אהבות שבין בני מלכים, ומה מוסר יש בהם? והתשובה — בעבודת הקדוש ברוך הוא יש העובדים מיראה, כלומר מפחד עונשין. יש שמפחד מעונשין בעולם הבא, ויש שמפחד גם מעונשין בעולם הזה, שלא תבא מאירה בממונו או יסורים בגופו. כנגדם יש העובדים מאהבה, אהבת הקב"ה ואהבת התורה. הקורא בסיפורי אהבות של בני מלכים ימצא, שיש ביניהם אהבות לא-אמיתיות ויש אהבות אמת, ויזכור שגם באהבת הקב"ה יש אהבה לא-אמיתית, כגון שלומד תורה שלא לשם שמים, אלא לשם התפארות וגאווה, ויש אהבה אמיתית, כמו שכתוב בתורה: ואהבת... בכל לבבך — בלב שלם; בכל נפשך — אפילו נוטל את נפשך; בכל מאודך — בכל ממונך, זוהי אהבה אמיתית. גם במגילת שיר השירים, שהיא קודש קדשים ¹², כותב שלמה המלך על אהבה אמיתית בין איש לאשה, ואינו מתכוון אלא לאהבת הקב"ה וכנסת ישראל.

בסיום הקדמה שניה זו הוא כותב, שהוא מתחיל, בדרך שכתב בהקדמה ראשונה — ב"בויגן" לשבוע —, הדפסת ש"ה הסיפורים הנ"ל, שהם סיפור אחד ליום, לשס"ה ימות השנה, והוא מבטיח שבסוף כל סיפור יפרש גם איזה מוסר או חכמה אפשר ללמוד ממנו, מסתבר שאף כי לדעתו הסיפורים הם גופם מוסר, לא סמך על הקוראים בזה שיבינו בעצמם.

שבעת הסיפורים שבספר, מכיוון שהם לשבוע הראשון, היה צורך להקדים להם את שתי ההקדמות ואת הפתיחה הנ"ל, ולכן לא הספיקו ב' בויגן והיה הכרח להדפיס פ"ב דף. את הבטחתו הנ"ל בהקדמה, שאחרי כל סיפור יוסיף לכתוב את המוסר היוצא ממנו, קיים בחמשה סיפורים. לסיפור הששי והשביעי דחה, מן הסתם, את הוספת המוסר לשבוע השני, אבל אעפ"י שבעמוד האחרון הוא כותב: "הישטוריא פולגט פון אכטן טאג פון דעם פרינצן דער שווארצן אינזליין: זיינר פר צויברונג און ערעטונג", ומשמע שהיה מוכן להמשיך את ההדפסה בשבוע השני, לא מצאתי בשום רשימה זכר לזה, משמע שלא הצליח, ויותר משבוע אחד לא הופיע.

¹⁰* בבא בתרא, טו.

¹¹ ברכות מ"ח, ע"ב.

¹² ידים, פרק ג', משנה ה'.

ש א ו ל ש ט מ פ פ ר

ר' חיים מוולוז'ין והסכמותיו *

ר' חיים ב"ר יצחק מוולוז'ין (תק"ט—תקפ"א) התפרסם כאחד מגדולי דורו, וכמיסד הישיבה הגדולה בוולוז'ין. דמותו נחקרה ותוארה, אך על אף המחקר המסועף, נותרו תחומים אחדים של פעולתו הדורשים בירור, והשנויים במחלוקת החוקרים עד היום, כיחסו לחסידות ולחסידים. אנסה כאן לנתח את הסכמותיו של ר' חיים, לעמוד על הבעיות המיוחדות להן והמשתמע מהן, ובכך לשפוך אור נוסף על אופייו של ר"ח.

12 הסכמות מעטו של ר"ח ידועות לנו היום (כולל 2 שלא נדפסו), ואלו הן, לפי סדר כתיבתן:

1. דובנה, שלמה, באור על התורה. ההסכמה מי"ז אדר, תקמ"ד.¹
2. ויטאל, חיים, ארבע מאות שקל כסף (קארעץ, תקס"ד). ההסכמה מה' אייר, תקס"ב.
3. חומש עם פרוש הגר"א ואחרים (דובראוונה, תקס"ד). י"א אייר, תקס"ד.
4. הרב משה מקוצי, ספר מצוות גדול (קאפוטט, תקס"ז). יום ב' ה' ניסן תקס"ז.
5. רבינו ירוחם ב"ר משולם, תולדות אדם וחוה (קאפוטט, תקס"ח). כנראה מתקס"ז, כהסכמות האחרות שם.
6. תלמוד ירושלמי (קאפוטט, תקע"ב). ההסכמה מי"ז מרחשון, תקס"ח.
7. ר' אברהם ב"ר אשר, עמוד הימיני (מינסק, תקע"א)².
8. ר' צדוק בלור, ביאור על פירוש קדום לספר הבהיר, שהיה ביד הגר"א. ג' דעי"ת [דעשרת ימי תשובה], תקע"א.³
9. ר' ישראל משקלוב, תקלין חדתינ על מס' שקלים (מינסק תקע"ב). כ"ג אייר, תקע"ב.
10. ר' אברהם דנציג, חכמת אדם (ווילנא, תקע"ד). יום ג', י"ב סיון, תקע"ד.

* מאמר זה מבוסס על חומר שנאסף עבור עבודת ד"ר שאני כותב באוניברסיטה העברית, על הישיבות בליטא במאה 19, בהדרכתו של פרופ' יעקב כ"ץ. נהייתי מהתמיכה הכספית של קרן הזכרון, ותודתי להם על כך. אני מודה לעורך על שפתח לפני את שערי ספרייתו. אודה לקוראים שימצאו לי חומר דוקומנטרי אודות הישיבות בליטא. גוף הספר לא נדפס, אולם את הסכמתו של ר' חיים פרסם ש"י. פ"ן בספרו "שפה לבאמנים", ווילנא, תרמ"א, ע' 137.

2 אין תאריך על ההסכמה, שאינה אלא בקשה לעזור למחבר, והבטחה "לקבל ספרי במקח א' רובל כסף".

3 הספר לא נדפס, אבל כתב היד, יחד עם הסכמתו של ר' חיים בכתב ידו, נמצא בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים, כ"י 3177. נוסח ההסכמה התפרסם בחוברת "השלמות ותקונים" למהדורה ראשונה של הספר 'הגאון הצדיק מוילנא' מאת בצלאל לנדוי, ירושלים, תשכ"ז, ע' שס"ג—שס"ד.

11. ר' יששכר ב"ר תנחום, מעשה רב (ווילנא, תקצ"ב). להסכמתו של ר' חיים אין תאריך, אולם יתר ההסכמות הן משנת תקע"ו.
12. ויקרא עם פי' הגר"א (קאפוסט, תקע"ח). ההסכמה היא מיום א' לפרשת פנחס. תקע"ח.

מספר ההסכמות הוא, לכאורה, זעום. בן דורו של ר"ח, ר' אברהם אבלי מווילנא, נתן לפחות 54 הסכמות, ור' אריה ליב קצנלנבוגן מבריסק — 36⁴. קשה להניח שהיותו רב בעיר קטנה הוא שגרם למעוט ההסכמות, שהרי כבר לפני תקס"ב היה מהדמיות הבולטות ביהדות ליטא⁵. נראה שהיתה זאת החלטתו המכוונת. במקום אחד רומז ר"ח עצמו לכך, בכתבו⁶: "מודעת זאת שאין דרכי לבא בהסכמה", וכן הם דברי ר' אברהם דנציג עליו⁷: "אין דרכו לתת הסכמה על ספר חדש המיוסד על פסקי הלכות...". המאשרים שדברי ר"ח אינם כמליצה. ביטוי ברור לכך יש למצוא דווקא בדברי בנו⁸, שנדפסו כהסכמה לס' עבודה תמה (ווילנא, תקצ"ו): "אשר נדרשתי מאת יראי' ה' לסמוך עמוד העבודה בסדר המעמדות, צער בנפשי אשר אין בידי למלאות רצון יראי' ה' אך מה אעשה, אין דנין אי אפשר לעבור על גדרי מאבא מארי הגאון אף כמלא נימא, ובטחוני ביראי ה' היקרים שלא יתרעמו עלי ויצדיקם ה' להפיק רצון מה' בכל חפציהם וחפצי שמים ככל מגמת ישרי לב.

יצחק בהגאון מוה' חיים מוולאז'ין".

- 4 ע"פ מפתח ההסכמות של ל. לוינשטיין, ספד"מ, 1923.
- 5 בהיותו רב בוולוז'ין הוזמן בתקס"ד לשמש כורר במחלוקת בין קהל מינסק ורב העיר (ראה: א. שבד, תולדות הימים, ווילנא, תרס"ד, ע' 17), ובין רבני מיר ונוברדוק (ד. בונימאויטש, מכתב מאליהו, ווילנא, תרס"ב, ע' 19—20). בתקע"ו, תפס מקום מרכזי בועידת מנהיגי יהדות ליטא במינסק. וראה החלטות הועידה המבליטות את השתתפותו: המליץ, 1885, גל' 251, והפלס, I, תרס"א, חוב' י'. על ביקורם של הנציגים שנסעו לפטרסבורג, אצל ר' חיים, לפני נסיעתם, ראה "ווסחוד", פברואר, 1905, עמ' 54, ו"המליץ", 1881, גל' 6, דבר המוכיח שר' חיים עצמו לא נסע. באחת מתשובותיו, שנכתבה בתקס"ב, כתב: "נתייתם הדור מחכמים, והעלו על צוארי עול הוראה מכל הסביבה, שאינם מתירים בשום אופן בלתי הסכמת דעתי הקלה" (תשובה זאת נדפסה בס' ענף עץ אבות המצורף לס' מקור מים חיים, ליעקב מאיר פאדווא, סדילקאב, תקצ"ז). על מקומו בין תלמידי הגר"א ראה להלן. על ישיבתו ראה משה צינוב'ץ, עץ חיים (ת"א, תשל"ב), והרב מ.צ. נריה, פרקי וולוז'ין, ירושלים, תשכ"ד.
- 6 בהסכמתו לויקרא ע"פ הגר"א, קאפוסט, תקע"ח.
- 7 בשער ספרו חכמת אדם, ווילנא, תקע"ח.
- 8 בן זה, שייצג את כלל היהודים המתנגדים בליטא בועידה בפטרבורג 1843, נתן גם הוא הסכמות מעטות בלבד — 7 בסה"כ. מלבד זאת שלפנינו, ושלושה אחרים שהביא לוינשטיין במפתח ההסכמות, ניתנה הסכמתו לספר "מטעמי צחק" לרב יצחק הלוי הורוויץ (פיעטקוב, תרס"ד). הסכמה זו נאבדה, ובנו של הרב הורוויץ הדפיסה מתוך זכרונו. הסכמתו ניתנה גם לספר "פליטת סופרים" (ווילנא תרכ"ז) של יהושע השל, ולמהדורה של המקרא עם הבאור של משה מנדלסון במהדורת מנדלשטם (תרי"ב). — לענין זה ראה פ. סנדלר, הבאור לתורה של משה מנדלסון, תש"א, עמ' 180—183, והמקורות שהביא שם, ובעיקר: מ. מרגליות, דור ההשכלה ברוסיה, וילנה, תר"ע, עמ' 91, 96. אותה "הסכמה" מופיעה גם על מבחר מ"משנה תורה" לרמב"ם שהו"ל מנדלשטם בפטרבורג, 1851: Auszüge aus dem Buch Jad Hachazakkah. מכתב שאינו קשור לספר שימש כהסכמה בספר "לזכר לישראל" של יחיאל מיכל ב"ר ישראל (ווילנא והוראדנא, תקצ"ד).

אעפ"י שלא נאמר הדבר בפירוש, נראה שהתנהגותו של מורו ורבו הגר"א שימשה לו, לר"ח, כדוגמא גם בתחום זה, כבתחומים רבים אחרים. מידי הגר"א ידועים רק ארבע הסכמות⁹, למרות שעל מקומו המרכזי בקרב יהודי ליטא אין חולק. גם לגביו יש עדויות על כך כי נמנע מלתת הסכמות¹⁰.

הסכמותיו של ר"ח אינן מעור אחת, ויש בהן ענין רב. קצתן (מס' 7, 10) אינן אלא הבטחה לקנות את הספר, או הבעת דברי עידוד בעלמא, תוך דברי הלל למחבר, בלי המתכונת הקבועה של אישור ערך הספר ואיסור השגת גבול המחבר. אחת (מס' 5) קבוצתית, ובה צירף ר"ח את שמו לשורת רבנים שהסכימו על הספר. שתי קבוצות בולטות במיוחד:

א) ספרים שנדפסו בידי מדפיסים חסידיים (מס' 2, 4, 5, 6, 12), בקארעץ ובקאפוסט.

ב) הסכמות על כתבי הגר"א (3, 9, 11, 12).

אין ספק שר"ח היה מודע לפעולתם החסידית של המדפיסים בקארעץ ובקאפוסט¹¹. זאת ועוד. הסכמותיו נדפסו לצד הסכמותיהם של אדמו"רים חסידיים, כר' לוי יצחק מברדיטשוב ור' מרדכי ב"ר פנחס מקארעץ, והוא עצמו קיים קשר אישי עם המדפיסים ועמד על טיבם. אל יהודה יפה, המדפיס בקאפוסט, שהיה כנראה קרוב משפחה שלו¹², הוא כותב כך¹³: "ומעכ"ת, לפי שמעו הטוב הולך ידידי למישרים, שבלתי רק אל האמת עיניו וכוונתו לש"ש... כנפש ש"ב ידיו האהוב ונפש החיים בא"א מוהררי"ץ וצל"הה מוואלוז'ין". מאיר ב"ר שלמה, שהביא לדפוס בקארעץ את הספר ארבע מאות שקל כסף, מתאר ביקור אצל ר"ח כך¹⁴: "והנה

9 שלש הסכמות נרשמו ע"י י. דינסטאג בחוברת: רבינו אליהו מוולנא, רשימה ביבליוגרפית (תדפיס מתלפיות ד', תמוז, תש"ט), מס' 315—317. הסכמה נוספת מצויה בעותק מיוחד של ס' פרי יצחק לרב יצחק אייזיק ב"ר יקותיאל זלמן, מ"ץ דק"ק מאהלו (הוראדנא, תקנ"ז), הנמצא בספרייתו של העורך, י. תא-שמע. ההסכמה נדפסה על גבי פיסת נייר, שהדבקה במקום ריק על צדו השני של דף השער, וזה נוסחה:

"זה מכתב קודש פתוחי חותם של התלמיד הותיק, המופלג והמפורסם בתורה וביראת ה', בנגלה ובנסתר, מהרב המאור הגאון החסיד המפורסם מו' אליהו מק"ק ווילנא: הן אמת הדבר ששאלתי את פי אדמו"ר הגאון החסיד אחרי ראות חיבורו על מדרש תנחומא ועל ספר יצירה, וקלסתיים לפניו, ואמרתיו — הרב בעל המחבר ספר באר יצחק שואל מאת רבינו אם להביא על מזבח הדפוס החיבורים הנ"ל, ואמר אתחזק גברא בספרו באר יצחק, ידפיס וידפיס. ולראי' באתי ע"ה יום א' כ"א אב תקנ"ז נאו' סעדי' באו"א מ"ו מ' נתן נטע וצל"הה".

התאריך הנתון כאן הוא כחדשים לפני פטירת הגר"א. על ר' סעדיה זה, ר' ב. לנדוי, הגאון החסיד מוולנא, תשכ"ה, ע' רע"ד, רפ"ח.

10 ראה ספרו של ר' יהושע השל לוין, עליות אליהו, וילנא, תרל"ה, עמ' ל"ה, הערה ק"ז.
11 על אופיו החסידי של הדפוס העברי בקארעץ, ופעולתו בתחום הפצת החסידות, נכתבו דברים רבים. בירור מקיף של סוגיא זו, תוך נסיון למעט דווקא מהקיפה של הפעולה, נמצא במאמרו של ח. ליברמן, "לעגענדע און אמת וועגן די חסידישע דרוקערייען אין אוקריינה", ייווא בלעטער, 34, 1950, ובו ביבל' מקיפה. בדבר הדפוס העברי בקאפוסט מועט החומר המחקרי, אך די לציין כי שם נדפסו רוב ספרי חב"ד הראשונים. וראה א.מ. הברמן, שערי חב"ד, עלי עין, ירושלים, תשי"ח—תשי"ב.

12 לא יכולתי לגלות את הקשר המשפחתי.

13 ב"הסכמותיו" לויקרא ע"פ הגר"א, קאפוסט, תקע"ח.

14 בהקדמתו לס' ארבע מאות שקל כסף.

שנים ושלשה דלתות כתובים משני עבריהם הראתי לפני מורי אלופי ומודעי הגאון הגדול, אשר ידיו רב לו בנגלה ובנסתר, מו' חיים נ"י ר"מ ואב"ד דק"ק וואלוין יצ"ו, ושש על אמרתו כמוצא שלל רב...". השער והדפים הראשונים של הספר ארבע מאות שקל כסף נדפסו בכמה צורות, עם שנויים ביבולוגראפיים חשובים שעוררו ענין בין החוקרים. ישנם עותקים עם הסכמה של ר' חיים מוולוין, ובאחרים חסרה הסכמתו, ובמקומה נקבעה הסכמתו של ר' לוי יצחק מברדיטשב, והיו שראו בזה בטוי למחלוקת המתנגדים, כאילו ניתנה חתימתו של ר"ח על גבי טפסים שיועדו לליטא, וזו של ר' לוי יצחק — על גבי טפסים שנועדו לאוקראינה. חולשתה של טענה זו ניכרת מן העובדה, שבעותקים שבהם ישנה הסכמתו של ר"ח ולא של ר' לוי יצחק, ישנה הסכמה נוספת מר' מרדכי ב"ר פנחס, רבה החסידי של קארעץ, ובוה צדקו מאד דבריו של ח. ליברמן¹⁵. נמצא א"כ, שבאותן שנים בהן נמנע ר"ח מלהסכים על ספרים שנדפסו במקומו ובארצו, נתן את שמו ותמיכתו דווקא למדפיסים חסידיים. לאחרונה נתחדש הדיון בשאלת יחסו של ר"ח לחסידות¹⁶, ויש לשים לב מעתה לעדות ההסכמות, המתאימה יפה לתאורים המציניים יחס מתון מצד ר"ח כלפי החסידים¹⁷. כמוכן שאין ההסכמות מוכיחות דבר לגבי עמדתו האידאולוגית של ר"ח כלפי חסידות, והביטויים החריפים בהם השתמש בהקדמתו לפירוש הגר"א על ספרא דצניעותא,

15 ראה במאמרו החשוב, "דפוס קארעץ", סיני, ע', תשל"ב, עמ' קע"א—קע"ו. ליברמן מציין במאמרו שלשה טיפוסים שונים ממהדורה זו. בטופס א' ישנן הסכמות מר' לוי יצחק מברדיטשב ור' יהודה ב"ר שלם מוואלאטשיסק, והקדמה של המביא לבית הדפוס משנת תקס"ד, ללא פירוט יום וחדש. בטופס ב' ישנן אותן ההסכמות, אך השער סודר מחדש (ללא שינוי בנוסח), וישנה הקדמה שונה (מיום ד', י"ג סיון, תקס"ג) של אותו מביא לבית הדפוס, הכוללת גם תאור של ביקור המו"ל אצל ר' חיים. עותק ג' זהה לעותק ב' מבחינת השער וההקדמה, אלא שההסכמות הנו"ל, שמעבר לשער, הוחלפו בהסכמותיהם של ר"ח מוולוין ור' מרדכי ב"ר פנחס מקארעץ. ניתן אולי לחזק את טיעונו של ליברמן כי עותק א' הוא הקדום, גם ע"י בדיקת הנייר. ואכ"מ.

16 נ. לם, תורה לשמה, ירושלים, תשל"ב; ע. אטקס, שיטתו ופעלו של ר' חיים מוולוין כתגובת החברה 'המתנגדת' לחסידות, PAAJR 18/9, 1972 ובקורתו על ספרו של לם, שנדפסה בקרית-ספר, נ', תשל"ה, 638—648. שניהם טוענים שר"ח נקט יחס מתון לחסידות. נגד דעה זאת יצא י. תשבי, במאמרו: "קודשא בריך הוא אורייתא וישראל כולא חד — מקור האימרה בפירוש 'אדרא רבא' לרמח"ל", קרית-ספר, נ', תשל"ה, 480—492, ובמאמרו: "קטרוגו של ר' ישראל משקלוב על החסידים", שם, נ"א, תשל"ו, 300—303.

17 על התירו שחיטה בסכין מלוטשת, ראה מכתבו של רש"י מליאדי במשנת יואל של ר' יואל דיסקין (י"ם, תש"א), ובצורה משובשת יותר ב"בית רבי" של די"צ הילמן, ע' 77. על שמירת קשר עם קרוב שהיה לחסיד, ראה הציון לכ"י פרדו בספרו של לם תורה לשמה, ע' 24. אפשר שמדובר בנכדו, יוסף, שהתחתן עם בת חסיד (ראה: ר' יצחק הכהן, שערי יצחק, ורשה, 1898, ע' 11/2). ר"ח שלח נכד אחר לאדמו"ר ר"י מרווין, בנסיון לבטל גזרה אחת נגד היהודים; ראה ספרו של י. ליפשיץ, זכרון יעקב, א', ספא"מ—קובנה, תרפ"ד, ע' 27—28. על ביקור אצל אדמו"ר, תוך עריכת גלות, ראה המאמרים של משה פרומער, "זכרונות פון ר' זלמן סענדערס", בעתון "די אידישע וועלט", פילדלפיה, 20.8.1923 ו-19.9.1923. הופגית למאמרים אלו מתוך עיון בארכיון י. ריבקינד ו"ל, הנשמר כיום בספריה הלאומית בירושלים.

כמו גם ביקורתו הרעיונית על החסידות הטמונה בנפש החיים, מראים כי אכן התמיד בהתנגדותו לחסידות במישור הרעיוני¹⁸ — אך יש בזה כדי להצביע על מתינות מצדו מן הבחינה הצבורית והחברתית.

* * *

הגוש השני של הסכמות ר"ח הוא, כאמור, על כתבי הגר"א, והוא משקף יפה את מעמדו ואת מקומו של ר"ח במפעל הגדול של הוצאת ספרי הגר"א. החשיבות הרבה שיוחסה למפעל זה, והזהירות שנקטה בביצועו, מוכחת מן הצעד חסר התקדים של בית הדין דווילנא, שהכריז איסור על כל אדם להדפיס דבר בשם הגר"א בלי קבלת אישורם המוקדם על כך¹⁹. דרישת הציבור לספרי הגר"א מחד, ורצון תלמידיו לפרסם את תורתו מאידך, הביאו לכך שב-24 השנים שבין תקנ"ז (שנת פטירת הגר"א) — ותקפ"א (שנת פטירתו של ר"ח), נדפסו לפחות 24 יצירות של הגר"א ב-39 מהדורות²⁰. רובן נדפסו בידי משפחת הגר"א, תלמידו ר' מנחם מנדל ב"ר ברוך בנדיט משקלוב, או שניהם יחד. ר"ח לא היה פעיל בזה, פרט להוצאת פירוש הגר"א על סדר זרעים (שנות אליהו, לבוב, תקנ"ט), שהוגה על ידו²¹. ואעפ"כ מתנוסס שמו על הרבה מספרים אלו. בנוסף להסכמותיו, כתב ר"ח הקדמות לארבעה מספרי הגר"א²², ויש ספרים שבהם מוסבר מדוע אין הקדמה, או הסכמה, של ר"ח²³. מקומו של ר"ח כראשון בין תלמידי הגר"א²⁴

18 נ. לם ניסה, בספרו תורה לשמה, ע' 20—23, למצוא עילה להתקפה זו, במכתבו של רש"י שנדפס לראשונה כנספח לס' מצרף העבודה, ספר שביקש להוכיח כי לר"ח היה יחס חיובי לחסידות. לם בעצמו הראה שספר זה הוא זיוף, וע"כ יש צורך להתייחס בוהירות גם לנספח שבסופו. דובנוב, תולדות החסידות, ע' 251, מציין שקיבל עותק של המכתב ממשפחת רש"י, אבל לא ברור אם היה זה העתק מהמקור, או מספר מצרף העבודה. לם עצמו קובע (ע' 21) שהמכתב, אם אינו זיוף, חייב היה להיכתב לפני שנת תקנ"ו, ואם כך קשה להבין למה המתין ר"ח כה הרבה עד שהגיב. והענין טעון ברור נוסף. ראוי לציין שר"ח נמנע מלפרסם את ספרו נפש החיים בחייו, והשאיר זאת לבנו, וע"כ אי אפשר לראות בו ספר פולמוס גרידא. הכרוז נדפס בשנות אליהו לסדר זרעים, לבוב, תקנ"ט.

19 רשימתם בביבליוגרפיה של כתבי הגר"א מאת י.י. דינסטאג, תלפיות, ד', תש"ט.

20 ראה הקדמה שם.

21 א. שנות אליהו הנ"ל. ההקדמה הגיעה באיחור, ונדפסה בפי' הגר"א לכמה אגדות, ווילנא, תק"ס. ב. פי' הגר"א על שו"ע או"ח (שקלאוו, תקס"ג). ג. פי' הגר"א על זהר רעיא מהימנא (ווילנא, תק"ע). ד. באור הגר"א לספרא דצניעותא (ווילנא והוראדנא, תק"פ).

22 לבאור הגר"א על שו"ע יו"ד (הוראדנא, תקס"ו), הוסיף המו"ל את ההערה הזאת: "הקדמת הרב הגאון המפורסם מו' חיים מוולאז'ין בקשתי והיה לי (?) והשיב מכמה אנשים באיגרותיהם שישלח לי, אך כעת לא ידעתי מה היה, ולא בא לידי, לכן כאשר יבא לידי אי"ה אדפיס בסוף הספר". אמנם, גם בסוף הספר אין זכר לקדמה. בבאור הגר"א לשו"ע אה"ע, שהוציא אותו מו"ל, מנחם מנדל בן ברוך בנדיט, נמצאת ההערה הזאת: "והוא צוה עלי הרב הגאון נ"י ע"ה פ"ה אשר יצק מים ע"י זקני הגאון מהורר אליהו. ה"ה עטרת תפארת הדור מהורר אב"ד דק"ק וולאז'ין להיות ההקדמה שלו מש"ע אי"ח מספקת לכל הארבע ש"ע, ובחכמתו הקדושה מלא ליומר אל תסיג גבול ראשונים, וחמ וב"ש [=חלקת-מחוקק ו"בית-שמואל"] יודפסו על מקומן שזכו מכבד". — יש להעיר, כי חלק או"ח, שיצא עם הקדמת ר"ח, נדפס יחד עם מגן-אברהם

הביא, אפוא, לכך, שנעשה לאפוטרופוס על ירושת הגר"א שבכתב, והוא היה בעל הסמכות לקבוע טיבו של כל ספר שהוצע לדפוס מירושת הגר"א²⁵. מעמדו של ר"ח כמפקח על הוצאת כתבי הגר"א, ניכר יפה מן הפרשה שהתעוררה סביב לפעולתו של מאיר בן אליעזר מוילנא. איש זה הוציא, בשנת תקס"ב, ספר בשם אלי' רבא (ברין, תקס"ב), שהיה אמור להיות פרוש למשניות טהרות מאת הגר"א. המו"ל לא טען שהגר"א כתב בעצמו את הפירוש, אלא שהוא, המו"ל, רשם את הדברים מפיו. לבני הגר"א היתה גירסה אחרת, כיוצא מן התאור הנדפס בעמוד ב' של שער פי' הגר"א לס' יונה (ווילנא, תק"ס), לאחר ה"כרוז" של אב"ד וילנא, בענין האיסור להדפיס חידושים מהגר"א בלי אישור הב"ד:

עתה שמענו כי א' הרים את ידו לפרוץ את גדר אשר גדרו בד"ר דמחנינו יצ"ו והמ"ץ וכמה נכבדי קהילתנו ושלח כתבים לארץ אשכנז להדפיס שלא מדעתו. והנה חסנו עליו אך הפעם ולא פרסמנו שמו, אולי יחזור בו. אספר גופא דעובדא היכי הוה. א' הלך לגור באשר ימצא ובא למחנינו ק"ק ווילנא ובא אלי ויאמר ספחני נא אל אחד הלומדים יראי ה' ומכבדי תורה בבית אביך. ולא ידעתי כי לו כרעים ממעל לרגליו לנתר בהן על הראש [צ"ל: הארש] לימים רבים. ואני אחזתיו והביאותיו אל בית תפלתו והשגחתי עליו בכל מיני טיבואת. והי כאשר שמע דברים אחדים בשמו ובבואו לארץ רייסין וישא משאות מאת פני המדינה בשמעם בהגדה ובמקרא בשם אמרו. ומאז התאמץ להלוות אצלינו כמה ממכתביו וכתובים על סדר טהרות שכתב התלמיד הותיק מו' מענדיל שלמד מאתו רק פעם א' בשערהייא [=בשעה ההיא?] ולא ידע כי יש בידינו כ"י עצמו על טהרות בביאור נפלא והראה מלחמתו עם הראשונים אשר עשה עמהם להפליא, יראו ישרים וישמחו, והוא נתנם להעתיקן והמעתיקים כתבו דחופים ומבוהלים כי לא יוכלו להתמהמה פן יודעו לבעליהן. ע"כ כתבו משכימי קום ומאחרי שבת וכותבים ואינם יודעים מה, והוא יודע כי הם מלא טעות. מאז נעשה מלאכתו ע"י אחרים ושנאו את בגדיו כלו וערוכתו ערוכת הרב והר"ש והתו"ט, כן בשארי כתבים כלם נקבצו באו מעט מחידושי ז"ל וסגרו על מסגר כאלו כלם יצאו מפיו הקדוש זצלה"ה. זה שנתיים שחותר להביאם אל בית הדפוס ולא יכול מפני בד"ר והמ"ץ שאסרו עליו להדפיסם בלתי יביאם לפני הרב הגדול נ"י אשר יצק מים ע"י אליהו ה"ה הרב אב"ד דק"ק וולאזין ומסר לידו חלק א' מהעתיקותיו. ובבואו הרב עם הספר למחנינו, הגיד לפני בד"ר ובפניו שיש בו הרבה טעות, ומאז לא אבה להראות לפני הרב. כדי לקשור לעצמו עטרה שאינה הולמתו.

(ובאר הגולה), אך חלק יו"ד — שיצא אחריו — נדפס בלא הש"ך והט"ז ורק עם ביאור הגר"א, וע"כ טרח ר"ח להזהיר כי חלק אהע"ז יודפס עם הב"ש וח"מ, כמנהג ישראל מקדמת־דנא.

24 כלשון יהודה ואברהם בני הגר"א, בהקדמתם לבאור הגר"א על אורח חיים (שקלוב, תקס"ג). על יחסו של ר"ח לגר"א, ראה מאמרו המקיף של פרופ' תה. בן־ששון, "אישיותו של הגר"א והשפעתו ההסטורית", ציון, ל"א, תשכ"ו.

25 בטוי ליחס הכבוד של תלמידי הגר"א אל ר"ח, ישנו בדברי בני הגר"א ור' מנחם מנדל הג"ל, בהקדמתם לספרו של הגר"א צורת הארץ (שקלאוו, תקס"ב): "איש האלקי הרב הגאון מוהרר חיים אב"ד דק"ק וולאזין. קול לו קול אליו [ספרא, פרשת א'] בן יכבד אב ועבד אדוניו, ובכבוד ומורא רבו כמורא שמי'...".

ולזאת אודיע בשער בת רבים אם לא יאבה שמוע לבד"ר ולמ"ץ יהיה מה שיהי: שומרי תורה יתגרו בו, שרי התורה לא יעצרו במלים. מעניין כי לספר אלי' רבא הסכמות מר' מרדכי בנעט ור' אליעזר פלעקלש. הם מודעים לכרוז של בה"ד דווילנא, אבל טוענים שאינו תקף במקרה הזה. מאיר ב"ר אליעזר צירף לדבריהם גם מכתבים מהגר"א עצמו ומאחיו, המאשרים את טענותיו למקוריות הפרוש על טהרות. וז"ל המכתבים:

הן האיש הלז ההולך נכוחו ישב בביתי זה חמש שני ולא מצאתי עול בו. בתומי ילך ובתורתו יהגה. גם למד גם קבל מאתי. ועתה הנה זה נצרך הוא וגם תלו עליו צאצאים וצפיעות יתומים מאשתו ראשונה ויש אשר הגיע זמנם להנשא לכן גם אנכי מלאתי את עצתו ואתן לו את חתימתי ומבקש לעזרו ולסעדו ולתמכו בכל אשר יבא ונפש נענה ישיבועו והשביע ה' נפשו ויהי כנהר שלומם וצדקתם כגלי הים דבר.

אלי' מב"ה שלמה זלמן זלה"ה

להודיע לכל הרוצה לדעת שה"ה הרבני המופלא כ"מ מאיר מוכ"ז למד אצל אחי הגאון החסיד כ"מ אלי' ז"ל מק"ק ווילנא כמה שנים וקיבל מפיו כמה דברי תורה לאמיתו ובפרט משניות סדר טהרות למד עמו כמה פעמים ונתקיימו בידו וכנראה שהמה ברורים בידו מפיו ז"ל באמת והמה מופלאים ולבקשת הרבני הנ"ל לאתר דלא ידע' כ"ז הודעתי הדברים שהמה אמתיים באמת החותם על דברי אמת היום יום א' יו"ד אלול תק"ס לפ"ק. נאם יששכר בער במ"ה שלמה זלמן זלה"ה אחיו של הגאון החסיד כ"מ אליהו ז"ל מק"ק ווילנא.

בהעדר פרטים אחרים, קשה לשחזר את שאירע. עכ"פ המשיך מאיר ב"ר אליעזר והדפיס גם את פי' הגר"א לתוספתא טהרות (טהרת הקודש, זאלקווא, תקס"ד), ומאז לא יסף לעשות כן. הנקודה החשובה לענייננו היא דרישת בה"ד של ווילנא, כי יביא את כתביו לר"ח ויקבל את אישורו לפני שידפיסם. — מהלך זה מתאים, א"כ, לתמונה המצטיירת מעיון בספרי הגר"א האחרים, שנדפסו ע"י בניו ור' מנחם מנדל תלמידו.

מעמדו של ר"ח במפעל הוצאת ספרי הגר"א, מקביל למעמדו כפטרון לתלמידי הגר"א שעלו לארץ ישראל²⁶, ולאחר מותו נוצרה ספרות מנהגים עליו, בדומה לזו שנוצרה על רבו הגר"א²⁷. לאור כל זה נראים דברי ר' יהושע השל לזין בס' מנחם

26 על כך ראה החומר שהביא א"ר מלאכי, במאמרו: "הגר"א והעליה לארץ", בספרו: פרקים בתולדות הישוב, תשל"א, וכן י.מ. טולידאנו, אוצר גנוזים, תש"ר, ע' 121/2 (אני מודה למר ישראל ברטל עבור ההפניות הללו), וכן בתחילת מאמרו של ב. לנדוי, "הנציב מוואלוז'ין במערכה למען ישוב ארץ ישראל בקדושתה", גיב המדרשיה, י"א, 1974.

27 הנהגות ר"ח התפרסמו בספרים הבאים:

- (1) בית יעקב לרב יעקב ברוידא, ירושלים, תרמ"ד.
- (2) צוואת כנסת יחזקאל (קצנלנבוגן), ווילנא, תרל"א.
- (3) שערי רחמים, לרב אברהם קצנלנבוגן, ווילנא, תרל"א.
- (4) תוספות מעשה רב עם שאילתות לר' חיים, בהוצאת יעקב כהנא, ירושלים, תרנ"ו.
- (5) ס' יונה עם באור הגר"א ופי' ר' וולף היידנהיים, וורשה, תרנ"ג (בסוף הספר נספח של הנהגות הגר"א).

עליות אליהו²⁸: "ואחרי אשר כבה השמש [=הגר"א] — הנה נפוצו תלמידיו ממרעיתם ושמו עליהם אלוף לראש את הגאון מאור הגולה החסיד וחכם הכולל מו"ה חיים מוולאזין נ"ע...", כאמת יותר מאשר כמליצה. לעומתם, דברי ר"ח באגרתו על דבר יסוד הישיבה²⁹: "ואנוכי שמעתי שנקרא עלי שם רבינו הגדול מרבן שמו בכל תפוצות ישראל מרנא ורבנא קדוש ישראל ואורו הגאון מוהר"ר אלי' נ"ע חסיד מוויילנא, וזכיתי להקרא עלי שמו הטוב שאני תלמידו, ראיתי חובה לעצמי להודיע בישראל נאמנה שחלילה לי לפגום בכבוד הרב רבינו הגדול והקדוש נ"ע להקרא שמי עליו, ודעתי נאמנה שכל האומר כן אינו אלא טועה גמור" וכו'. משקפים יותר את ענוותו מאשר את שהתרחש במציאות.

(6) שו"ת אמרי שלום, למרדכי ליב צארני, סט. לואיס, תש"נ. בנספח (ע' 172—175) יש תוספות מכ"י לספר שערי רחמים הנ"ל (מס' 3; זה והקודם לא ראיתי, ורשמתי מתוך ארכיון ריבקינד).

בנוסף ל"ארחות חיים" שנדפס בתוך סדור הגר"א — אשי ישראל, וכ"י פרדו שמוכיר לספר תורה לשמה. ראוי לעיון השוני באפיים של ספרי הנהגות הגר"א וספרי הנהגות ר"ח. הנהגות הגר"א מדגישות הלכה, ואילו הנהגות ר"ח עוסקות יותר במחשבה, וכוללות יותר ספורים.

28 במהדורת ירושלים, תש"ל, ע' 76.

29 המכתב נדפס בהרבה מקומות. הטקסט הטוב ביותר (אמנם של חלק מהמכתב בלבד), נמצא בספר בית יעקב של יעקב ברודא, ירושלים, תרמ"ד, ע' ב'.

הסכמה לא נודעת מאת הרב ע. הילדסהיימר

בספריה של אוניברסיטת חיפה נמצא עותק מספרו של הרב חיים הירשנזון "מוסדות תורה שבעל פה", ירושלים, תרמ"ט. זהו ספר ללימוד התלמוד, לתלמידי ישיבות צעירים, בדרך שאלה ותשובה. תיאור מפורט ניתן בספרה של שושנה הלוי, "ספרי ירושלים הראשונים" ירושלים, תשל"ו, מס' 666. בשער הספר כתוב: "ומוסכם מאת חכמי וגדולי דורינו", אבל אין בספר הסכמות כלל, והעותק הנ"ל מסביר ענין תמוה זה. נשתמרו בו המעטפת האחורית, ועוד דף בודד השייך לספר ולא נכרך עמו. דפים אלה לא היו לעיני ש. הלוי, ויש בהם ענין.

במעטפת האחורית, שהיא מנייר אדמדם דק נדפס, בצידה החיצוני, שער הספר בגרמנית, בתרגום חפשי של השער העברי, בתוספת מחירו (מרק אחד), ואזהרה לכורך שלא לתלוש את המעטפת, אך לא הובאה הפיסקה בדבר ההסכמות. בצידה הפנימי של המעטפת נדפס "תקון קצת טעות המשנה את הכונה", ובו ששה תקונים. אגב, טעויות הדפוס בספר הן רבות.

בדף הבווד מודפסים, בשני צדיו, "מכתבי תעודה". האחד הוא מאת הרב עזריאל הילדסהיימר (1820—1899) בברלין, ובו הסכמה נלהבת לספר וכולו חמימות וידידות. קשרים הדוקים נתקיימו בין שני רבנים אלה¹. הרב הילדסהיימר הוסיף כמה הערות לתוכן הספר, והמחבר הדפיסן, בחלקו, בעמודים ק'—ק"ב, תוך הזכרת שם מחברו, ועם תשובותיו עליהן. ברור מזה, שההערה בסוף הספר (ע' ק"ב): "עוד כמה הערות יבאו א"ה בכרך שני", מתייחסת להערות נוספות של הרב הילדסהיימר. כרך שני כנראה לא הופיע (ש. הלוי).

המכתב השני הוא מאת הרב יוסף צבי דינר (1833—1911) באמסטרדם². הוא כותב באדיבות, אבל בהחלטיות, שאינו יכול לתת הסכמה, מכיון שקיבל על עצמו לא לתת הסכמה לספר כלשהו. סירוב זה מסביר, כנראה, מדוע לא כרך הירשנזון את שני המכתבים עם הספר. מאידך, לא רצה לותר כליל על הדפסתם, בגלל הבעת ההערכה גם במכתבו של הרב דינר, ואת הספר שלה, עם הדף בתוכו, לאישים שלא היה להם מגע עם הרב דינר, ולמקורביו. והרי המכתבים כלשונם:

1 הרב הירשנזון ביקר בברלין בהכינו את הוצאת כתב העת "המסדרונה", בו השתתפו הרב הילדסהיימר וכמה מעמיתיו בברלין. הם גם פעלו יחד בתוכניות לפרודוקטיוויזציה של הישוב, וכאשר הותקף הירשנזון בידי קנאי ירושלים בגין זה, ובגין מאמר אחד בהמסדרונה, הגן עליו בתקיפות הרב הילדסהיימר, שהיה למוד ניסיון בכגון אלה. ראה, למשל, מכתבו אל הרב פלסו, שפורסם בספר: Rabbiner Hildesheimer, Briefe, ausgewählt und herausgegeben von Mordechai Eliav, Jerusalem, 1965, p. 230—231; 274—275.

וראה גם מאמריו של הילדסהיימר בעתון Die Jüdische Presse, 1886, p. 389; 1887, p. 392.

2 ראה עליו ב. דה פריס, הרב יוסף צבי הלוי דינר, ... תולדותיו מפעלו ומשנתו, "שי לישעיהו", ספר יובל לר' ישעיהו וולפסברג, ... ירושלים תשט"ו, ע' 247—283.

מכתב תעודה

בעזה"י ד' כ"ו סיון תרמ"ט לפ"ק. בירת מלוכה ברלין. שמכ"ט⁸ לאור הנערב ההוגה בחוקי תורה ה"ה מע"כ ידידי ומר חביבי הרב המופלג חרוץ ושנון אשר לו שכל מסדר סדר נפלא כקש"ת מו"ה חיים הירשענזאהן נ"י, בתוככי ירושלם עה"ק ת"י.

אחדש"ה ושלוש תורתו כן קבלתי יקרתו מיום ד' י"ג סיון העבר והנה ברח לקחתי לגמר החברה "למען ציון"^{4, 5}.

וע"ד שאר תוכן מכתבו היקר הנ"ל בצירוף העלים לתרופה שקבלתי אותם ג"כ הנה התענגתי בהם מאוד מאוד (אף שאשלח למע"כ מעל"ד⁶ איזהו הערות*, ודרך הלימוד הלוה נכון מאוד בעיני, ואף כי אין צריך לדידי ודכותי עכ"ז בלב שלם ובנפש חפצה אני מסכים להביאו לבית הדפוס, ואם יראה מע"כ ידידי תועלת מהסכמתו יוכל להדפיס בשמי מהנ"ל מה שלבו חפץ —

ואסיים באמירת חיים וברכה לשלום למע"כ ולאביו הגאון ולאחיו היקר⁷ ולכל הנלוים להם.

ידידו הק' עזריאל הילדסהיימער.

* ההערות נדפסים בסוף הספר עם התשובות.

מכתב תעודה

ב"ה יום א' לסדר חיי שרה תרמ"ט לפ"ק⁸. אמסטערדאם.

שלום לכבוד הה"ג מוהר"ר חיים הירשענזאהן, אור תורתו זורח בעיר הקדש ירושלם תוב"ב.

זה איזה ירחים בקרני פה אחי הגדול בתורה וביראה מקולוניא⁹, ואמר לי כי אדוני כתב לו כי בדעתו להדפיס מוסדות תורה שבע"פ בדרך שאלה ותשובה, ורצונו שאסכים גם אני לתועלת הספר הזה, אמרתי לו אז כי כבר גדרתי בעדי גדר שלא אתן הסכמה להדפסת ספר מפני מעשה שהיה¹⁰, והנה לפני איזה ימים שלח אחי הנ"ל את המכתב אשר ערך אדוני בחודש סיון העבר לי, וגם חלק מהספר אשר כתב, ומאחר שכבוד אדוני גדול בעיני כי ידעתי לזמן היום אשר קראתי בהמסדרונה דרכי ותהלוכות אדוני בים התלמוד, וראיתי כי שכלו צח וגקי וחוקר ובודק לברר ולבאר דרכי חכונ"ל על פי האמת והישר, וכי שונא הוא לבנות מגדלים הפורחים באויר, אמרתי להודיעו כי צר לי מאד שלא אוכל למלאות בקשתו מפני הטעם הנ"ל, וכי לא למרות פי אדוני שמת ידי הצלחת¹¹, ואקוה כי יסלח לי ולא ישים אשם בנפשי. כ"ד המבקש שהשי"ת יצליח דרכו וירם אותו למעלה למעלה.

יוסף דיסמה¹² דינער חונה פה ק"ק הנ"ל והמדינה¹³.

3 אולי צ"ל שוכ"ט, כמו במכתביו שפורסמו בידי מ. אליאב, שם, ע' ל"ג, ועוד.

4 חברה לעידוד המלאכה ביישוב. נוסדה ע"י הרב הילדסהיימר. ראה מ. אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד; יהודי גרמניה וישוב א"י במאה הי"ט. תל-אביב, תשל"א, ע' 108, 160.

5 הנקודות במקור.

6 מעבר לדף.

7 ר' יעקב מרדכי ור' יצחק.

8 כ"א חשון.

9 ר' וואלף (זאב יצחק), "אף הוא גדול בתורה ובקי מפורסם בש"ס ופוסקים, הסתופף בצלו של הגאון מוורצבורג והגאון בעל "ערוך לנר", וכנראה אף הוסמך על ידי האחרון". ב. דה פריס, שם, ע' 248.

10 לא הצלחתי למצוא דבר על המעשה שהיה. הרב דינר לא נהג לשוחח עם חבריו על עצמו.

11 צ"ל: בצלחת.

12 כנראה שיבוש של "דישמה", כלומר "המכונה". כך הואיל להסביר לי פרופ' מאיר בניוה. תמוה קצת שהושמט שמו השני "צבי", וייתכן שהרב הירשנזון לא היה יכול לקרוא את החתימה במדויק.

13 הכוונה למחוז צפון הולנד, שיחד עם אמשטרדם השתייך לרבנותו של הרב דינר.

ח. ליברמן

שכר עבודה — שכר עבירה

מ. א. פרלמוטר, בספרו "ר' יהונתן אייבשיץ ויחסו אל השבתאות", הוצאת שוקן, תש"ו, יצא לחפש שבתאות בספריו של ר' יהונתן. יגע ומצא בספרו "תפארת יהונתן", בפרשת לך לך, בענין 'שכר הרבה מאד', כותב ר' יהונתן, שאברהם היה חושש, שמא הנסים שנעשו לו ינכו משכרו: "כי ברוב נסים אי אפשר שלא יתמעט הזכות ושכר עבירה". קבלת שכר על עבירות הרי זו שבתאות מובהקת, ולא נתקרה דעתו של מר פרלמוטר עד שהוסיף: "ולא יתכן שטעות דפוס כאן במקום "שכר מצוה", כי במקומות אחרים באותו ספר נמצא לימוד זכות על עבירה". תמיהני, כיצד לא מצא מר פרלמוטר לנחוצ לטרוח קצת ולעיין בדפוס הראשון של ספר זה, שמא מכל מקום טעות דפוס כאן, והסתפק במועט, בדפוס חדש, ווארשא, תרל"ג, — ובגזירה שוה שאינה שוה כלל. אילו היה מעיין בדפוס הראשון, היה מוצא שהנוסח שם לא "שכר עבירה" אלא "שכר עבודה". נתחלפה לו, לבחור הוצעור, באיזו מהדורה, ד' ב"ר, ועבר "עבירה" שעברה אח"כ ממהדורה למהדורה, בכל המהדורות שנדפסו על פיה. סוף סוף הגיעה "עבירה" זו לישראל, שבה הדפיסו בתשכ"ו ספר זה בדפוס צילום.

במהדורה ראשונה מתכוון אני לדפוס חמו"ד, אבל הוא דפוס סדילקאב ודאי. רושמי רשימות אמנם רושמים זאלקווא כדפוס ראשון, אבל אני מסופק במציאותו. נראה שלפני הרושם הראשון של ספר זה היה דפוס חמו"ד זה, וטעה בו.

שמואל אשכנזי

המחלוקת בין רבני יאס בשנת תר"ג

("עלי-ספר", א', 104/5; ב', 229–231)

במאמרו "ח"י ספרים עבריים ודפים בודדים", שנדפס ב"עלי-ספר" א', עמ' 105, מס' 11, כותב י. מהלמן (=גנוזות ספרים, ירושלים, תשל"ו, עמ' 117): "עיון בשני הספרים הקטנים הרשומים פה ("משמרת לסייג" ו"הריסת משמרת") מעלה, כי הרב יוסף לנדא, מרבניה הגודעים של יאס, פירסם בשנת תר"ג דף אחד, ובו כ-80 שורות נדפסות, אשר הכיל "תקנה גדולה" בענין סדר מכירת חמץ".

וכותב על כך מ"ש באומיגנר (שם, ב', עמ' 229): "בשנת תר"ג כאשר פרסם הרב לנדא את קונטרסו "סייג לתורה" בענין מכירת חמץ". ובהערה 3: "ברור שזהו הפריט הראשון שנדפס באותו ענין — ונקרא "סייג לתורה" ולא "תקנה גדולה", אף שיתכן שהמלים "תקנה גדולה" הופיעו שם בכותרת משנה".

אמנם עיינתי בשני הספרים, "משמרת לסייג" ו"הריסת משמרת", ולא מצאתי בהם כל רמז לפרסום התקנה בשנת תר"ג דוקא. אדרבה, מתוכם מוכח שזה כמה שנים — קודם שנת תר"ג — שהתקין ר' יוסף לנדא את תקנתו למכור את החמץ לפני הפסח "במכירה כוללת לישראל והוא מוכר הכל לנכרי" בערב הפסח. וביתר שאת וביתר עז מפורשים הדברים ע"י בר-פלוגיתיה, ר' אהרן משה טויבש, ב"הריסת משמרת", סימן ז' (דף ב' ע"ב וע"ג). ואעתיק חלק מדבריו, שנעלמו משני הכותבים גם יחד, כי מתוכם נלמד להבין את פרשת המחלוקת בין שני הרבנים.

כותב ראמ"ט: "וכל שלומי אמוני העיר יודעים שלא נעשה פתגם דבר בזה לא בשנה זו [תר"ג] ולא בשנים שעברו... כי השיאם [ר' יוסף לנדא] באשמה זה שנים רבות... וכאשר לא הסכימה דעתי להתקנה לעשות המכירה לכוללת, ומטעם שביארתי במכתב מודעא, בכ"ז דרשתי ברבים, שבשגם שהתקנה לא ישרה בעיני — מאחר שנהגו בזה שנים רבות לא אובה לבטלה, אבל בכל זה איש הירא וחרד יראה למכור החמץ בפרטות... ואז לא עלתה על דעתי שבתקנה שעשו ימצאו בה מכשולים רבים. והוא [ר"י לנדא] הרעים בקולו על מה שלא הסכמתי על התקנה, ושלח עושי מלאכתו לדבר על לב העם: שכל מי אשר ימכור חמצו לבד — המכירה בטילה. ובכל זה החרשתי, כי לא איש ריב אנכי. ואחר זה, מסיבות הרעשות הדברים, בא אחד מהם והראה לי שטרי מכירות... ואני הגדתי שהשטרי מכירות נכתבו שלא כדת... ובשגם ודאי בא לאזניו שנכתבו השטרי מכירות שלא כדת ולא הטה לבב עושי דבריו לכתוב שטרי מכירות אחרות מתוקנים, ואז לא נודע לי מאומה עוד מדבר השענקירש, עדי הגיע חה"פ [חג הפסח, תר"ג] כי באו אלי לשאול בדבר וראיתי שלא נעשה בזה שום מכר, ועד גפשי נגעו הדברים, כי יכשלו רבים באיסור חמץ... ואלה דברים הסיבני לכתוב מכתב מודעא להסיר מכשול מעם ה'". וכן הוא אומר בסימן ט' (דף ב', ע"ד): "ולא יגור [ר"י לנדא] לנפשו, כי יגלו שמים עונן, אשר הכשיל רבים זה שנים רבות באיסור בל יראה ובל ימצא בתוך הפסח

ובאיסור חמץ לאחר הפסח".

ולפי דרכנו למדנו, כי בבוא רא"מ טויבש ליאס בשנת תר"ג, דרש ברבים, והודיע שאין ברצונו לבטל תקנת ר"י לנדא הנהוגה בעיר מזה שנים רבות, אף כי לא ישרה בעיניו, ואולם עצתו אמונה לכל ירא וחרד "למכור החמץ בפרטות" ולא לסמוך על המכירה הכוללת. ורק לקראת חג הפסח תר"ג, כאשר נודע לו "מדבר השענקירש... שלא נעשה בזה שום מכר", נתעורר "לכתוב מכתב מודעא להסיר מכשול".

ואלה דברי ר' מתתיהו לנדא בספרו תולדות יוסף (ברדיטשוב תרס"ח, דף ח', ע"א): "דבשנת תר"ב עזב (ר' אהרן משה טויבש) עיר סניטין ובא ליאס בכבוד גדול, והי' שלום ושלוה ביניהם, עד שהצליח מעשה שטן ונתהוה מחלוקת ביניהם בענין מכירת חמץ, כי כאשר בא אאמור' (ר' יוסף לנדא מליטין ליאס, בשנת תקצ"ד)... וראה מכשולות רבות בעניני מכירת חמץ לנכרי קודם פסח בעיר גדולה כזו, שכל או"א היה מבקש נכרי למכור לו החמץ, עשה תקנה קבועה, שבכל רחוב ורחוב ילכו ב' אנשים לומדי תורה לקנות החמץ מכל אנשי השוק, ושכרו גם את כל המקומות שהי' החמץ בתוכם הכל כדת, ואח"כ בער"פ השכירו הם את כל המקומות האלו לנכרי ומכרו והקנו לו אג"ק [אגב קרקע] את כל החמץ שבתוך המקומות, כפי נוסח השט"מ [השטר-מכירה] שנתן להם, הכל כמבואר בהעלה הנדפס סייג לתורה, ונזכר בספרו שו"ת ברכת יוסף חאו"ח סי' ט"ו, והתקנה נתפשטה בכל המדינה. ומר"ח (מר"ה אהרן משה טויבש)... לא היטב התקנה הנ"ל בעיניו ושדי בה נרגא, וכמבואר בהמודעה רבה שהדפיס אז, ומוזה נעשה מחלוקת ביניהם, והדפיסו עוד זה כנגד זה בפולנים גדולים בחריפות ובקיאות בדינים הללו".

בספרו (שו"ת ברכת יוסף, למברג, תרכ"ט) מזכיר ר' יוסף לנדא את "הקונטרס שלי, סייג לתורה, הנדפס, אופן מכירת חמץ במכירה כוללת לישראל והוא מוכר הכל לנכרי. והוא תקנה גדולה בדורות הללו". נמצינו למדים שאין כאן לא "דף אחד" ולא "עלה בודד" אלא קונטרס ושמו סייג לתורה (ואף בן המחבר לא דק באמרו "כמבואר בהעלה הנדפס סייג לתורה"). ונראה לי, שתשובה זו (סי' ט"ו) נכתבה לפני תר"ב, היא שנת בואו של ראמ"ט ליאס, שכן לא מצאתי בה רמז לערעור כלשהו על התקנה אשר "נתפשטה בכל המדינה".

ממשיך מהלמן וכותב: "לתקנה זו התנגד אחד מחכמי יאס האחרים (כנראה ר' אהרן משה טויבש... "אב"ד יאס"). את התנגדותו הביע בחוברת (או שמא בדף בודד ג"כ ?) בשם "הגו סיגים" ובסופה הדפיס "בטול מודעה" באותו ענין".

על כך יש להעיר:

א. אין זה "נראה" אלא ודאי שרא"מ טויבש הוא שפרסם "מכתב הגו סיגים", עי' להלן. ב. "ביטול המודעה" הדפיס ר' יוסף לנדא בסוף "משמרת לסייג" שפרסם בחודש אייר תר"ג — להשיב על השגות רא"מ טויבש ב"מודעה רבה" ולחזק את דבריו הראשונים ב"סייג לתורה".

ג. רא"מ טויבש הדפיס "מודעה רבה", ולא בסוף "הגו סיגים" אלא בנפרד.

ד. נראה לי, שאת "הגו סיגים" פרסם ראמ"ט לאחר הפסח, ואילו "מודעה רבה" הדפיס לפני הפסח, עי' להלן.

בעמ' 230 כותב באומינגר: "אשר לספר 'הגו סיגים' שפורסם כנראה יותר מאוחר (מ"הריסת משמרת")... לא ברור ע"י מי ומתי נתחבר, אך משמו ברור כי הוא נתחבר אחרי "סייג לתורה". ובהערה 6 הוא מוסיף: כיון שהתיבה "סיגים" מתיחסת כמוכר ל"סייג" ולא להיפך, אפשר ש"הגו סיגים" נתחבר ע"י הרב טויבש ונדפס כתגובה נוספת על

"משמרת לסייג", וראיה לדבר מהתבות "הגו סיגים" (משלי כ"ה, ד', וראה רש"י ומצודות שם). אולם אפשר שבתגובה ל"משמרת לסייג" חבר והדפיס הרב טויבש תגובה בשם אחר שלא הגיעה אלינו, ו"הגו סיגים" נתחבר ע"י הרב לנדא כתגובה לתגובת הרב טויבש, ובקראו את חבורו בשם "הגו סיגים" סמך הרב לנדא על פירוש ראב"ע לתבות אלו (משלי שם). יתכן גם שהרב לנדא הגיב על "הריסת משמרת" בקונטרס נוסף, ועל זה בא, כתשובה, "הגו סיגים" של הרב טויבש. ראה תולדות יוסף שם (דף ה* ע"א). אולם ראה סוף "משמרת לסייג", ביטול מודעא, פסקא אחרונה ד"ה ולכל, שמשם משמע שאין הרב לנדא רוצה להמשיך בפולמוס ובהדפסת ספרים נוספים.

ואני אודה ולא אבוש לומר: אני יודע מה הבדל יש בין פירושי רש"י ומצודות לפירוש ראב"ע ל"הגו סיגים" שבמקרא, וממילא לא אבין כיצד השפיעו רש"י וראב"ע על מחברותו של "הגו סיגים" שביאס. לעומת זאת ברור לי בדואות גמורה ע"י מי, ומתי, נתחבר "הגו סיגים". לא ר"י לנדא חברו אלא רא"מ טויבש, והוא הדפיסו קודם ל"הריסת משמרת". והרי דבריו המפורשים בראש "הריסת משמרת" (סעיף ב'): "לא אצטרך לכפול הדברים, שכבר בארתי הכל באר היטב במכתב הגו סיגים, ורק שנשמט שם מבית הדפוס וכתבתי תיכף על הגליון וז"ל שם... ואין כאן מקום להאריך. ושאר דברים הנאמרים שמה במכתב הגו סיגים אמרי דעת הם. ודברי המשמרת המה כחרס וכיון שנשבר אין לו תקנה". עכ"ל.

והנה כבר ראינו לעיל שאת "מודעא רבה" פרסם ראמ"ט לקראת חג הפסח תר"ג "להסיר מכשול מעם ה'", ובחודש אייר יצא ר' יוסף לנדא להשיב על דבריו ב"משמרת לסייג" ו"ביטול המודעא". ונראה לי, שבאותה שעה עצמה החליט ראמ"ט להוסיף ולבאר "באר היטב" את מה שלא הספיק לכתוב ב"מודעא רבה" לפני הפסח, ולשם כך פרסם את "הגו סיגים" בו הוא משיג על "סייג לתורה". ולא היה סיפק בידי ר"י לנדא לראות את "הגו סיגים" בטרם ידפיס הוא את "משמרת לסייג", לפיכך לא הזכירו אפילו פעם אחת. ואולם נראה שנודע לו על כוונת ראמ"ט לפרסם נגדו קונטרס נוסף, על כן סיים את "משמרת לסייג" בהצהרה הבאה:

"ולכל חמדת ישראל אודיע, שבאם עוד בענין הזה ירעים וירעיש [רא"מ טויבש] להביא על מזבח הדפוס, מהראוי והנכון היה שאשמרה לפי מחסום ואחזיק פלך של שתיקה, כי אם ה' מתכוין לנקודה, לבקר בין טוב לאינו, בלי להגדיל הכמות במה שאינו בדברים שונים, ה' אוזן דרך עניים לשמור ולכלכל דבריו במסיה לפי תומו תומת ישרים, ודברי חכמים בנחת נשמעים, ואני לי דמי' תהלה... וקמה התקנה, כפי אשר בסיל"ת [בסייג לתורה] נאמרה ונשנה, ומשכיל על דבר התקנה, ימצאם טובים ונכוחים, ערבים ונחמדים כעולות מחים".

ואמנם, כשהגיע "משמרת לסייג" לידי ראמ"ט יצא נגדו ב"הריסת משמרת". ויורשה לי להביא ממנו שלש הבאות קצרות, שמתוכן נעמוד על אופיו של רא"מ טויבש:

(א) "וזה דרכו של הכותב הנ"ל [ר' יוסף לנדא] לחפש בדברי האחרונים ואשר ימצא בהם, אם טוב ואם רע, יחזיקנו כמטמון, ושי[ת] גדולי ראשונים, אשר דבר אחד מדבריהם פרי ישוה כפלים לתושי[ה] מכל דברי האחרונים, הוא יגור לאחוז בסנסינם ולילך בעקבותיהם. ותהי האמת נעדרת" (סוף סימן י"ח).

(ב) "מ"ש [מה שכתב ר"י לנדא]: וגם השטר מכירה שלו שנכתב שכרתי. והגם שנכתב שכרתי לערל הקרעטשמי והחנות במקום פלוני... עכ"ד. הנה אחז דרכו לשקר...

* צ"ל: ח, העתקתי דבריו לעיל, והרואה יראה שאין שם צל של רמז להשערת הכותב.

המחלוקת בין רבני יאס בשנת תר"ג

כאלו במכתב שטרי מכירה שלי נכתב בטעות, ושפתי שקר הם, כי אנכי לא כתבתי השט"מ. גם אם אמנה לא ימלט אדם משגיאות, בכ"ז רחוק שאיש כמוני יכתוב שכתתי במקום השכרתי. ותהלה לא-ל יש לי יד ושם בכתב ולשון, כנודע לכל, ולאיש כמוהו אלה וכאלה, כאשר נודע לכל ממכתביו, כלמו כסו פניהם חרולים ומלא שגיאות עד כי הקורא יקוץ בהם" (סימן י"ט).

ג) "זולת מ"ש [ר"י לנדא] בשם הגאון מו"ה שלמה קלוגר, שיש רמז בש"ס למכיר[ה] כולל[ת], הוא מחוי במחוג ולא הודיע הרמז שמצא, ותהלה לא-ל אם הי' זה מקום בתלמוד ידעתי, וגם ידעו הדורות הקודמים והיו קובעים המנהג הזה, ומאח[ר] שלא שמענו זאת מעולם] בודאי אין ממש ברמיזותיו" (דף [1], ראש ע"א).

יצחק שמשון לנגה

לענין הסמ"ק מציריך

היחידי שעסק עד כה בריציונות בסמ"ק מציריך היה צונץ, בספרו Die Ritus, בו הקדיש את נספח v (עמ' 211–221) לתאור כ"י בריטיש מוזיאום 514. את כ"י אוכספורד 879 ראה דקות אחדות, שהספיקו לעינו החדה כדי להכיר בו "צירכר". מתוך תאור ידע שכ"י וינה 52 מכיל קטעים רבים ממנו (אמנם לא לפי הסדר המקורי, אלא לפי סדר פרשיות התורה, ואינני יודע אם כה"י מכיל באמת את כל החבור). צונץ הרגיש שדה-רוסי צריך היה להודיע על כ"י 172 ברשימתו "קצת יותר מאשר העובדא שנוספו בו הוספות של מחברים אחרים רבים", ולאמתו של דבר כ"י זה הוא סמ"ק מציריך שנכתב בשנת קפ"א, והוא העתיק ביותר מבין הידועים כיום. בינתים תוארו, בקצור, כ"י נוספים של חבור זה, ובסה"כ ידועים כיום כ-15 כ"י. זהו מספר גדול, המעיד על ההערכה לה זכה החבור בשעתו, עד שנדחה ע"י חבורים אחרים, מקיפים ממנו, כגון ספר הטור.

רוב כה"י היו ביד, ואת צלומי הנותרים ראיתי במכון לתצלומי כ"י עבריים ליד הספריה הלאומית בירושלים. פרט לכ"י וינה, המסודר, כאמור, בצורה שונה לגמרי, הבדלי הנוסח מועטים. אין לכ"י שתיאר נויבאוואר בקטלוג של Jews' College (כיום בספריית הבי"ד בלונדון) חשיבות מיוחדת: איננו אוטוגרף, כי מדובר על המחבר בגוף נסתר, וישנן שגיאות משותפות לו ולכ"י אחר, הנמצא בספריה הלאומית בפריס. כמקור טוב ביותר נראה לי כ"י דה-רוסי 172 הנ"ל. כ"י בריטיש מוזיאום איננו יכול להחשב כמקור נוסף, בגלל תלותו בכ"י דה-רוסי. מעתיק כ"י בריטיש מוזיאום קבע את הגהות ר' פרץ ור' משה באותו המקום בדף, אך ההבחנה קלה, שהרי חתם את הגהות ר' פרץ תמיד: לס"ק (=לשון ספר קטן), עכ"ל ס"ק וכד'. — ויש מי שלא הרגיש בדבר, וגם לא הצליח להבחין בין הגהות אלה ובין הגהות מאוחרות שנרשמו בגליון כ"י זה. כ"י אוכספורד אף הוא נראה כיסוד טוב לקביעת הטכסט. שם צוינו כמעט תמיד הגהות ר' משה בחתימה: א"מ (=אמר משה). לא תמיד קל להכיר בכ"י זה לאיזה מקום בסמ"ק שייכת הגהה מסוימת של ר' משה, ולמטרה זו יש להשתמש בכה"י האחרים. — נוסח מדויק למדי ישנו ג"כ בכ"י פריס 381.

צונץ העמיד שאלות אחדות בנוגע לשמות ולקצורים המופיעים בכה"י, ונראה לי שאפשר לפתור אחדות מהנה.

א. ר"א הוא תמיד ר' יצחק אלפסי.

ב. ס"ג, לס"ג פרושו לשון ספר [מצוות] גדול. ממנו השמיט ר' משה מציריך, לעתים קרובות, את השקלא וטריא והעתיק את פסק ההלכה לבדו. נוסח ההבאות שונה, לעתים, מנוסח הסמ"ג שלפנינו — המיוסדים על דפוסי ויניציאה — והם קרובים יותר לנוסח הסמ"ג בדפוס שונצינו.

ג. חו', חוס' משמעותם כפולה; יש שהכונה לתוספות (כגון "חו' במס' בבא מציעא"), ולעתים לא לתוספות שלפנינו, וישנם מקומות שברור שהכונה למלה: תוספת, הוספה לסמ"ג ע"י מחבר בלתי נודע וכד'. לעתים קשה להבחין.

ד. ר"מ מלונדרש הוא כנראה ר' משה מלונדרש. יש לציין שחכמי אנגליה נזכרים ע"י

רבנו יותר מבספרי הלכה אחרים, וכן שכיחים אצלו חכמי איברא. לר' משה מלונדרש היו קשרים עם ר' משה מאיברא¹. יתכן שר' משה מציריך למד אף הוא באיברא. ה. סהר"ם, סדור הר"ם איננו סדור מהר"ם מרוטנבורג, אלא ספר "על הכל", ור"מ הוא ר' משה מאיברא². יותר מ-60 הבאות ממנו שוקעו בהגהות ר' משה מציריך. ו. מה שמביא רבנו בשם ר"י מקורבי"ל נמצא, כמעט תמיד, בפסקי הר"י מקורבי"ל³. יותר ממחצית פסקיו הועתקו לתוך הסמ"ק מציריך. ז. מתוך סמני התשב"ץ מובאים ע"י ר' משה למעלה מ-400, והם רוב רובו של הספר. הנוסח עדיף, לפעמים, מנוסח התשב"ץ הנדפס. ח. קטע המובא בציריך בשם "תרומה חדשה", נמצא מלה במלה בהגהות שערי דורא, סי' פ"ה, ד"ה אם הוסיפו (יעסניך, דף נ"ט, ע"א) בשם ס"ת. אכן, מה שנמצא שם בשם ס"ת מתנגד לגמרי למה שכתוב בס' התרומה, סי' ע"ד. המאמר מתחיל "ואני אומר", וכך מתחילים גם קטעים אחרים בציריך המובאים מתוך תרומה חדשה. לע"ד צ"ל בהגהות שערי דורא (המאמר מופיע בראשונה בדפוס לובלין של"ד) עכ"ל פתיח (=ספר תרומה חדשה). כנראה היה זה כעין ספר השגות על ספר התרומה. לפי זה נוכל לקבוע שבעל ספר תרומה חדשה חי במפנה האלף הששי. ט. הבאות אחדות לקוחות מספר ט"ל. מתוך מקבילה אחת יוצא ששם הספר הוא: "טוב להודות"; כנראה נקרא כך על שם תחילתו (כדוגמת "על הכל"). הבדיקה הראתה שחלק מההבאות ישנו מלה במלה במרדכי — ועדיין אינני יודע אם כולם⁴. ישנן שלש אפשרויות:

1. מרדכי (וגם ר' משה מציריך) העתיק מס' ט"ל,
2. ס' ט"ל העתיק מן המרדכי,
3. ס' ט"ל הוא המרדכי עצמו.

האפשרות הראשונה אינה מסתברת, מכיון שהמרדכי נוהג לציין את מקורותיו. גם השניה אינה נראית ביותר, מכיון שזמנו של ר' משה מציריך קרוב מאד למרדכי, וקשה לתאר שבזמן קצר זה נוצר ס' ט"ל שהעתיק מן המרדכי ושעמד לרשות ר' משה מציריך⁵. אפשר שהמרדכי התחיל את ההקדמה לספרו — שלע"ע איננה ידועה לנו — במלים: טוב להודות לה'. וצ"ע.

י. ציטטות מתוך 'החוכי', 'בהרי"ל' וכד', לא מצאתי לע"ע בשום מקום אחר. יתכן שספרים אלה נעלמו כליל מאתנו, אך תמיד ישנה תקוה שאפשר יהיה עוד לזהותם.

1 ע"י א.א. אורבך, מתורגם של חכמי אנגליה (ס' היובל לכבוד י. ברודי), תשכ"ז, עמ' ד.
 2 ע"י הנ"ל, בעלי התוספות, עמ' 399.
 3 נדפסו ב-JJLG כרך IX; סיני, חוברת ס"ז; המעין ט"ז, גליון ד'.
 4 קטע אחד של ט"ל כנראה אינו במרדכי שלפנינו. אך אין מכאן ראיה, כל זמן שאין בידינו טכסט מדויק של המרדכי לנוסחאותיו השונות.
 5 יש לציין שלכל הפחות קטע אחד בהגהות ר' משה תתום: מרדכי, ואולי עוד אחד. עכ"פ חתימה זו נדירה. אך יש ללמוד מכאן שר' משה מציריך הכיר את ספר המרדכי.

יהושע מונדשיין

הערה

(למאמר: "היכן נתחבר ספר 'עלילות דברים'?", "עלי-ספר", ג, 51)

במאמרו: "היכן נתחבר ספר 'עלילות דברים'" תמה י. תא-שמע על המנהג להוסיף ערבות "עד למנין ששים ושמונה כנגד אותיות לולב".

רבים הם המתירים להוסיף ערבות, ועדויות על נוהג קיים להוסיף, מוצאים אנו בבית הבחירה למסכת סוכה, דף ל"א, א'; בספר העיטור הלכות לולב ועוד. בארחות חיים, הלכות לולב, סעיף ד': "...וכן המנהג להוסיף בהדס ובערבה כך כתב ה"ר יום טוב ז"ל [והוא בחדושי הריטב"א — שברשב"א — לסוכה ל"א, א']. ובעל ספר האשכול ז"ל כתב שיש שנהגו לתת ס"ח כנגד לולב". — אך בספר האשכול לפנינו (מהדורת אלבק, ח"ב, עמ' 104) מדבר רק בהוספת הדסים.

הוספת ערבות כמנין ס"ח מפורשת בטור או"ח סוף סימן תרנ"א, בשם רב עמרם: "נהגו במקומינו במתיבתא מכמה דורות שלא לפחות מששים ושמונה ערבות כמנין לולב". והבית-יוסף שם מביא מהגהות אשר"י [והוא מאור זרוע, ח"ב, סי' ש"ח] ש"כן מנהג בישיבה", ומהגהת מיימוני "שכן נוהגים באשכנז" ומהמרדכי [והוא מראבי"ה הלכות לולב סעיף תרס"ט] המעיד על כך "אנו נהגינן" — וכולם נוטלים כמנין לולב ועוד שלש. כך גם מביא במחזור ויטרי עמ' 435 מתשובות הגאונים, ומדמיון הלשון נראה שגם הכתוב בספר הפרדס לרש"י סימן קצ"ד מתייחס להוספת ערבות במנין הנ"ל. ובראב"ן למס' סוכה (ירושלים, תער"ג, דף נ"ג, ע"א): "ונהגו הראשונים ליתן מנין ערבה ע"א כמנין לולב וג' אבות".

בתקופה מאוחרת יותר ומקבילה לזמן חיבור הספר "עלילות דברים" מוצאים אנו בספר לקט יושר (או"ח עמ' 147, קטע שנכתב בין השנים רכ"א—רל"ה): "כי המנהג באושטריך שלקחו רק ב' בדי הערבה ללולב", ומכלל הדגשת לאו זו שומעין אנו כי ידועות היו לו, כנראה, קהילות אחרות שבהן הוסיפו על מנין הערבות.

יש בכל זה לחזק את הדיעה שבמאמר הנ"ל, כי המנהגים המותקפים בספר "עלילות דברים" הם מנהגי קהילות שבאשכנז.

ספרים שנתקבלו במערכת

גנזי מדרש, לצורתם הקדומה של מדרשי חז"ל לפי כתבי יד מן הגניזה. מאת: צבי מאיר רבינוביץ. בהוצאת בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג. אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב, תשל"ז. 10, 323 ע'.

דבר משה על מסכת סנהדרין ועוד עניינים מאת משה רוזמריין. ירושלים, תשל"ו. 4, ת, 2 עמ'.

שו"ת מהרי"ל החדשות, לרבינו יעקב מולין. יו"ל לראשונה עפ"י כמה כתבי-יד, עם הארות והערות, מראי מקומות וצינונים, ע"י הרב יצחק סז. מפעל תורת חכמי אשכנז, מכון ירושלים. ירושלים, תשל"ז. 38, שפ"ח ע'.

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר"ש). יו"ל לראשונה עפ"י כתבי-יד בתוספת מבוא, מראי מקומות, הערות ונספחים, ע"י שלמה י. שפיצר. מפעל תורת חכמי אשכנז, מכון ירושלים. ירושלים, תשל"ז. כ"ח, 228 ע'.

Exploring the Talmud. Vol. I: Education. Edited by Haim Z. Dimitrovsky. Section One: Jewish Education; Its Program and Goals (six articles). Section Two: The Rabbi (eight articles). Section Three: Teacher and Student (three articles). Section Four: The Teaching Process (four articles). Section Five: Schools and Academies (six articles). Ktav Publishing House, New York, 1976.